

*Әһмәд
Һасанов*

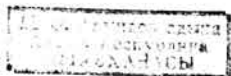
**АЗӘРБАҢҘАН
МААРИФЧИЛӘРИ
ТӘРӘФИИДӘН
ИСЛАМЫИ
ТӘИГИДИ**

*Әһмәд
Һасанов*

238
553

**АЗӘРБАЈЧАН
МААРИФЧИЛӘРИ
ТӘРӘФИИДӘН
ИСЛАМЫН
ТӘНГИДИ**

(XIX әсрине икинчи ярсы
XX әсрине әввалләри)

БАКЫ
ЈАЗЫЧИ
1983

149075

Редактору
Фәлсәфә елмләри доктору МӘГСӘД СӘТТАРОВ

Рә'јчи
академик ФИРИДУН КӨЧӘРЛИ

К И Р И Ш

Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында совет халгынын җарадычы фәалијәтнинин башлыча јекуну ССРИ-дә инкишаф етмиш социализмин гурулмасыдыр. Совет һакимијјәти илләриндә ичтимаи һәјатын социал, игтисади вә мә'нәви сәһәләриндә, чәмијјәтин бүтүн һәјат укладында баш верән көклү ингилаби дәјишикләк-ләрлә бирликдә совет адамларынын ичтимаи шүуру, дүнјакөрүшү дә дәјишмишдир. Марксизм совет чәмијјәтинин һөкман идеолокијасына чеврилмишдир.

Өлкәмиздә социализм гуручулуғунун мисилсиз наиліјјәтләриндән бири милјонларын ғыса тарихи мүддәт әрзиндә дини тәсәвүрләрдән хилас олуб мүтәрәғги мә'нәви сәрвәтләрә, елми дүнјакөрүшә јијәләнмәсидир. ССРИ дүнјада илк күтләви атеистләр өлкәсидир. Диндән хилас олмағ әсл мә'нәви азадлығдыр. Инкишаф етмиш социализм чәмијјәтинин конституцијасында дејилдији кими, «ССРИ вәтәндашларынын вичдан азадлығы, јә'ни һәр һансы динә е'тигад етмәк вә ја һеч бир динә е'тигад етмәмәк, дини әјинләри ичра етмәк вә ја атеизм тәблиғаты апармағ һүғугу тә'мин олунар. Дини е'тигадла әлагәдар оларағ әдавәт вә нифрәт ојатмағ гадаған олунар.

ССРИ-дә дин дөвләтдән вә мәктәб диндән әйрилмишдыр».

Вичдан азадлығы социализмин ССРИ вәтәндашларына вердији ән бөјүк, ән демократик һуманист һүғуғлардандыр. Өлкәмиздә атеизмин күтләви характер алмасына бахмајарағ совет адамларынын мүәјјән һиссәси

h42 **Һәсәнов Ә.** Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән исламын тәнгиди. (XIX әсрин икинчи җарысы XX әсрин әввәлләри). Б., Јазычы, 1983. 224 с.

Фәлсәфә елмләри доктору, профессор Әһмәд Һәсәновун бу китабы XIX әсрин икинчи җарысы вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанын көркәмди Јазычы вә маарифчиләринин ислам фанатизми вә чәһаләтә ғаршы мүбаризәсинә һәср олунамундур.

Муәллиф, кениш охучу күтләснә мә'лум олмајан бир сыра материаллары вә фактлары елми тәһлилә чәлб етмәклә Азәрбајҗан маарифчиләринин атеист ирсини системли шәкилдә тәһлил вә тодиг етмәјә, бу ирсин мәдәнијјәт тарихиндә шәрәфи јер тутдуғуну көстәрмәјә чалышмишдыр.

динин тә'сириндән там јаха гуртара билмәмишидр. Динә һәлә бу вә ја дикәр дәрәчәдә инанан, дини ајинләрә рияјәт едән адамларымыз вардыр. Лакин, буну гејд едәк ки, социализмин бөјүк наилијјәтләри, һәјәт вә мәшшәтдә баш верән әсаслы дәјишиклик вә јениләшмә сәјәсиндә мүасир диндарын дини шурунда мүһүм дәјишикликләр әмәлә кәлмишидр. Өјрәнмәләр кәстәрир ки, мүасир диндарларын аллаһ һагһында тәсәввүрләри зиддијјәтли, думанлы вә гејри-мүәјјәндир. Онлар дини гајда-тануилара һеч дә там рияјәт етмирләр, өзләрини «илаһи варлығы» ачиз, мүти кәләси сәјмырлар. Умумијјәтлә, дини еһкамлара кор-коранә инанан фанатик диндарлар да азалмышдыр. Мүасир диндар һәјәтдә көрдүкләринә, елми һәгигәтләрә даһа чох инаныр. Социализм гуручулуғунда иштирак процесиндә онун реал даяранышы илә дини әхлаға инамы арасында зиддијјәт дәринләшир.

Лакин бүтүн бунлар һеч дә дини галығларын, дини тәсәввүрләрин зәрәрсиз олмасы демәк дејилдир. Динин мәһијјәти дәјишмәмишидр. Дини галығлар чәмијјәтимизин тәрәггисинә, диндарларын мә'нәви һәјәтына, сијәси шууруна вә әхлағи оријентасијасына, мә'нәви марағ вә тәләбатынын инкишафына, мәдәни сәрвәтләрә јијәләнмәсинә, социал фәаллығына мә'нфи тә'сир кәстәрир.

«РСДФП икинчи гурултайынын 80 иллији һагһында» Сов.ИКП МК-нын гәрарында дејилдији кими «Мүасир шәраитдә партија илә халғын фәалијјәтинин әсас мәзмуну инкишаф етмиш социализмин тәкмилләшдрилмәсиндир, мәһз инкишаф етмиш социализм тәкмилләшдирилдикчә, коммунизмә тәдричи кечид баш верәчәкдир. Бу, мәһсулдар гүввәләрин даһа да жүкәлдилмәсини, коллективизм ичтимаи мүнәсибәтләринин, совет дөвләт гурулушунун вә демократијасынын, социалист шуурунун, елм вә мәдәнијјәтин инкишаф етдирилмәсини вә мөһкәмләндирилмәсини нәзәрдә тутур».

Јеткин социализм шәраитиндә зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси, о чүмләдән атеист тәрбијә мәсәләләри бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Чәмијјәтимиз ирәлиләдикчә кечмишин галығлары даһа дөзүлмәс олур.

Социализм вә коммунизмдә инсан ән башлыча социал сәрвәтдир. Инсанын һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы партијанын идеја-тәрбијә ишинин, бүтүн идеоложи фәалијјәтинин ана хәттидир. Сов.ИКП совет адамларынын

коммунист тәрбијәси ишини коммунизм уғрунда мүбаризәнин мүһүм чәһәси һесаб едир. Партија Ленинни белә бир програм кәстәришини даим рәһбәр тутур ки, гурулушумузун күчү күтләләрини шуурулуғундадыр.

Мүасир шәраитдә идеоложи амилли, күтләләрини шуурулуғунун, идеја, мә'нәви-сијәси јеткилијјинин ролу дурмадан артыр.

«Идеоложи иши вә сијәси тәрбијә ишини даһа да јахшылашдырмағ һагһында» Сов.ИКП МК-нын гәрарында дејилир: «адамларын коммунист шуурунун формалашмасы саһәсиндә партијамызын програм мәгсәдләри бүтүн зәһмәткешләри жүкәк идејалылығ вә социалист Вәтәнинә, коммунизм ишинә сәдағәт, әмәјә вә ичтимаи мүлкијјәтә коммунист мүнәсибәти руһунда тәрбијә етмәкдән, буржуа бахышларынын вә мә'нәвијјәтинин галығларыны тамамилә арадан галдырарын, шәхсијјәти һәртәрәфли, аһәнкдар инкишаф етдирмәкдән, әсл мә'нәви мәдәнијјәт сәрвәтләри јаратмақдан ибарәтдир».

Бу програм мәгсәдин һәјәтә кеңирилмәсиндә партијамыз бүтүн совет адамларынын шуурулуғунун даһа да жүкәлдилмәси, биринчи нөвбәдә онларда елми материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы мәсәләләринә хүсуси әһәмијјәт верир. Јени инсан тәрбијәси, һәр бир вәтәндашын шууру вә даяранышындан кечмишин галығларыны, о чүмләдән дини мөвһуматын галығларыны фәал сурәтдә арадан кәтүрмәји нәзәрдә тутур. Одур ки, зәһмәткешләрин атеист тәрбијәси мәсәләләринин тәдгиги, атеист тәблиғатынын идеја сәвијјәсини вә сәмәрәлијјини жүкәлтмәк, форма вә үсулларыны тәкмилләшдирмәк мәсәләләри һазырда ичтимаи елмләрин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән биридир.

Зәһмәткешләрин елми атеизм дүнјакөрүшүнүн формалашмасы ишиндә кечмишин мутәрәггн мәдәни ирси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Мә'лум олдуғу кими, В. И. Ленин «Мүбариз материализмин әһәмијјәти һагһында» әсәриндә XVIII әср франсыз материалистләринин атеизминә жүкәк гијмәт вермиш, атеист ирси өјрәниб ондан зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә кениш истифадә етмәк зәрурәтини хүсуси гејд етмишир.

В. И. Ленинни франсыз материалистләринин атеизминә вердији гијмәти тамамилә Азәрбајҗанын демократик маарифчиләринин атеист ирсинә дә анд едә биләрик.

АЗƏРБАЈЧАНЫН ИЧТИМАИ-ИГТИСАДИ ИНКИШАФЫ, МААРИФЧИЛИЈИН ЈАРАНМАСЫ

Доғрудур, Азәрбајчан маарифчиләринини атеист ирсинә, онларын ислам дини әлејһинә, мөвһумата, чәһаләтә гаршы апардығлары чәсарәтли мүбаризә мәсәләләринә даир чинди тәдғигатлар апарылмыш, бир сыра маарағлы елми, елми-күтләви әсәрләр нәшр едилмишдир. Лакин бу сәһәдә өјрәнилмәли вә тәдғиг едилмәли проблемләр дә аз дејилдир. Биз охучуларә тәғдим етдијимиз китабда Азәрбајчан маарифчиләринини атеист ирсини системли шәкилдә тәһлил вә тәдғиг етмәјә, бу ирсин мәдәнијјәт тарихимиздә шәрәфли јер тутдуғуну көстәрмәјә чалышмышығ.

1. Азәрбајчанын ичтимай-игтисади инкишафы

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан әсасән игтисади чәһәтдән керидә галмыш аграр-феодал әләғләри өлкәси иди. Бақы, Јелизаветпол, Нуха, Шуша, Шамахы, Губа, Нахчыван кими шәһәрләрдә кустар сәнајә вә тиچارәтин хејли инкишаф етмәсинә бахмајарағ, өлкәдә истеһсал әсасән натурал характер дашыјырды. Торпағ үзәриндә бәј вә хәзинә мүлкәјјәти, әсас мәһсулдар гүввә олан кәндлиләрин шәхси асылылығы вә бурадан доған гејри-игтисади мәчбуријјәт әввәтки дөврдә олдуғу кими чәмијјәтин әсасыны тәшкил етмәкдә давам едирди. Инкишаф етмиш мүлкәдар-бәј тәсәррүфаты илә јанашы өлкәдә јарымфеодал вә јарымпатриархал укладлар да вар иди. Бураја һәр шејдән әввәл көчәри — малдар тәсәррүфат уклады дахил едилмәлидир.

Тәһкимчилик һүгүгү, бүтүн Русияда олдуғу кими, Азәрбајчанда да мәһсулдар гүввәләрини инкишафына мане олурду. Бәјләрин чохларынын вә хәзинәннин сәрәнчәмында он мин, јүз мин десјатинләрлә бөјүк маликанәләр олдуғу һалда, кәндлиләрин әксәријјәтинини адам башына 0,5—0,6 десјатин торпағы вар иди. Бундан башға кәндлиләрини бир гисминини бүсбүтүн торпағы јох иди. Ән јахшы әкин јерләри, отлағлар, мешәләр, суварма системләри бәјләрин әлиндә иди. Торпағсыз вә аз торпағлы кәндлиләр бәј вә хәзинә торпағларыны јох ағыр шәртләрлә бечәрмәјә мәчбур идиләр. Һәм дә кәндлиләр бәјләрә вә хәзинә нәфинә мүхтәлиф мүкәлләфијјәтләр дашымалы, бөјүк төјчү вермәли идиләр.

Бунунла белә Русияда капитализмин инкишафы бү-

түн Гафгазда олдуғу кими, Азербайжанда да патриархал гапалылыг галыгларыны арадан галдырыб, ону Үмүмрусия эмтээ мүбадиләсинә чәлб едирди. Русияда капиталист истәһсалынын тәләбинә ујғун оулараг Азербайжанда кәнд тәсәррүфатынын сатлығ мәһсулу артырды, һасил вә е'мал едән сәнаје јаранырды. Бу һал өлкәдә натурал тәсәррүфатын дағылмасы, эмтәә-пул мүнәсибәтләринин јаранмасы процесини сүр'әтләндирир, сәнаје вә тиҷарәтин инкишафына тәхан верир, шәһәр һәјатынын чаңланмасына сәбәб олурду.

XIX әсрин 70-чи илләриндә чар һөкүмәти кәндли күтләринин наразылыгынын артмасы, кәнддә синфи мүбаризәнин кенишләнмәси тә'сири алтында Азербайжанда тәһкимчилик һүгүгуну ләғв етмәјә, бир сыра инзибати-мәһкәмә ислаһатлары кечирмәјә мәчбур олур. Тәһкимчиләрин јухарыдан кечиртдикләри 14 мај 1870-чи ил ислаһаты кәндлиләрин бөјүк бир һиссәсинин торпагсызлашмасы, чаризмин кәнддә дағағы олан бәјләрин, ағаларын итисади мөвгејинә мөһкәмләnmәси илә нәтичәләнди. Бунунла белә ислаһат кәндә капиталист мүнәсибәтләринин нүфуз етмәсинә, кәндлиләрин тәбәғәләшмәсинә сәбәб олур. Кәндлиләрин аз бир һиссәси варланьыб кәнд буржуазиясына—голчомагларә, әксәр һиссәси исе вар-јохдан чыхыб өз ишчи гүввәсини сатмаға мәчбур олан муздурларә чеврилмәјә башлады.

Лакин ислаһат Азербайжан кәндиндә тәһкимчилик мүнәсибәтләрини һеч дә арадан галдырмады. Чүнки о, хәзинә торпагларында мәскүн олан кәндлиләрә шамил едилмәмишиди, һалбуки бунлар Азербайжан кәндлиләрини 70 фәзиндән чохуну тәшкил едирди¹. Бундан башга кәндлиләрин пулу олмадығындан онлар торпагларыны бәјләрдән сатын ала билмәдиләр, әввәлки кими мәһсулу $\frac{1}{10}$ һиссәсини бәјә бәһрә вермәкдә давам едирдиләр. Һәм дә кәндлиләрин надел торпагларыны сатын алмасы мәчбури дејилди, сатын алсалар да бу торпаглар онларын мүлкәјитинә чеврилмирди. Бүтүн бунлар Агрел ингилабына кими Азербайжан кәндиндә феодал асылылығы мүнәсибәтләринин сахланмасына сәбәб олмушду.

Ислаһатдан сонрақы дөврдә әввәлләр кәндлиләрин истифадәсиндә олан торпагларын хејли һиссәсинин кә-

силиб әлләриндән алынмасы, кәндә сәләмчилијин вә мөһтәкирлијин нүфуз етмәси, чаризмин јеритдији мүс-тәмләкәчи көчүрмә сijasoti кәндлиләрин мүлкәдар-бәјләрә, голчомагларә вә чар даирәләринә гаршы мүбаризәсинин кенишләнмәсинә сәбәб олду. 80—90-чы илләрдә Азербайжан гәзаларында тез-тез кәндли иғтишашлары олурду. Үсјан етмиш кәндлиләр чох вахт зүлмкар бәјләри вә чар мәмурларыны өлдүрүр, онларын әмлакыны әлә кеңирир, верки вермәкдән вә мүкәлләфијјәт дашымагдан имтина едирдиләр. Үсјан башчылары чох вахт бәјләрдән вә чар даирәләриндән гачаг дүшүб халг һиса-чылары кими шөһрәт тапырды. Гачаглыг һәрәкәти Азербайжанын бир чох гәзаларына јайылмышды.

Русия капиталист истәһсалынын тә'сири алтында XIX әсрин ахырынчы рубүндә Азербайжанын бир чох гәза шәһәрләриндә капиталист сәнајесинин мүхтәлиф сәһәләри инкишаф етмәјә башлајыр. Нухада, Шушада ипәк карханалары, Ағдашда, Көјчајда, Јевлахда памбыг тәмизләјән мүсәссәләр, Бақыда, Шамахыда, Нухада түтүн фабрикләри, Јелизаветпол, Шамахыда, Күрдәмирдә чыхыр заводлары мејдана чыхыр. XX әсрин әввәлиндә Бақыда азербайжанлы капиталист Тағыјевә мәхсус илк тохучулуг фабрики јаранды. Һасил едән сәнаје әсас е'тибарилә Бақыда (нефт), Кәдәбәјдә (мис), Дашкәсәндә (дәмир) инкишаф едирди. Тәрәгги тапмагдә олан капиталист истәһсалынын сәһәләриндән бири дә балыгчылыг иди ки, бу дә әсәсон Салјанда вә Ләнкәрәндә чәмләнмишиди.

Азербайжанда капитализмин инкишаф етдији ән бөјүк мәркәз Бақы иди. Нефт тәсәррүфатында ичарә системә ләғв едилдикдән сонра Бақыда нефт сәнајеси бөјүк сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Нефт һасилаты илә әлагәдар олараг бурада онларла нефт е'малы заводу, механики е'малатхана, электрик стансијасы, кәми тәмир едән завод вә дәмирјол депосу мејдана кәлди. В. И. Ленин «Русияда капитализмин инкишафы» адлы әсәриндә көстәрирди ки, XIX әсрин сон рубүндә Бақы «әнәмийјәт-син бир шөһәр икән дөнүб Русияда 112 мин әһалиси олан биринчи дәрәчәли сәнаје мәркәзи олмушду»¹. Нефт һасилаты вә ихрачынын кениш бү'сәт алмасы, шөһрә дәмир јолунун чәкилмәси, Хәзәр дәнизи васитәсилә

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 479.

¹ Бах: «Азербайжан тарихи», 2-чи чилд, Бақы, 1964, сәһ. 156, 192.

јүк дашынамасынын артмасы сајасиндә Бақыда чох минли сәнаје пролетариаты јетишиңдә вә ХХ әсрин әввәлиндә Бақы Русијада ән бөјүк пролетар мәркәзләриндән бири-нә чеврилди. Мүасир сәнаје пролетариатынын јаранмасы илә Азәрбајчанда ингилаби фәһлә һәрәкаты башланды ки, бу да Азәрбајчанда марксизм идејаларынын јайыл-масы үчүн объектив шәраит јаратмыш олду.

Беләликлә шәһәрдә вә гисмән кәнддә капитализмин инкишаф етмәси сајасиндә Азәрбајчанда феодал мүнә-сибәтләри вә бу мүнәсибәтләрлә бағлы олан көһнә һәјат вә мәшһәт тәрзи көкүндән сарсынды, өлкәнин ајры-ајры рајонлары арасында игтисади һәјат бирлији јаранды, сијаси-мәдәни мәркәзләр мејдана чыхды, кедиш-кәлиш артыды, ваһид милли мәдәнијјәт вә милли дил формалашыб инкишаф етмәјә башлады. Бүтүн бунлар Азәрбајчан буржуа милләтинин тәшәккүл тапмасы үчүн мүгәддәм шәрт олду.

Буржуа милләтинин тәшәккүл тапмасы, милли буржуазијанын вә пролетариатын јаранмасы Азәрбајчан әһалисинин синфи тәркибиндә, өлкәнин ичтимай-сијаси вә мәдәни һәјатында әсаслы дәјишикликләр вә чап-ланмаја сәбәб олду. Азәрбајчанда капитализмин инкишаф етдији илк дөврләрдә милли буржуазија илә пролетариат арасында синфи зиддијјәтләр о гәдәр дә кәскин дејилди. Онларын һәр икиси чаризмин милли-мүстәмләкә зүлмүнә, харичи капиталын игтисади вә сијаси тәзјигинә мәрүз иди. Милләтин тәлеји, онун ачыначағлы вәзијјәти, өлкәнин инкишаф јолу онларын һәр икисини дүшүндүрмәјә билмәди. Бу һал азәрбајчанлыларын милли шүүрунүн ојанмасына, дин бирлији илә милли бирлији бир-бириндән фәргләндирән мүтәрәгги зијалыларын јаранмасына көмәк етди. Һәмни земиндә ичтимай дурғунлуға, мәдәни керилијә, өз дөврүнү кечирмиш көһнә, феодал гәјдаларына, адәт вә ән'әнәләринә гаршы етираз сәсләри учалмаға башлады ки, бу да өлкәдә маарифчилик һәрәкатынын јараныб инкишаф етмәси илә нәтичәләнди.

Дикәр тәрәфдән харичи капитал илә, өлкә дахилиндә феодал торпаг сәһиблији илә бағлы олан компрадор буржуазија, һабелә өз игтисади вә сијаси мәнәфеләрини горујуб сахламаға чалышан, ислам вә түрк даирәләри илә бағлы олан јерли мүлкәдар вә руһаниләр өлкәнин ичтимай-игтисади һәјатында башланмыш чап-ланмадан

өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәјә, кенишләnmәкдә олан синфи зиддијјәтләри милли вә дини зиддијјәтләрлә әвәз етмәјә чәһд едирләр. Онлар милли вә мәдәни игти-баһын Азәрбајчан халғыны көһнә ислам Шәргиндән ајы-рачағындан, рус, ермәни вә күрчү халғлары илә даһа да јакынлашдырачағындан горхурдулар. Бу шәраитдә өлкәнин һаким синифләри ичәрисиндә буржуа милләтчили-ји, пантүркизм вә панисламизм идејалары өзүнә јер тап-маға башлады.

Капиталист истәһсал мүнәсибәтләринин инкишаф ет-мәси илә элағәдар оларат Азәрбајчан чәмијјәтинин син-фи структуру әсаслы сурәтдә дәјишилди. Мөвчуд мүл-кәдар вә кәндли синифләри илә јанашы јени синифләр— буржуазија вә пролетариат һәјат сәһнәсинә чыхды. Фео-дализм чәмијјәтинә хас олан көһнә зиддијјәтләр јени зиддијјәтләр, әмәк илә капитал арасындакы зиддијјәт-ләр әләвә олунду. Бундан башга Азәрбајчанын ајры-ајры рајонлары игтисади чәһәттән гәјри-бәрәбр инки-шаф етдијиндән, һәм дә өлкә истигәлијјәти олмајан бир учгар мүстәмләкә олдуғундан бурада мүхтәлиф, бир-бирилә чулғашан синфи вә милли зиддијјәтләр варды.

Азәрбајчан чәмијјәтинин тәшкил олундуғу әсас син-ифләрин мөвгејинә вә тарихи ролуна кәлинчә, демәк лазымдыр ки, бәјләр һәлә дә кәнддә һаким синиф ола-раг галмагда иди. Доғруду, мүлкәдар тифағлары ора-да-бурада дағылмаға үз гојмушду, бәјләр бир ичтимай зүмрә кими өлүмә мәнқум иди, ләкин онларын силки имтијазлары тохунулмамыш галырды. Бәјләрин әксә-ријјәти һеч бир мәнсуллар әмәклә мөшғул олмајыб тү-фәјли һәјат кечирди. Бәјләр кәнддә чаризмин ичтимай дајағы, кәндлиләр үзәриндә һөкүмәт тәсирини кечирән бир ичтимай гүввә олмаға давам едирди. Чаризм дә өз нөвбәсиндә кәндли күтләләрини итаәтдә сахламағ ишин-дә јери кәндикдә бәјләрин көмәјинә кәлирди. Азәрбајчан бәјләринин әксәр һиссән тарихән феодал Шәргинин истибад гурулушлары илә бағлы олуб көһнә, патриар-хал һәјат тәрзини, адәт вә ән'әнәләри, тәһкимчилик һү-гуғуну, монархија дөвләт гурулушуну гызғын мүдәфиә едирди. Ичтимай инкишаф нөгтеји-нәзәриндән бәјләр өз дөврүнү кечирмиш олан мүртчә вә мүнәфизәкар бир синиф иди. Азәрбајчан бәјләринин бөјүк әксәријјәти ча-һил, надан адамлар идиләр. Әмәли һәјатда чох вахт дини

ајинләри ичра етмәселәр дә онлар ислам дининин еһкам-ларыны мүгәддәс билир, бунлардан өз синфи мәнәфеји үчүн истифадә едирдиләр. Онларын мәфкурәси, бир сөзлә орта әсрләрдән кәлмә дини-феодал мәфкурә иди. Бу мәфкурә зәһмәткешләрин әгли вә мәнәви инкишафына позучу тәсир көстәрирди.

Милли буржуазија өз чәкисинә вә ичтимаи мөвгејинә көрә һәлә зәиф иди. О, игтисади чәһәтдән гүдрәтсиз, сјјаси чәһәтдән чаризмдән асылы олдуғу үчүн феодал-руһани даирәләрә вә чаризмә гаршы чеврилмиш милли мүхалифәтнин башында дурмурду, дура да билмәзди. Әксинә, халг күтләләринин ингилаби һәрәкатынын горхусундан милли буржуазија тез-тез чаризм илә, феодал-руһани даирәләри илә сазишә кирирди, милли-азадлыг һәрәкатына хәјанәт едирди. Азәрбајчан буржуазијасы феодал-тәһкимчилик гәјдаларына вә үмумијјәтлә орта әср тәсисатына гаршы ачыг чыхыш етмирди. О, монархијаның әсасларына тохунмамағла бюрократик идарәчи-лији арадан галдырмаг истәјирди. Дунәнки мүлкәдар олан һәмнин буржуазија көһнә һәјат вә мәишәтдән тамам-илә узағдаша билмирди, орта әср гәјдаларыны, адәт вә әһәналәрини ингилаби сурәтдә дәјишдирмәкдән горхурду. Милли буржуазија нәинки ислам дининә вә онун тәсисатына гаршы чыхмырды, әксинә онун өзү бу динин күчлү тәсири алтында иди, дини тәсисатдан өз синфи мәнәфеји үчүн истифадә етмәјә чалышырды. Ән јахшы һалда милли буржуазија дини ислаһ едиб мүасирләш-дирмәк, «әглә үғунашдырмаг» истәјирди. Зира мүасир-ләшдирилмиш вә рационалистчәсинә шәрһ едилмиш ис-лам буржуазијанын өз истисмарчы варлығына һагг га-зандырмалы иди.

Азәрбајчан әһалисинин мүһүм тәркиб һиссәләриндән бири дә фәһлә синфи иди. Муздул фәһләләрин вәзијјәти дөүләмәз дәрәчәдә ағыр иди. Онлар рус, әчнәби, азәр-бајчанлы вә ермәни капиталистләри тәрәфиндән аман-сызчасына истисмар олуурдулар. «Зүлмәтли бир чә-һәниәм мәнзәрәсини» (М. Горки) хатырладан Бақы нефт мәдәнләриндә, Кәдәбәј мис заводларында, Нуха, Кәң-чә вә Шушанын ипәк карханаларында фәһләләрин иш шәрәити вә јашајышы олдуғча пис иди. Чар һөкүмәти вә капиталистләр фәһләләрин тәһсилә вә мәдәни инки-шафы үчүн һеч бир шәрәит јаратмырдылар, онларын синфи шуурунун ојанмасына һәр васитә илә мане олур-

дулар. Кәсбарлыг далынча шәһәрләрә ахышыб кәлән дүнәнки муздурлардан тәшәккүл тапмыш азәрбајчанлы фәһләләр, дәмәк олар ки, башдан-баша савадсыз иди-ләр, мәктәб, гираәтхана үзүнү көрмүрдүләр¹. Чар һөкү-мәти вә капиталистләр фәһләләрин саваданмасындан горхурдулар, онларын ичәрисинә күтләви гираәт үчүн елм вә маариф ишчиләрини дејил, дин хадимләрини көн-дәридиләр². Бундан башга «молланүмалар» Бақыда, Губада вә Нахчыванда јени үсулла дәрс кечилән мәк-тәбләри «кафир очагы» адландырыр, орада тәһсил ал-мағы, рус дилини өјрәнмәји «һарам» бујурурдулар³. Бу-нунда да һаким синифләр фәһләләри чәһаләт ичәрисиндә сахламаға, шуурларыны дини тәбляғатла күтләшдирмәјә чалышырдылар.

Бундан әлавлә чар Русијасында рус олмајан халғлар, хүсусилә мүсәلمان халғлары тамамилә һүғүсуз иди-ләр. Чар һөкүмәти азәрбајчанлыларә алчаг бир ирг нә-зәрилә бахырды, онларә гаршы киң вә нифрәт ојадырды. Чаризм Азәрбајчанда дөвләт вәзифәләринә рус мәмур-ларыны тәјин едирди, азәрбајчанлылары чәһаләт гаран-лығында сахламаға чалышырды, Азәрбајчан дилини мәтбуатдан вә мәктәбдән һәр васитә илә сыхышдырырды, зорла «руслашдырма» сјјасәти јеридирди. Идарәләрдә вә мәһкәмәләрдә бүтүн ишләр рус дилиндә апарылырды. Чар һөкүмәти азәрбајчанлы зәһмәткешләри башга мил-ләтләрдән олан зәһмәткешләрә салышдырырды, гәсдән милли әдавәти гызышдырырды, ермәни-мүсәلمان гыр-ғынларыны дүзәлдирди. Чар һөкүмәти фәһләләрин вә көндилләрин милли шуурунун ојанмасындан горхурду. Бунә көрә дә халгы чәһаләт вә авамлыг ичәрисиндә сах-ламаға сәј едирди, дини вә милләтчи һиссләри һәр вәчһ-лә гүввәтләндирди.

Милли вә ичтимаи зүлмүн Азәрбајчанда ән ағыр нә-тичәһриндән бири халг күтләләринин мәдәни сәвијјәси-нин чох ашағы олмасы иди. Әдкәдә бүтүн тәһлим-тәрбијә, аилә-кәбин, мәдәни-мәншәт ишләри руһаниләрин әлиндә иди. Орта әсрләрдә олдуғу киши руһаниләр гүввәтли вә нүфузулу ичтимаи зүмрә оларәг галырды. Руһаниләрин сајы вә халга олан тәсири нәинки азалмырды, әксинә,

¹ Бах: А. В. Стригунов. Из истории формирования бакинского пролетариата (70—90-е годы XIX в.), Баку, 1960, сәһ. 152—153

² «Иршад» гәзети, № 47, 1906-чы ил.

³ «Јени иршад» гәзети, № 11, 1911-чи ил.

чар һөкүмәтинин һимајәчилији сәјәсиндә, даһа да артырды. 1870—1884-чү илләрдә Азәрбајҗанда там олмајан мәлүмата көрә 1281 мәсчид вә 1930 нәфәр вәзифәли молла варды. Бунлардан 623 мәсчид, 1303 молла шиә мәзһәбинин¹, 654 мәсчид, 627 молла сүнни мәзһәбинин пажына дүшүрдү². Бундан башга өлкәдә чохлу гејдә алынмамыш мәһәлли намаз гылынан јерләр, рәсми вәзифәси олмајан руһаниләр варды. Бунула белә әһалинин дини вә мүлки еһтијачларыны өдәмәк үчүн өлкәдә молла чатышмырды, гәзә кәндләринин бир чохунда молла вәзифәләри бош иди. Дини бајрам вә мәрәсимләр заманы чох вахт Ирандан мәрсијәханлар чағырардылар³, ордуда хидмәт едән вә аз-чох моллалығы бачаран солдатлары мүвәггәти тәрхис етмәји корпус командирләриндән хәһиш едирдиләр. Мәсчидләр вә јүксәк вәзифәли руһаниләр әһалидән јыгдыглары фитрә-зәкатдан вә һөкүмәтдән алдыглары мөвачибдән башга, торпагдан да бөјүк кәлир көтүрүрдүләр. Мәсәлән, бәһс олунан дөврдә мәсчидләрин сәрәнчамында олан вәгф торпаглары илдә онлара 11.833 манат кәлир верирди⁴.

Чаризм мүсәлман руһаниләринә мүнәсибәтиндә ики башлы сижәсәт јеридирди. О, бир тәрәфдән руһаниләрин хәлгә олан тәсирини азалтамаға, ичтимаһ вә мүлки ишләрә онларың гарышачағыны мәһдудлашдырмаға, днкәр тәрәфдән исә күтләрәр ичәрсиндә онларың нүфүз вә тәсириндән өз ичтимаһ дајағыны мөһкәмләндирмәк үчүн истифадә етмәјә чалышырды. Бу мәгәдлә дә чаризм мүсәлман руһаниләринин һүгүг вә вәзифәләрини рәсми сурәтлә мүәјјәнләшдирмишиди. Загафгазија мүсәлман руһаниләрини идарә етмәк үчүн чар һөкүмәтинин 1872-чи илдә вердији гануна әсәсән шиәләрин вә сүнниләрин бүтүн руһани ишләри бунлардан һәр биринин өз руһани идарәләринә, губернија руһани мәчлисләринә, газыларә вә моллаларә тапшырылдымшыды. Шиәләрин руһаниләр идарәсинә шејхүл-ислам, сүнниләрин руһаниләр идарәсинә мүфти башчылыг едирди. Руһаниләр идарәси мүтабиг мәзһәбин руһани ишләринә нәзарәт едир, чох мүһүм вә мүбаһисәли шикәјәтләрә бахырды. Губернија руһани мәчлисләринин башында исә газылар дуруп-

ду. Газылар мүтабиг мәзһәбин мәсчид вә мәһәллә руһаниләринин һәрәкәтләринә нәзарәт јетирир, аилә-кәбин, мәишәт ишләринә бахырдылар. Шејхүл-ислам, мүфти, руһаниләр идарәсинин, губернија руһаниләр мәчлисинин үзвләри вә газылар али руһани рүтбәсиндән, мәсчидләрдә вә мәһәлли мәсчид чәмијјәтләриндә хидмәт едән моллалар исә ашағы руһани рүтбәснән сәјәлыырды. Шејхүл-ислам вә мүфти, онларың сәдрлик етдикләри руһани идарәләри Тифлисдә јерләширди. Шејхүл-ислам вә мүфтини Гафгаз чәнишининиң тәгдими илә император өзү тәјјин едирди. Онлар чәнишинин тапшырығы илә јерләрә кедиб өзүнә табә олан руһани тәшкилатларынын ишини тәфтиш етмәли идиләр. Руһаниләр идарәсинин үзвләрини чәнишин газылардан өзү тәјјин едирди. Газылар вә губернија руһани мәчлисләринин үзвләрини јерли ахундлардан губернаторлар тәјјин едирдиләр. Мәсчид вә мәһәллә моллаларыны исә губернија руһани мәчлисләринин разылығы илә губернаторлар вә гәзә рәисләри тәјјин едирдиләр. Моллалар мәсчидләрә вә мәһәлли мәсчид чәмијјәтләринә башчылыг едир, аллаһа ибадәти, дини ајин вә мәрәсимләри јола верир, доғум, өлүм, евләнмәк вә бошанмаг һалларыны гејдә алырдылар.

Моллалар мувафиг рүтбә алмаг вә вәзифә тутмаг үчүн имтаһан вермәли идиләр. Имтаһаның гәјдә вә шәртләрини чәнишин мүәјјән едирди. Таванасыз моллализм, мөһкәмә мәс'улијјәтинә алынмышлар, һабелә муридизм тәригәтинә мәнсуб олаилар руһани рүтбә вә вәзифәләрә бурахыла билмәзди. Руһани вәзифәләри тутмаг үчүн моллалар чар һөкүмәтинә садиг олачағына, өз һомдиндарларына императорә сөзсүз сәдәгәт рүһунда өјүд-нәсиһәт верәчәјинә, мүхалиф дини тәшкилат вә тәригәтләрә гошулмајачағына анд ичмәли идиләр. Вәзифәли руһаниләр һабелә диндарлар арасында «зәрәрли», һөкүмәт әлејһинә чеврилмиш әһвали-руһијјәләр һаггында, дини еһкамларың мөвчуд гурулушун әлејһинә шәрһ едилмәси һаллары һаггында јерли һакимијјәт органларына хәбәр вермәли идиләр. Онлар Түркијә вә Иран руһаниләри илә әлагә јаратмамалы, һеч бир дини мәсәләдә онлардан мәсләһәт алмамалы идиләр. Бунун мүтабиглиндә руһаниләр бүтүн верки вә рүсумлардан азад идиләр, вәзифә башында галдыгча чубугла дојүлә билмәздиләр.

Руһаниләрин тәһсилнә вә мәнәвијјәтина кәлдикдә, демәк ләзимдыр ки, онларың бөјүк әксәријјәти аз савад-

¹ Бах: Азәрб. ССР, МДТА, ф. 290, с. 1, иш 163, в. 16—19.

² Јенә орада, ф. 291, с. 1, иш 555, в. 25—48.

³ Јенә орада, ф. 290, с. 1, иш 399.

⁴ Бах: Азәрб. ССР МДТА, ф. 290, с. 1, иш 163, в. 16—19.

лы вә дүшкүн адамлар идиләр. Мүфти Мәһәммәд әфәнди 1859-чу илдә өз табелијиндә олан руһани идарәләринин вә мәсчидләринин ишини јохлајараг баш Гафгаз мүлк идарәсинин рәисинә көндәрдији мә'рузәсиндә јазмышды ки, јерләрдә руһаниләр өз үзәриндә һеч бир нәзарәт һисс етмир, верилмиш шикајәтләрә илләрлә бахылмыр, аз савадлы олдуғлары үчүн баха да билмирләр, ишә гәрәзлә јанашырлар. Буна көрә дә шикајәтчиләр Түркијә вә Иран руһани даирәләринә, Дағыстан үләмаларына мүрачидәт етмәли олурлар. Бу һал диндарлар ичәрисиндә мүридизмин, түрк вә Иран тә'сиринин күчләнмәсинә сәбәб олур. Моллаларын, хусусилә газыларын сыраларында чохлу кәмсавад, надүрүст адамлар варды ки, бунлар динимизи һөрмәтдән салыр, руһаниләрин диндарлар ичәрисиндә нүфузуну ғырыр, онларын халга олан тә'сирини арадан галдырыр. Мүфти руһаниләр үзәриндә нәзарәти артырмағы, онларын тәһсилни вә мәшшәтинә диггәт јетирмәји тәләб едирди¹.

Мүсәлман руһаниләринин халг күтләләринә олан тә'сиринин азалмасы һөкүмәт даирәләрини мәнз разы салырды. Буна көрә дә мүфтинин руһани идарәләринин вә тәшкилатларыны күчләндирмәк тәләбинә гаршы чыхан чар мә'мурларындан бири јазырды: «Мүсәлман руһаниләринин тәшкилатыны мән зәрәрли һесаб едирәм, чүнки тәшкилат мәнчә гүввә демәкдир»². Чар һөкүмәти сүнни руһаниләринин тәшкил олунмасындан даһа чоғ горхурду. Чүнки һәмнин мә'мурун фикринчә «сүнниләр һарада сәки олурлар-олсунлар Түркијә һөкүмдарыны өзләринә дин башчысы гәбул едирләр: шиәләр Иран шаһыны үзәрләриндә һеч бир руһани һакимийјәти олмајан, јалныз ејни диндән олан һөкүмдар һесаб едирләр»³. Чар даирәләри мүсәлман руһаниләриндән јалныз буну тәләб едирди ки, онлар күтләләр ичәрисиндә һөкүмәт әлејһинә шајиләләр јаймаға, әһвали-руһијјә ғызышдырмаға, Түркијә тә'сирини вә мүридизми кечирмәјә гојмасынлар. Чар һөкүмәти јахшы билирди ки, моллалар, ахундлар, газылар һәлә халғын руһани атасы олараг галырлар, онлар лазым кәлдикдә мөвчуд һакимийјәтә гаршы чеврилмиш һәрәкәт башчылыг едә биләрләр. Мәнз буна көрә дә һөкүмәт руһаниләри дикәр тәрәфдән өз тәрәфинә чәкмәјә,

¹ Бах: Азәрб. ССР МДТА, ф. 289, с. 1, иш 12, в. 1—2, 20—21.

² Бах: Азәрб. ССР МДТА, ф. 289, с. 1, иш 12, в. 5.

³ Јенә орада, ф. 290, с. 1, иш 163, в. 16—19.

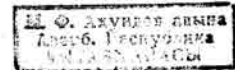
учғар мүстәмләкәдә өз мөвгејини мөһкәмләндирмәк үчүн онлардан истафадә етмәјә сәј кестарирди. Чар һөкүмәтинин мүсәлман руһаниләринин «гејиндә галмасыны», онлары «ишә дүзәлтмәјә» тәдбирләр ахтармасына да бунула изаһ етмәк лазымдыр.

Буна бахмајараг руһаниләрин мүлкәдарларла әлбир олмасы, мәсчидин феодал тәшкили истәр-истәмәз чаризмин ислам дини тәрәфиндән тәгдис олунмасы демәк иди.

Орта әсрләрдә Авропада олдуғу кими, сөһбәт кәдән дөврдә Азәрбајҗанда да «интеллектуал тәһсил инһисары» (Енкелә) руһаниләрин әлиндә иди. XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗанда дүнјәви тәһсил мәктәбләри бармағала сајылдығы һалда мәсчидләрин јанындакы моллаханалар вә мәдрәсәләр кениш јайылмышды. 70—80-чи илләрдә Азәрбајҗанда тәғрибән 500-ә гәдәр моллаханә вә мәдрәсә варды, онларда тәғрибән 7000-ә гәдәр ушағ охујурду. 1870-чи илдә тәкчә шиә мәсчидләринин јанында 206 моллаханә варды, орада 220 молла 3955 ушағы охутдурурду. 1881-чи илдә Азәрбајҗанда сүнниләрә мәнхус 38 мәдрәсә ишләјирди, бунларда 387 сухтә тәһсил алырды¹. Моллаханә вә мәдрәсәләр сөзүн әсил мәнһасында маариф очағлары дејилди, онларда дүнјәви елмләр тәдрис едилмирди, тәдрис едилдикдә дә онларын бүтүн мәзмуну ислам еһкамына мүтабиғләшдирилирди. Бунун нәтичәсиндә дүнјәви елмләр илаһијјәтин сәләчә ајры-ајры саһәләринә чеврилди, илаһијјәтда һөкүм сүрән принципләр онларда да тәтбиғ едилди. Ислам еһкамы һәр чүр тәфәккүрүн чыхыш нөгтәси вә әсасы олурду. Әғли фәалијјәтин бүтүн саһәләриндә илаһијјәтин бу али һөкүмранлығы нәтичәсиндә мәктәб-мәдрәсә дүнјәкөрүшү орта әсрләрдә олдуғу кими маһијјәтчә теолоји дүнјәкөрүшү олараг галырды. Тәдрис процесси орта әсрләрдән галма схоластик-әзбәрләмә үсулу илә (сәс методу илә) апарылырды. Моллаханаларда вә мәдрәсәләрдә ағыр чисманн чәза (ушағларын ајағларыны фалаггаја салыб дөјмәк) тәтбиғ едилди. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә ушағ моллаханәда он ил охуса да әмәлли тә'лим-тәрбијә ала билмирди, әксинә, зейни күтләшәрди, эхлагы позуларды.

Мүасирләрин јаздығларына көрә моллаханалар бир гајда олараг мәсчидләрин јанында, бәзән дә мәнәлли намаз ғылынан евләрдә, јашајыш үчүн јарамајан бош

¹ Бах: Азәрб. МДТА, ф. 291, с. 1, иш 405, в. 14—15.

отагларда јерлэшәрди. Онларда һеч бир аваданлыг, әјани вәсаит јох иди. Һәр бир белә сојуг вә гаранлыг отагда 40—90 нәфәр ушаг диз үстә гуру јердә, ја һәсир вә кең үстүндә дәрәс дејән молланың габағында әјләшәрди. Јарымсавад молла, ја ејни заманда мүәллимлик едән савадлы баггал орадача һамыја тәкбәтәк дәрәс вәрәди. Әввәлчә молла ушаглара әлифба өјрәдәрди, гур'аның кичик әјәләрини механики олараг әзбәрләтдирәрди, даһа сонралар Сәдинни «Күлүстан» вә «Бустан» әсәрләрини, Мирзә Мейтихан Астарабәдинни «Тарихи-Надир» китабыны охутдуарды. Моллаханаларда тә'лим-тәрбијәдән мәгсәд ушаглара илаһи мүдриклијин мәнбәји сајылан Гур'андакы дини-әхлағи «биликләри» аңлатмагдан, онлар әрәб вә фарс дилләриндә аз-чоһ савад өјрәтмәкдән ибарәт иди¹.

XX әсрин әввәлиндә Азәрбајҗан итгисади вә сијаси чәһәтдән гејри-бәрабәр инкишаф етмәкдә давам едирди. Бақы нефт сәнәјеси инһисарчы капитализм шәрәитиндә инкишаф етдији һалда Азәрбајҗаның әксәр һиссәси капитализмдән әввәлки итгима-итгисади мүнәсибәтләрин һөкм сүрдүјү аграр өлкә олараг галырды. Әһалинин 80 фаизиндән чоһу кәнд тәсәррүфат истәһсалы илә мәшғул иди. Бақы, Кәңчә, Нуха вә б. шәһәрләрдә сәнәјениң жүк-сәлмәси илә мүҗәрисә едилдикдә өлкәниң үмуми итгисади инкишафы ләнк кедирди. Нефт сәнәјесиндә итгисади бөһран баш вәрмәси, иһсизлијин артмасы, мүлкәдар вә милли-мүстәмләкә зүлмүнүн күчләймәси XX әсрин әввәлиндә Азәрбајҗан зәһмәткешләринин онсуз да ағыр вәзијәтини даһа да исләшдирди. 1902—1904-чү илләрдә Бақы фәһләләринин күтләви-сијаси тә'тилләри олду. Биринчи рус ингилабының биләваситә тә'сири алтында Азәрбајҗанда фәһлә вә кәнддиләрин чыхышлары, хүсусилә, кәниш вус'әт алды.

Ингилаб илләриндә Азәрбајҗанда соснал-демократија иши даһа да кәнишләннб күтләви, мүтәшәккил характер алды. Соснал-демократ тәблиғаты сәјәсиндә марксизм идејалары шүүрларда өзүнә мөһкәм јер еләди. Бу

¹ Бах: Рашид-бек Эфендиев. Мнение мусульман о начальном обучении грамоте. Газ. «Новое обозрение» № 80, 12 декабря 1893 г.; Гашик-бек Везиров. Мои воспоминания о «мектебе». «Кавказский вестник» № 2, 1901, сәһ. 39—48; Его же: О татарских школах. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», т. IX, вып. 2, Тифлис, 1888, сәһ. 1—6.

вахтдан е'тибарән марксизм Азәрбајҗанда ичтимаи вә ингилаби фикрин башлыча идеја чәрәјанларындан бириннә чеврилди. Лакин Азәрбајҗанда марксизмин јајылмасы буржуа милләтчилијинин, пантүркизм вә панисламизмин чидди мүҗавимәтинә раст кәлди. Күтләвр ичәрсиндә динин тә'сиринин азалмасындан горхуја дүшән дин хадимләри, буржуа-милләтчи зијәлидар — панисламистләр вә пантүркистләр — ингилабын әлејһинә чыхырдылар, ингилабы «гьрмызы гаранлыглар» асландырырдылар, она гаршы «ничат мәнәббәддәдир» шуарыны ирәли сүрүрдүләр, ислама мәнсуб олан халглары ваһид теократик империјада бирләшмәјә чагырырдылар. Онлар зәһмәткеш күтләләри ингилабдан узаглашдырмагдан өтру дин вә мөвһуматдан кәниш истифадә едирдиләр, мүсәлманларын өзләринә мәнсус бир «раһи-ничаты» олдуғуну сөјләјирдиләр. Дин хадимләри, пантүркистләр, панисламистләр Азәрбајҗанда ингилаби һәркәти күтләләр ичәрсиндә динин тә'сиринин «зәифләмәси» илә изаһ едиб дини тәблиғаты гүввәтләндирмәјә чагырырдылар.

Бақы ахунду Мирзә Әбүтүраб, Тәбриз мүчтәһиди Аға Тәбатәбаи кәңчләрин шәрәтдән узаглашмасындан иһкајәтләниб фәрјад гопарырдылар. Бақы пристаы Султанов «әлиндә Гур'ан тутараг христианларын мурдар олдуғуну иһбат етмәјә чалышырды». Нәтичәдә чоһлу дини китаблар, исламы «мүасирләшдирән», әлми дил илә «барышдыран», дини бәјрам вә мәрәсимләри, һичаб әјәсини мүдафиә едән әсәрләр мејдана чыхыр. 1905-чи илдә Бақы газысы Мир Мәһәммәд Кәрим, 1908-чи илдә Кәңчә руһаниләриндән молла Мәһәммәд һәсән Мөвләзәдә Гур'аны Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә едирләр¹.

Чаризм мүсәлман руһаниләринә мүнәсибәтиндә, јухарыда көстәрилдији кими, икибашлы сәјәсәт јеритдији кими, мүсәлман руһаниләри дә өз һөвбәсиндә чаризмә мүнәсибәтиндә икиүзлү сәјәсәт јеридирдиләр. Онлар бир тәрәфдән чар һөкүмәтинин әксингилаби тәдбирләрини мүдафиә едирдиләр (мәсәлән, 1904-чү илдә рус—јапон мүһарибәси башланан кими онлар Бақыда, Шушада, Нухада, Салјанда хүсуси намаз «мәчлисләри» дүзәдлнб чара хейир-дуа охујурлар. Загафғазия шејхүл-исламы Абдулсалам Ахундзәдә, чар һөкүмәтиндән чоһлу ордән

¹ Бах: «Дирилик» журналы, № 1, 16 январ 1916-чы ил.

вә медаллар алмыш бу руһани башчысы, хусуси мұра-
чиәтнамә бурахыб мүсәлманлары чары мұдафиә етмәјә
чағырыр). Дикәр тәрәфдән онлар полис-тәһкимчи мүлт-
ғијјәтинин ијрәнч бюрокразиминдән наразылығларыны
билдирдиләр. Мүсәлман руһаниләри нә гәдәр әзкин вә
авам олсалар да Русиядакы ингилаб һәрәкәтиндән
ојаныб өзләринә «азадлығлар» тәләб едирдиләр, бюро-
кратизмә вә чиновник өзбашыналығына гаршы, «аллаһ
нүмајәндәләри»нин бојнуна гојулмуш полис нәзарәтчи-
лијинә гаршы «протестләр» верирдиләр, «тәләбнамәләр»
ирәли сүрүрдүләр.

Биринчи рус ингилабынын чар һөкүмәтини өлүмчүл
сүрәтдә горхутмасындан, хусусилә чарын 17 октябр
манифестиндән мүсәлман руһаниләри өз мәнәфәләри
үчүн истифадә етмәјә чәһд едиләр. Онлар бүтүн Русия
мүсәлманларынын Тифлиسدә, Петербургда, Нижни-Нов-
городда гурултајларыны чағырыб руһани вәзифәләрин
тутулмасында сечки үсулунун тәтбиғ едилмәсинә, хәзинә
тәрәфиндән мүсадирә едилмиш вәғф торпағларынын
мәсчидләрә гәјтарылмасыны, јерли һөкүмәт даирәләри-
нин руһани тәшкилат вә идарәләринин ишинә гатышма-
масыны, мүсәлман руһаниләринә өз сијаси партијасыны
јаратмаға, диндарларын сајына мұвафиғ оларағ Дөвләт
думасына руһаниләрдән депутат сечмәјә ичәзә верилмә-
сини тәләб едирдиләр. Бу гурултајларда чыхыш едән
руһани нүмајәндәләри һабелә шәриәтин бә'зи ганула-
ларыны ислаһ едиб мүсаирләшдирмәк зәрурәтиндән даны-
шырдылар. Азәрбајҗандан кетмиш руһани нүмајәндә-
ләри М. Ј. Чәфәров, Ә. М. Толчушов өз чыхышларында
һөкүмәт даирәләринин Гағгазда мүсәлман руһаниләрини
«ишә дүзәлтмәк» үчүн көрдүјү тәдбирләрә тарихи нәзәр
саларағ гәјд едирди ки, муридизм һәрәкәти мәнз кенерал
А. П. Јермоловун мүсәлманларын руһани ишләринә га-
рышмасы, руһаниләри сыхышдыран тәдбирләрә әл ат-
масы әтичәсиндә баш вермишир. Бунунла да онлар
өзләринин күтләләр үзәриндәки тә'сири чар һөкүмәти-
нә бир даһа хатырлатмағ истәјирдиләр. Мүсәлман руһа-
ниләринин гурултајлары Думаја сечкиләрдә кадәтләр
партијасы илә ејни чәһнәдә чыхыш едәчәкләри һаггында
гәрарлар чыхарырды¹.

¹ Бах: Газ. «Каспий» №19, 24 января 1906 г.; №28, 4 фев-
рала 1906 г.; №188, 189, 1, 2 сентября 1906 г.; газ. «Баку» №137,
21 июня 1914 г.

1905—1907-чи илләр ингилабы һабелә Азәрбајҗанда
демократик һәрәкәтын кениш вус'әт алмасы үчүн әлвә-
ришли шәраит јаратды. Бақы пролетариатынын сијаси
мұбаризәси вә марксизм идејаларынын биләваситә
тә'сири алтында демократик зијалылар буржуа-мүлкә-
дар гәјдалары вә чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәти
әләјинә, дин, чәһаләт, пантуркизм вә панисламизм
әләјинә, елм вә маариф уғрунда, ичтиман тәрәгги уғ-
рунда чыхыш едирләр. Лакин һәмин демократик һәрә-
кәтын идеја-сијаси истигамәти ејни дејилди. Бурада
идеализм вә деизмә әсасланан хырда буржуа маариф-
чилији илә материализмә вә атеизмә әсасланан ингилаби
демократизми бир-бириндән фәргләндирмәк ләзымдыр.
В. И. Ленин дејир ки, капиталистчәсинә инкишаф едән
«кәндли» өлкәсиндә буржуа-демократик ингилабы баш
вердикдә «пролетар-социалист үнсүрләр вә мејләрдә
хырда буржуа-демократик (һәм оппортунист-демокра-
тик, һәм дә ингилаби-демократик) үнсүрләр вә мејлә-
рин мүәјјән гәдәр чулғашмасы лабүддүр»¹.

Иртча илләриндә клерикал-руһани даирәләри марк-
сист вә ингилаби демократик фикрә, елмә вә маарифә
гаршы сөзүн әсил мәнәсында һүчүма кечмиши. Бу
даирәләр хусусилә мәктәбин јенидән гурулмасынын, дәрс
планына дүнјәви елмләрин дахил едилмәсинин әләјинә
чыхмышды. Мәсәлән, 1907-чи илдә Кәнчәдә муртчә ру-
һаниләр «маарифлә фәал мұбаризә иттифағы» јарат-
мышдылар. Ләнкәрәнда молларла јени типли мәктәблә-
рин әләјинә чыхыб һәмин мәктәбләрин мүсәлманларын
ичәрсиндә бит'әт јайдығыны вә үмумијјәтлә исламын
«мүгәддәс руһуна зидд» олдуғуну сөјләјирдиләр.

Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә Азәрбајҗанда
дини идарә вә мүәссисәләрин сајы даһа да артды, онла-
рын тәблиғаты даһа да күчләнди. Бу дөврдә тәкчә Јели-
заветпол губернијасында 1014 мәсчид, 662 килсә, 101
ибадәт еви, 4 монастыр, үмумијјәтлә 1781 дини мүәссисә
варды. Һалбуки һәмин дөврдә губернијада чәми 311 тәд-
рис мүәссисәси ишләјирди². 1914—1915-чи илләрдә Азәр-
бајҗанда 786 сүнни вә шиә руһани мәктәби олушду-
р ки, бунларда 12.409 шакирд дини тәһсил алырды. Апрель
ингилабы әрәфәсиндә өлкәдә 2000-дән артығ мәсчид,

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 293.

² Бах: «Азәрбајҗан тарихи», 2-чи чилд, Бақы, 1964, сәһ. 827.

јүзләрлә ибадәт еви фәалијәт көстәрирди¹. Чаризмин җыһымасы мүсәлман руһаниләрини јенндән фәаллашдырды. Онлар өз гурултайыны чағырыб исламын республика гурулушуна тәрәфдар олдуғуна даир гәрарлар чыхармаға башладылар². Бу һал ону көстәрик ки, марксизм вә ингилаби демократик фикрин, маарифчилијин кениш јайылмасына бахмајараг ислам дини Азәрбајјанда Совет һакимийәти гурулана гәдәр бөјүк мәнәви вә мадди гүввә иди, һаким синифларин әлиндә башлыча мәфкура силаны олараг галырды.

2. Маарифчилијин јаранмасы вә инкишафы

Азәрбајјанын соснал-ингтисади вә сијаси һојатында XIX әсрин икинчи јарысында баш верән ирәлдиләдәр эәмининдә милли мэдәнијјәт әсасы сурәтдә чанланмаға вә јеннләшмәјә башлајыр. Бақы, Көнчә, Шамахи, Нуха, Шуша, Нахчыван вә с. шәһәрләрдә јени тиңил милли-мәдәни мүәссисәләр мејдана чыхыр, тәшәккүл тапмагда олан јени зијалы гүввәләри топлашыр. Габагчыл рус мэдәнијјәтинин тәсири алтында Азәрбајјан чәмијјәтиндә јени ичтимаи мејлләрә, тәрәгги вә јүксәлиш бөјүк ештијач вә һәвәс дујулмаға башланыр. Русјада тәһсил алыб вәтәнә гәјытмыш габагчыл кәнчләр милли ифтихар вә гурур һисси илә өз доғма халгыны маарифләндирмәјә, онун үчүн мәтбуат јаратмаға, мәктәб вә гираотхана ачмаға кириширләр. Инкишаф етмәкдә олан бу ејни мэдәнијјәтин әсас өзәјини демократик, маарифчи мејлләр, материалист вә атеист идејалар тәшкил едирди. Керилијә, чәһаләтә гаршы мүбаризә, ислам дининин вә әхлагынын тәңгиди ичтимаи фикрин мүнүм чәһәти кими өзүнү көстәрмәјә башлајыр.

Маариф сәһәсиндә һәр шәјдән әввәл рус мәктәбинин кенишләймәкдә олан тәсири илә моллахана вә мәдрәсәләрдә сәс методундан һечә методуна кечмәк, дүнјәви

елмләр тәлим етмәк, әјани вәситәләр тәтбиғ етмәк вә с. мејлләри гүввәтләнир. Мүтәрәгги фикирли зијалылар моллахана вә мәдрәсәләрдә һөкм сүрән көһнә тәлим-тәрбијә үсулуну тәңгид едир, рус вә Авропа мәктәб системинә кечмәји тәләб едирләр. Јени мәктәб уғрунда мүбаризәнин кедишиндә Азәрбајјанын бир чох шәһәрләриндә «үсули-чәдид» (јени үсулла ишләјән мәктәбләр) мејдана чыхыр. Шамахида Сејид Әзим Ширвани, Шушадә Мир Мөһсүн Нәвваб, Нахчыванда вә Ордубадда Мәһмәдтағы Сидги белә мәктәбләр ачмышдылар. Ејни заманда Москвада тәһсил алмыш һәсәнбәј Зәрдаби, Нәчәфбәј Вәзиров, Әбдүррәһимбәј һағвердијев, Гори мүәллимләр семинаријасында тәһсил алмыш Рәшидбәј Әфәндијев, һәбиббәј Маһмудбәјов, Маһмудбәј Маһмудбәјов, Султанмәчид Гәнизадә, Тејмурбәј Бајрамәлибәјов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сүләјман Сани Ахундов, Фиридунбәј Көчәрли, Нәриман Нәриманов кими габагчыл мүәллимләр, јазычылар вә публицистләр дүнјәви тәһсил мәктәбләри ачмағ уғрунда мүбаризә бајрағыны учалтдылар. Кәнч нәслин ғыса бир мүддәтдә савад масына мане олан әрәб әлифбасыны латын әлифбасы илә әввәз етмәк уғрунда мүбаризә башланды. Бу мүбаризәјә М. Ф. Ахундов вә онун давамчылары башчылығ едирди.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајјанда рус мәктәбләри шәбәкәси дә хејли кенишләнир. 1860-чы илдә Азәрбајјанда рус дилиндә чәми бир 4 синифли мәктәб (Бақыда), 5 гәзә мәктәби (Кәнчәдә, Шамахида, Нухада, Шушадә, Нахчыванда), 3 ибтидаи мәктәб (Ләнкаранда, Губадә, Ордубадда) варды. 1875-чи илдә тәкчә Бақы кимназијасында 500 адам, о чүмләдән 250 рус. 150 ермәни, 100 мүсәлман тәһсил алырды¹. 90-чы илләрдә Азәрбајјанда рус дилиндә 12 кимназија вә прокимназија, 8 реалны мәктәб, јүзләрлә ибтидан мәктәб, чохлу сәнәт (ихтисас) мәктәбләри вә үмуми тәһсил курслары ишләјирди. Бундан башга һәмни дөврдә Бақыда, Нахчыванда, Шушадә, Нухадә 15-әдәк рус—Азәрбајјан мәктәби варды. Ејни заманда Бақыда, Шушадә, Көнчәдә гадынлар үчүн рус мәктәбләри ачылмышды. 1901-чи илдә Бақыда мүсәлман ғызлары үчүн 4 синифли хусуси

¹ Бах: «Фиргә ишчис» журналы № 12, 1935.

² Бах: Ә. Султанов, Мусульманский съезд-гурултай в Баку, Газ. «Возрождение» № 11, 12, 13, 23, 25, 26 апреля 1917 г., Шериф (Мирзоев), Ислам и республиканский строй. «Возрождение» № 18, 29 апреля 1917 г.

¹ Бах: Гәсанбәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1960, сәһ. 75.

рус—Азербайжан мәктәби тә'сис едилди¹. Лакин рус мәктәпләриндә охујан азербайжанлы кәңчләрин, хусусилә гызларын сая олдуҗа аз иди. 90-чы илләрдә рус орта мәктәпләриндә охујан 5700 нәфәр кәңчдән анчаг 91 нәфәри. 2237 нәфәр гыздан 20 нәфәри мүсәлман иди². Бунула белә рус мәктәпләри азербайжанлы кәңчләрин рус вә Европа маарифино говушмасында, чәһаләт вә мәдәнијјәтсизликлә мүбаризәдә бөјүк рол ојнады.

80—90-чы илләрдә Азербайжанда мәдәни-маариф ишләри дә хәјли кеншиләнир. Бақыда, Кәңчәдә, Шамахыда, Губада илк күтләви китабханалар вә гираәтханалар мејдана чыхды. Бунларын ичәрисиндә маарифпәрвәр мүәллим Н. Нәримановун 1894-чү илдә Бақыда өз вәсант илә ачдыгы күтләви гираәтхана бөјүк шөһрәт тапмышды. Бу гираәтхана Русиядан, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндән чохла гәзет, журнал вә китаб алырды. 1895-чи илдә гираәтханада 8255 охучу мүтәлиә етмишди, бунларын 46 фанзи азербайжанлы иди³. Бундан башга гәзә мәркәзләриндә мәктәб китабханалары да варды.

Өлкәдә дүнјәви тәһсил мәктәпләринин, мәдәни-маариф оагларыннын јаранмасы илә әлағадар олараг материалист фәлсәфә вә тәбиәтшүнаслыг инкишаф едиб јайылмаға башлајыр. Тифлиسدә Гафгаз чанишнинин дәфтәрханасында мүтәрчим сифәти илә чалышан М. Ф. Ахундов рус вә Европа мәдәнијјәтинин билаваситә тә'сири илә 1864—1866-чы илләрдә өзүнүн «Кәмәлүддәвлә мәктәблары» ады илә мәшһур олан фәлсәфи әсәрини јазыр. Һәмин әсәрдә М. Ф. Ахундов ислам дининин тарихи, тәбиәт-елми вә фәлсәфи тәнгидини верир, дүнјаја материалист бахышы инкишаф етдирир. М. Ф. Ахундов илк дәфә көһнә, феодал-патриархал гәјдаларыннын, адәт вә ән'әнәләринин әлејиннә чыхыр, јени һәјат, елм вә маариф үғдүндә мүбаризә бәјрағыны јүксәкләрә галдырыр. 1861-чи илдә Москва дарүлфүнунун тәбиәт фәкүлтәсини битирдикдән сонра вәтәнинә гәјядүб елми вә публицист фәалијјәт илә мәшғул олан Һәсәнбәј Зәрдаби өзүнүн «Торпаг, су вә һава», «Јикијена» кими әсәрләрин-

дә, дөври мәтбуатда дәрч етдији чохла публицист мәгаләләриндә, пәдагожи фәалијјәтиндә чанлы вә чансыз тәбиәтә материалист бахыш ашылајыр, һәр чүр чәһаләти, хурафаты, дини фанатизми гачылајыр. Москвада Петровски адына Кәнд Тәсәрруфатә Академијясына битирмиш Нәчәфбәј Вәзиров биткиләрин һәјат вә фәалијјәти һагғында елми биликләр тәблиг едир. Алманјада тәһсил алмыш М. Ханларов, Русияда тәһсил алмыш А. М. Мәһмандаров кимја вә тәбәбәтә даир елми әсәрләрилә чыхыш едирләр. Франсала вә Русияда тәһсил алмыш М. Шаһтахты, С. Мәһмандаров, Е. Султанов өзләринин елми, публицист мәгаләләриндә орта әср керилијини, зәһнијјәти, ислам еһкамыны тәнгид атәшинә тутурлар. Бүтүн бунлар ислам дининин феодал-дини дүнјакөрүшүнүн әсәсләрынни сарсылдылмасы үчүн тәбиәт-елми зәмин һазырлады.

Өлкәдә јайылмагда олан маариф идејалары өз ифадәсини һәр шәјдән әввәл бәди әдәбијјатда тапыр. Феодал-патриархал гәјдаларынны тәнгид етмәк, керилији, чәһаләти, наданлыгы, һәр чүр мөвһуматы гачыламаг, маариф вә тәрәгги идејаларынны тәблиг етмәк бу дөврүн әдәбијјатынын әсас идеја мәзмунуну тәшкил едир. М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Ә. Һагвердијев, Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Е. Султанов, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев кими јазычылар өз әсәрләриндә Азербайжан халғынын өз инкишафында рус вә Европа халғларындан керидә галдығыны сөјләјир, онлары јени һәјатә, елмә, маарифә, елкәнин мәһсүлдар гүввәләрини инкишаф етдирмәјә чағырырлар. Н. Нәриманов санки өз гәләм јолдашларыннын фикрини үмумиләшдирәрәк 1894-чү илдә јазмышды: «Һәр милләтин... габаға кетмәсинә сәбәб мәдәнијјәтир. Вә мә'лумдур ки, бизим мүсәлман милләтинин арасында мәдәнијјәт вә мә'рифәт сәһәјәтдә аз јайылыбдыр, она көрәдир ки, бизләр зиндәканымызда төврбәтөвр бәләләрә кирифтәр вә мүбтәлә олдуруг, бу сәбәбдән биз мүсәлман гәрдашларә ләзим кәлир ки, биздән артыг мә'рифәтли олан гоншчлара вә милләтләрә бахыб мә'рифәт чәһәтинчә онларын јолу илә келәк... Һансы милләт ки, елм вә мә'рифәт далаыча дүшүб инди бу заманәдә хошбахәтлик илә күн кечирир. Әмма милләт ки, елмдән вә мә'рифәтдән гачаг дүшүб, бу заманәдә әзлил олудур»⁴.

¹ Бах: Газ. «Кәспий» № 120, 5 июня 1896 г.; № 216, 5 октября 1901 г.

² Бах: «Азербайжан тарихи», 2-чи чилд, Бақы, 1964, сәһ. 353—356.

³ Бах: «Кәспий» № 279, 18 декабря 1895 г.; № 33, 13 февраля 1896 г.

⁴ Н. Нәриманов. Наданлыг, Бадкуба, 1894, сәһ. 1—2.

Бедәликлә, бәдин әдәбијат Азәрбајчанда маарифчилик идејаларыны кечирән гүдрәтли бир васитәјә чевриллр.

Азәрбајчанда маарифчилик һәрәкатынын мһүм амилләриндән бири дә дөврн мәтбуат иди. Бөјүк чәтинликләрә бахмајараг һәсәнбәј Зәрдаби 1875-чи илдә Бақыда милли Азәрбајчан мәтбуатынын әсасыны гојду. Онуң нәшр етдији «Әкинчи» гәзети мүтәрәгги зијалылары өз әтрафында топлајы маариф вә демократија идејаларыны һәрәртлә мүдафиә едирди. Гәзет өз сәһифәләриндә Азәрбајчанын ичтимаи-игтисади инкишафындан доған мәсәләләр ирәли сүрүр, өлкәнин мәһсуллар гүввәләрини инкишаф етдирмәк үчүн елмә вә маарифә ијәләнимәнин әһәмијјәтиндән данышырды. «Әкинчи» гәзети сөзүн там мәнасында маарифчи, демократик идејаларын трибунасы иди.

«Әкинчи» бағландыгдан ики ил сонра 1879-чу илдә Тифлиسدә «Зија» гәзети нәшр олунамаға башланды. «Зија» мүртәчә зијалы вә руһани даирәләрин органы олса да орада бәзән мүтәрәгги идејалар тәблиғ едән материаллар да дәрч едиллрди. 1880-чи илин ахырындан етибарән һәмин гәзет «Зијаји-Гафгазијјә» ады илә чыхмаға башланды. Бу гәзетдә руһани мәсәләләри илә јанашы олараг ичтимаи-сијаси проблемләр дә ирәли сүрүлүрдү. 1880 — 1891-чи илләрдә Тифлиسدә «Кәшкүл» адлы башга бир гәзет нәшр едиллр. «Әкинчи» кими «Кәшкүл» дә чәһаләт вә наданлығ әләјиннә чыхыр, маариф вә мәдәнијјәт уғрунда мүбаризә едирди. Гәзет өз сәһифәләриндә руһанилији, деспотизми тәғид едән, Азәрбајчан әдәбијјатына рус вә Авропа әдәби ирсинин әнәнәләрини кәтирән јазылар дәрч едирди. 80—90-чы илләрдә Бақыда рус дилиндә «Каспи», «Бакинскије известија», «Баку» вә с. буржуа мәтбу органлары нәшр олунар. Мүтәрәгги фикирли зијалылар вә ичтимаи хадимләр өлкәдә маарифчилик идејаларыны јаймағ үчүн һәмин гәзетләрин сәһифәләриндән дә истифадә едиллр.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда мәдәни интибаһын бариз нәтичәләриндән бири дә милли театрын јаранмасы вә инкишафы иди. Милли театр Азәрбајчан халгынын чәһаләт јухусундан ојанмасында вә маарифләнимәсиндә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Азәрбајчан милли театры көһнәлијә, әталәтә, хурафата вә фанатизмә гаршы мүбаризә едир, күтләләри јени һәјата, мәдә-

нијјәтә, маарифә чағырырды. Бу дөврдә Азәрбајчан сәһиәси үчүн јазылан вә орада тамашаја гојулан әсәрләрин әсас мәзмуну чәһаләти, наданлыгы, керилији гамчыламағ, маариф вә мәдәнијјәти тәблиғ етмәкдән ибарәт олмушдур. Бир сөзлә, милли театр Азәрбајчанда маарифчилик идејаларынын мһүм кечиричи васитәләриндән бири иди.

Дөври мәтбуат вә милли театр бу илләрдә көһнә һәјата, көһнә мәишәтә гаршы, дүнјәви тәһсил вә тәрбијә уғрунда мүбаризәдә бөјүк рол ојнады. Онларын тәсири илә Азәрбајчан халгынын мәһви һәјатында әсәсли бир чанланма көрүнмәјә башланды. Бу чанланманын сәмәрәли тәсири өзүндә һисс едән маарифчи Ф. Көчәрли јазмышды: «Амма бу илләр бизим үчүн бош кечмәди. Зәманәнин тәғазасы бир јандан, мәдәни вә мәрифәтли гоншуларымызын тәсири өзкә бир тәрәфдән бизи һәрәкәт вә чүнбүшә кәтирди вә демәк олар ки, бу һалда мүсәлманлар бир нөв гәфләтдән ајылыб тәрәгги јолуна үз гојублар. Һәр кушәдән елм вә мәрифәт сәдасы вә һәр бугәдән тәлим вә тәдрис ичрасы ешидиллиб мүшаһидә олунамагдадыр»¹.

Азәрбајчан халгынын ичтимаи вә мәдәни һәјатында башланан бу интибаһ чар һаким даирәләрини чидди нарахәт едирди. О заманкы полис сәнәдләриндә көстөриллр ки, өзүнү бариз шәкилдә көстәрмәкдә олан мәдәни-милли интибаһ Азәрбајчан халгынын «узун әсрлик һәјәт тәрзини сарсытмағ тәһлүкәси јаратмағла бүтүн әһалинин һәјатында чидди тәбәддүлатлы јахынлашығыны күман етмәјә имкан верир»². Русијада вә башга јерләрдә тәһсил алмыш зијалылар «өз дин гардашлары арасында» чидди сијаси-маариф тәблиғаты апарырлар. «Онлар театр пјесләри илә өз дин гардашларынын гусурларыны гамчылајыр... һансы һәјәт тәрзиндә чәһд етмәк ләзым кәлдијини» «асан вә садә шәкилдә» әһалинин шууруна ашылајырлар»³.

XX әсрин әввалиндә Азәрбајчанда биринчи рус буржуа-демократик ингилабынын тәсири илә тәдрис вә мәдәни-маариф мүәссисәләринин сајы хејли артды, мәктәби вә елми демократикләшдирмәк уғрунда мүбаризә

¹ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1963, сәһ. 86.

² Бах: Азәрб. ССР МДТА, ф. 45, с. 1, ш. 35, в. 5.

³ Бах: Күрч. ССР МДТА, ф. 480, с. 1, ш. 1725, в. 6.

кенишлэнди. Рухани даирэлэриннэ вэ панисламистлэрин чиди мугавимэтинэ бахмајараг мэктэблэрдэ тэбиэт емлэрин тэдрис едилмэјэ башланды. Бу дөврэдэ халг маарифи чөббөсиндэ ээмлэ фэалијјэт көстөрэн Н. Маһмудбөјөв, Р. Әфәндив, Н. Нәриманов, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммэдгулузадэ, А. Шанг Талыбзадэ, С. С. Ахундов, А. Сөһһәт Мөһдизадэ, Ү. һачыбөјөв, М. Магомајев, М. Маһмудбөјөв кими демократик мүәллимлэр јени мэк-тэблэр ачыр, дәрс китаблары вэ тэдрис програмлары тэртнб едир, тә'лим-тәрбијэ ишлэриндэ рус вэ Европа мэктэблэриннин иш тәчрүбөсиндән кениш истифадэ едир-ләр.

Мэктэб тәһсилинин кенишләнмәси бундан көрүнүр ки, 1908-чи илдэ Бақы вэ Јелизаветпол губернијаларынын ибтидан мэктэблэриндэ 20,6 мин нәфәр, орта мэк-тэблэриндэ исә 5519 нәфәр ушаг охујурду, бунларын да мүвафиг олараг 25 вэ 13 фанзи азербәјчанлы иди¹. 1915-чи илдэ Азербәјчан мэктэблэриндэ 45 минә гэдәр адам тәһсил алырды. Һәмин дөврэдэ Азербәјчанда 21 али ибтидан мэктэб, 11 кимназија, 4 реалны мэктэби, 2 ти-чарәт мэктэби, 1 техники мэктэб вәрды. Бундан башга 1914-чү илдэ Јелизаветпол мүәллимлэр семинаријасы ачылымшыды². Лакин әввәлки дөврэдэ олдуғу кими мэк-тэблэрин ичәрисиндә азербәјчанлы ушағларынын хү-сусн чәкиси хејли ашағы иди.

Һәмин илләрдэ өлкәдә мәдәни-маариф мүәссисәләри дэ артыр вэ мөһкәмләнир. Бақыда, Кәнчәдә вэ башга шәһәрләрэдэ јени китабхана вэ гираәтханалар, фәһлә клублары, халг евләри, музејләр, үмуми тәһсил курсла-ры мејдана чыхыр. Көстөрилән маариф очағларында тө-бин-стми мөвзуларда мүһазирәләр, ма'рузәләр, сөһбәт-ләр кечириллирди. 1910-чу илдэ «Закавказје» гәзетиндә «Әкинчи» имзасы илә дәрч олуئمүш бир мәгаләдә деј-лирди: «Сон заманларда мүсәлманлар ичәрисиндә маарифө мүәјјән сә'ј артыр һисс олулмағдадыр... Вә бе-дә бир факты инкар етмәк олмәз ки, инди мүсәлманлар ичәрисиндә мүәјјән интибах көрүнүр, тәһсилни зәрури-лији шууру дујулур. Бу јакынларадәк мэктэб вэ тә'лим-дән чәкинәлләрдән бир чоху инди артыг өз ушағларынын

тәһсилн гејдинә галырлар вэ онлары ибтидан вэ орта тәһсил мэктәбләринә верирләр». Али мэктәбләрэдә «он-ларча мүсәлман тәләбәсинин дэ охудуғуну көстәрмәк олар»¹.

XX әсрин әввәлиндә өлкәдә ичтимаи-сијаси һәјатын чаңланмәси илә әлағәдар олараг милли мөтбуат даһа да инкишаф едир, әһали күтләлэринин гәзетә, журналә олан тәләбаты сүр'әтлэ артыр. Ингилаб иллэриндә Азербәјчандә марксизм идејаларынын тәблиғ едән «Һүмәт», «Дә'вәт-Гоч», «Тәкамүл», «Јолдаш», «Бакински рабочи», «Бакински пролетари», «Призыв» «Рјадовој», «Гудок» вә с. социал-демократ гәзетләри нәшр олулмаға башла-ныр. Һәмин гәзетләр өз сәһифәләриндә фәһлә маарифин-дән данышыр, динә вэ ичкијэ гапылма һалларыны тән-гид едирди. Бақы пролетариатынын ингилаб һәрәкәти-нын биләвәситә тәсири алтында ингилаби-демократик мөтбуат мејдана чыхыр. Бу дөврэдэ Азербәјчан ингила-би-демократик мөтбуатынын ән кәсәрли органы «Молла Нәсрәддин» журналы иди. Журнал маариф вэ демократ-ија уғрунда, динә вэ чәһаләтә гаршы ардычыл мүбар-зә апарыр. «Молла Нәсрәддин»ни ардынча «Бәһлул», «Тутти», «Зәнбур», «Мәзәли», «Бәбәји-әмир» адлы башга сатирик журналлар нәшр олунар. Көстөрилән журнал-ларда мүртәчә дин хадимләри, дини әјин вэ мәрәсимләр сатира аташинә тутулурду. Ејни заманда елм, маариф, тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә нәср олуئمүш «Дәбистан», «Мәктәб», «Рәһбәр» вә с. журналлар нәшр едиллир.

Сөһбәт кедән дөврэдэ буржуа мөтбуат органларынын да сајы хејли артды. Әсримизин әввәлиндә Тифлисдә «Шәрғи-рус» гәзети нәшр олулмаға башланды. Соңралар «Иршад», «Тәрәғгис», «Һәнгигәт», «Ничат», «Ишы», «Гур-тулуш» вә с. либерал-буржуа мөтбу органлары кениш интишар тапды. Ингилаб вә јени ингилаби јүксәлиш иллэриндә Бақыда «Һәјат», «Јени һәјат», «Фүјүзат», «Јени Фүјүзат», «Шәләлә», «Ачыг сөз», «Иттифак», «Сә-дә», «Сәдаји-һагг», «Сәдаји-Вәтән», «Итбал», «Дирлик» кими милләтчи буржуа мөтбу органлары да нәшр олу-нурду. Буржуа мөтбу органларынын сәһифәләриндә бир тәрәфдән гаты мүртәчә, пантүркист, панисламист, чоһа-ләт вэ мөвһумат јаян јазылар дәрч едиллирди. диһәр

¹ Бах: «Азербәјчан тарихи», 2-чи чилд, Бақы, 1964, сәһ. 839—840.

² Јенә орада, сәһ. 842.

¹ Бах: Газ. «Закавказье» № 190, 24 августә 1910 г.

тərəфдән орада маарифчи мүтәрәгги зијалылар өз эсәрлери илә чыхыш едирдиләр.

Мә'лумдур ки, маарифчилик антифеодал мәфкурәдир, о өзүнүн ичтимаи-сијаси мәһијәти е'тибарилә капитализмин гәрарлашдығы дөврүн буржуа мәфкурәсидир. Хырда буржуа, кәндли өлкәсиндә маарифчилик нәинки буржуа, һабелә ән кениш халг күтләләринин мәфкурәсидир. В. И. Ленин рус маарифчиләриндән данышаркән демишдир: «Маарифчиләр әһалинин һеч бир синфини өзләринин хусуси диггәт вермәли олдуғлары айрыча бир мөвзу кими көрмүрдүләр, јалныз үмумијјәтлә халгдан дејил, һотта үмумијјәтлә милләтдән дә данышырдылар»¹.

Маарифчилик бир ичтимаи фикир чәрәјаны кими мүәјјән дөврдә бүтүн өлкәләрдә мејдана кәлмишдир. XIX әсрин икинчи јарысында, XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчанда да маарифчилијин кениш вүс'әт тапмасы һеч дә тәсадуфи дејилдир. Бу дөврдә өлкәдә капиталист итеһсал үсулунун инкишаф етмәјә башламасы феодал гәјдаларына вә мәфкурәсинә гаршы мүбаризә етмәји, техники тәрәггини инкишаф етдирмәк үчүн тобин-елми биликләри тәблиғ етмәји, тәһсил, савадлылығы кенишләндирмәји тәләб едирди. В. И. Ленин маарифчилијин бурадан доған характер чәһәтләрини, әләмәтләрини мүәјјән едир. Маарифчилијин биринчи характер хусусијјәти — «тәһкимчилик һүгугуна вә игтисади, ичтимаи вә јуридик сәһәләриндә **онун** доғурдуғу **бүтүн** нәтичәләрә гызғын» дүшмәнчиликдир. Икинчи характер хусусијјәти — «маарифи, өзүнүндәрәни, азадлығы, Авропа һәјәт формаларыны... гызғын мүдафиә етмәкдән ибарәтдир». Үчүнчү характер хусусијјәти — «халг күтләләрини вә башлыча олараг кәндлиләрин (маарифчиләр дөврүндә кәндлиләр һәлә тамам азад едилмәмишдиләр, ја да јеничә азад едилмәкдә идиләр) мәнәфејини мүдафиә етмәкдир, тәһкимчилик һүгугунун вә онун бүтүн галығларынын арадан галдырылмасы нәтичәсиндә үмуми рифаһ јараначағына сәминијјәтлә инанмаг вә буна сәминијјәтлә көмәк етмәк арзусудур»².

Маарифчилик мөвчуд ичтимаи гурулушу дәјишидир-мәјин, чәмијјәт һәјәтаны јахшылашдырмағын јекәнә вәситәсини тәһсил кенишләндирмәкдә, елми биликләри

күтләләр ичәрисиндә јаймагда көрүрдү. Онун ичтимаи-сијаси програмы истиблад дөвләт гурулушуна, мүртәчә, гәракүрүһчү, мүфтәхор руһани даирәләринә гаршы мүбаризә апармагдан, фикри феодал-дин буховларындан азад етмәкдән ибарәтдир. Маарифчилик мәктәб ачағы, тә'лим-тәрбијә системини дәјишидирмәји, парламан мүәссисәләри бәргәрар етмәји тәләб едирди. Маарифчилијин әдәби вәситәләри бәдин әдәбијјат, хусусилә реалист һекәји вә роман, сатирик журналистика, театр, хусусилә мәзһәкә иди. Маарифчиләр белә һесаб едирдиләр ки, доғру идеја вә бахышлары јаймаг, јанлыш рә'ј вә тәсәв-вүрләри лаға гојмаг јолу илә гүсурлары, һис хасијјәтләри арадан галдырмаг, әдаләтли, әглә уғун ичтимаи ганунлары тәтбиғ етмәк мүмкүндүр. Маарифчиләр әмин идиләр ки, инсан «ләкәсиз лөвһә» кими доғулур, онун үзәриндә тә'лим-тәрбијә илә естәдијин һәр шеји јазмаг олар. Мәһз буна көрә дә бүтүн маарифчиләр тә'лим-тәрбијә ишинин динин әлиндән алынмасына, онун дүнја-виләшдирилмәсинә мүстәсна дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт верирдиләр.

Азәрбајчанда маарифчилик буржуа-демократик ингилабындан чох-чох (јарым әср) габаг јаранмаға башлајыб һәмни ингилабын идеја чәһәтләри һазырланмасында мүһүм рол ойнамышдыр. Азәрбајчан маарифчилији өз гаршысына башлыча олараг феодал идеолокијасынын әсасларыны, дини мөвһуматы вә хурафаты тәнгид етмәк, дини фанатизмә гаршы фикир азадлығы уғрунда, имана гаршы әгил уғрунда, мистикаја гаршы елм уғрунда, шәкк кәтирилмәјән нүфузлара гаршы сәрбост ахтарышлар уғрунда, мәдәһләғә гаршы тәнгид азадлығы уғрунда мүбаризә етмәк вәзифәсини гојмушду. Башга өлкәләрдә олдуғу кими Азәрбајчанда да маарифчилик елмин вә тәһсил наилијјәтләри әсасында мејдана чыхмыш, елм вә тәһсил уғрунда гүдрәтли мүбаризә силаһы олмушдур. Азәрбајчан маарифчилијинин көркәмли нүмајәндәләри әслиндә әдилбәр вә шанрләр идиләр. Ләкин маариф уғрунда апардығлары мүбаризә онлары ејни заманда публисист едир. Маарифчилик принсипләри уғрунда апардығлары мүбаризә онлары һабелә философ едир.

Маарифчилик идеолокијасы XIX әсрин икинчи јарысы вә XX әсрин әввәлиндә Азәрбајчан фәлсәфи-сијаси фикринин ән мүһүм вә характерик чәһәтләриндән бири-

¹ В. И. Л е н и н. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 538.

² Јенә орада, сәһ. 528.

дир. Азербайжан маарифчилијинин милли специфик хүсүсүлүктөрүнүн мүнөзүн едөркөн, ону неч дэ рус вэ Европа маарифчилијилэ ејнилэширмэк лазым дејилдир. Русияда вэ Европада маарифчилик бир чох халларда ингилаби демократизмин сэлэфи кими өзүнү көстөрдүи халда Азербайжанда о. ингилаби демократизмлэ јанашы кетмиш, М. Ф. Ахундовдан башлајарат узун вэ сэмэрэли бир јол кечмишдир. Азербайжан ингилаби демократларынын өзлөрүнүн јарадычылыгында вэ ичтимаи фэалијјэтиндэ маарифчилик үнсүрлэри бариз олмушдур. Мөһз Азербайжан маарифчилији өз сыраларындан Ч. Маммадгулузаде, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, С. Ағамалыоглу кими бөјүк сымалар ирэли сүрдү ки, булар да сонрлар ингилаби демократизм вэ социал-демократия чөб-һөсине кечдилэр. Онларын ичтимаи вэ әдәби-публицист фэалијјэти Азербайжан чөмијјэтинин бүтүн саһәләринэ гүдрәтли тәсир көстөрдү. Онларын јарадычылыгы Азербайжан милләтинин өзүнү дәрк етмәси тәчәссүмү или.

Азербайжан маарифчилији ичтимаи шуурун хүсуси формасы кими өзү илэ јени бәди әдәбијјат формасыны вүчүдә кәтирди. Бу әдәбијјатын маһијјэти ондадыр ки, о һөјәти өз реал симасында әкс етдирди, классисизми сәһнәдән говуб онун јерини тутду. Һәмий әдәбијјат мәдәнијјэти вэ тәһсил дүңјөвиләшдирмэк идејасыны ирәли сүрдү, инсанын гүмәти онун «әсәб-нәсәбиндә» дејил, шәхси ләјәгәтиндә олдуғуну елан етди, рус вэ Европа мәдәнијјэтинин мүтәрәғи наилијјәтләрини шуурулар ашылады, орта әсрләрин идеја ирси олан динә гаршы мүбаризә бәјрағыны жүксәкләрә галдырды. Маарифчилик ичтимаи һөјәтин бүтүн саһәләринә јениләшдиричи тәсир көстөрдү, феодал идеоложиасынын инсана ашыладыгы силки бахышы арадан галдырды, јени бәди инһикас вэ идрәк методуну ишләјиб һазырламаға көмөк етди. Шәхсијјәт азадлыгы уғрунда мүбаризәдә маарифчилик әдәбијјат вэ инһосәнәтдән мөвчуд гурулушу тәңгид етмәк, јени һөјәт идеалы ашыламағ вәситәси кими истифаде етди. Маарифчилик инсанын силки антијјэтини дејил, шәхсијјэтинин гүмәтләндримәји өјрәтди.

Башға өлкәләрдә олдуғу кими, Азербайжанда да маарифчилик өз маһијјэти етибары илэ феодал-дини идеоложијаға гаршы чеврилмишдир. О башдан-баша әталәт, керилик вэ чөһаләтлә мүбаризә руһунда јоғрулушду. Маарифчилик дүңжәкөрүшүнүн нәзәри әсасыны

дүңјаја материалист бахыш тәшкил едир. Маркс материализм илэ феодал-дини мөфкүрәнин буховларындан инсанын азад едилмәси тәләби арасында үзвн әләғә олдуғуну гејд етмишдир. Халг маарифи идејасы мөһз материализмин әсасында мејдана чыхмышдыр. Ләкин маарифчилик, хүсусилә илк қағлар, деизм вэ әсаслана билэр. Феодал-дини дүңжәкөрүшүнүн һөкүмранлығы шәрантиндә деизм чох вахт материализмин үстүртүдү бир формасы кими мејдана чыхырды. Маркс дејир: «Деизм — неч олмәсә материалист үчүн — диндән јаға гуртармагдан өтрү әлверишли вэ асан үсулдан башға бир шеј дејилдир»¹.

Азербайжан маарифчилији вэ онун фәлсәфи әсасы јекчине олмамышдыр. О, һәнки материализм вэ атеизм, һәбелә деизм вэ һәтта идеализм иһнад едирди. Буна мувафиг оларат маарифчиләр дини мүхтәлиф нәзәри-сијаси мөвгедән тәңгид етмишләр. Әлвәкә синфи гүввөләр гурулашдыгча, әһали күтәләри ичәрисиндә тәбин-елми вэ нәзәри билликләр јайылдыгча маарифчилик әјры-әјры чәрәјанларат парчаланыр. Маарифчилик һәрәкәтнин Азербайжанда бу вә ја дикәр сијаси-нәзәри һарәкәтер алмасына рус елми вэ мәдәнијјэти, хүсусилә социал-демократик фикир бөјүк тәсир көстөрмишдир. Бу һал ондан ирәли кәлир ки, Азербайжанда маарифчилик рус мәдәнијјэтинин вэ социал-демократик идејаларын јайылмаға башладыгы бир дөврдә вэ шәрантдә кенишләнишиди. Бундан әләвә чаризмин Азербайжанда мүстәмләкәчилик сијасәти јеритмәси, мүсәлман руһаниларинә мүнасибәтдә «көкә вә гамчы» дипломатиясына әл атмасы ичтимаи мөһшә вэ синфи мәнсубијјәтчә бир-бириндән фәргләнән маарифчи гурулар тәрәфиндән мүхтәлиф реаксија илэ гаршыламаға билмәзди.

Азербайжан маарифчилијинин нәзәри мәнбәләри дә ејни дејилди. Азербайжан маарифчиләринин тәблиг етдикләри фикирләрин вә идејаларын мүйүм мәнбәји рус вэ Европа маарифчиләринин нәзәријјәләри вә идејалары иди. Бу тәсир һәр шејдән әввәл, маарифчилијин үмүмијјәтлә буржуа ичтимаи фикир чәрәјаны олмасы илэ шәртләнир. Азербайжан маарифчиләри өз фикирләрини ифаде едән анлајышлары бәзән рус вэ Европа

¹ К. Маркс вэ Ф. Енкелс. Дин һагғында, Баки, 1958, сәһ. 50.

мәхәзләрində тапсалар да, онлар һәмнин анлаышлары мәнимсәйиб Азәрбајчан ичтимаи һәјатына ујуулашдырырдылар. Мәһз буна көрә дә спесифик Азәрбајчан маарифчилијиндән данышмағ олар вә ләзимдыр. Бу спесификлик башлыча оларағ Азәрбајчан маарифчилијиниң хохчәһәтли олмасындадыр.

Азәрбајчанда маарифчилијин илкин, һәм дә классик голуну демократик чәрәјан тәшкил едир. Бу чәрәјаның башлыча нүмајәндәләри сонралар ингилаби демократизм сәвијәсинә јүксәлән М. Ф. Ахундовла, јанашы Н. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров, Ә. һагвердијев, М. Шаһтахты, С. Меймандаров вә б. идиләр. Демократик чәрәјаның нүмајәндәләри мүтләғијјәти, тәһкимчилијин, орта әср керилијини, дини, чәһаләти, чаризмизм Азәрбајчанда јеритдији мүстәмләкәчилик сисјасәтини мүфәссәл тәңгид етмишләр. Бу чәрәјаның нүмајәндәләри әгил илә иман, елм илә дин арасында галхан мүбаһисәни гәти оларағ биринчиләрин хејринә һәлл етмәјә, бу вахтадәк диниң сәләһијјәтиндә олан мәсәләләри елми тәңгид сүзкөчиндән кечирмәјә сәј кәстәрирләр. Лакин онларын өзләриниң дә фәлсәфи-сисјаси мөвгеләри ејни олмамышдыр. М. Ф. Ахундов, С. Меймандаров, М. Шаһтахты феодал-дини мәфкурәни тәңгид етмәкдә мүбариз материализм вә атеизм мөвгәјинә јүксәлдији һалда, Н. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров, Ә. һагвердијев чәһил вә надан дин хадимләрини, ислам дининиң мүртәчә әјин вә мәрасимләрини, иррасонал еһкамларыны ифша етмәкдән ирәли кетмәмишләр. Маарифчилик һәрәкәтының инкишафында сонракы вә даһа гүдрәтли аддымы ингилаби-демократизм атды. Ингилаби-демократизм чәрәјанының башлыча нүмајәндәләри Ч. Мәмәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Гәмкүсар, Ә. Фаиг, Ү. һачыбәјов, М. С. Ордубади, Ә. Нәзми, М. Ә. Мәчүз вә б. идиләр. Онлар буржуа-демократик ингилабының тәләбләрини мүдәфиә едир, ислам динини тәңгид етмәкдә мүзәјјән мүстәһналарла материализм вә атеизм мөвгәјиндә дурурдулар. Ингилаби-демократизм чәрәјаны динә вә абсолютизмә мүнасибәтиндә өз мүбариз руһу илә фәргләнир.

Азәрбајчан маарифчилијиниң үчүнчү бир голуну либерал-буржуа чәрәјаны тәшкил едирди. Бу чәрәјана М. Маһмудбәјов, Ф. Көчәри, Е. Султанов, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев, М. һади, М. Т. Сидги вә б. даһил идиләр. Либерал буржуа чәрәјанының нүмајәндәләри

дини, чәһаләти, хурафаты деизм, һәтта идеализм мөвгәјиндән тәңгид едирдиләр, һәјат вә мәншәти елмә вә әғлә ујуғу гурмағы тәләб едирдиләр. Онлар елмин ифтинә оларағ дини арадан галдырмагдан даһа чох, елмә дини, биләклә иман арасында сәзиш јаратмаға чалышырдылар.

Бу чәрәјанлардан башга Азәрбајчан маарифчилијиндә маарифчи идеолокијасында һәндәк конарда дуран вә бәзән онун үзәринә әл галдыран бир груп да варды. Бу груп нүмајәндәләри олан Ә. һүсәјизадә, Ә. Ағажев, М. Ә. Раһсулазә, А. М. Топчубашов, С. Ибраһимов (Ејнуллајев) ислам динини елмин вә маарифин көмәји илә мүасирләшдирмәјә, ондан өз пантүркист, панисламист тәблиғаты үчүн истифадә етмәјә чалышырдылар. Пантүркистләр вә панисламистләр маарифчилик идејалары илә төмәздә олсалар да, бу идејаларын ингилаби-дәјишдиричи тәһсинини әлејјинә чыхырдылар, өз дүнјакөрүшләри етибары илә идеалист идиләр.

Ејни заманда Азәрбајчан ичтимаи фикриндә гызғын фәалијјәт кәстәрән вә кетдикчә кешиш вүсәт алан идеја чәрәјанларындан бири дә социал-демократија иди. Социал-демократија әслиндә маарифчилијин гануни хәләфи олса да социалист ингилабына гәдәр Азәрбајчанда маарифчилијин јерини тамамилә тутмамышдыр. Азәрбајчан социал-демократијасының көркәмли нүмајәндәләриндән олан С. М. Әфәндијев, Н. Нәриманов, С. Ағамәһмәдлу, В. Хулуфлу, Т. Ш. Симурғ вә б. ичтимаи гурулушу социализм әсасларында јенидән гурмағ уғрунда мүбаризәјә гошулуғу вә буна мүвафиг оларағ дини һәмшиә вә һәр јердә ардыкыл олмаса да марксизм мөвгәјиндән тәңгид етмәјә башлајырлар. Бу исә Азәрбајчанда пролетар атеизминин илк рушәјмләриниң јаранмасы демәк иди.

Кәстәрилән шәкилдә Азәрбајчан маарифчиләриниң бу вә ја дикәр чәрәјана даһил едилмәси, әлбәттә, бир гәдәр шәртидир. Чүнки маарифчиләрдән һәр бири мүрәккәб һәјат вә јарадычылығ јолу кечмиш, ичтимаи инкишафын кедишиндә онун дүнјакөрүшү, сисјаси бахышлары дәјишилмиш вә тәкмилләшмишир. Мәсәлән, Н. Нәриманов, Ү. һачыбәјов, М. С. Ордубади, С. Ағамәһмәдлу бир маарифчи киши фәалијјәтә башладығлары һалда, сонралар идејача инкишаф едиб ингилаби демократизмә, орадан да елми коммунизмә јүксәлдиләр. Буна көрә дә маарифчиләри вә ингилабчылары бир-биринә

гаршы гојмаг, онларын арасында Чин сәдди чәкмәк дүзкүн олмазды. Маарифчилик идеолокијасы сөзүн кениш мәнәсында демократик, ингилаби вә либерал үнсүрләри өзүндә бирләшдирир. Бундан эләвә маарифчилик һәрәкәтнин өзүнү дә инкишафда, һәрәкәтдә көтүрмәк лазымдыр. Шүбһәсиз ки, М. Ф. Ахундовун маарифчилији илә Н. Нәримановун маарифчилији, Һ. Зәрдабинин маарифчилији илә С. Ағамалыоғлунун маарифчилији бир дејәлдир. Имперализм дөврүндә маарифчилик чаризмин милли-мүстәмләкә зүлмүнүн шиддәтләнмәси нәтичәсиндә даһа мүбариз, даһа кәсәрли характер алмышдыр. Бу һал, әлбәттә, Азәрбајчанын спесифик шәраитиндән ирәли кәлирди. Бу һал һәм дә ону көстәрир ки, Азәрбајчан ичтиман фикриндә јайылмагда вә кетдикчә даһа да күчләнмәкдә олан марксист фикри илә јанашы маарифчилик фикри дә һәлә узун мүддәт давам етмишди. Демәли, ајдындыр ки, ичтиман инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә—феодализмин дағылдығы вә капитализмин инкишаф етмәјә башладығы дөврдә — маарифчилик идеолокијасынын јаранмасы вә онун дини-феодал дүнјакөрүшүнә гаршы мүбаризә апармасы тамамилә тәбин вә ганунаујғун бир һалдыр, капитализмин гәрарлашмасы дөврүнү кечирмиш бүтүн өлкәләр үчүн вачибдир.

1. Исламын мәншәји вә манијјәти һаггында

Динин мәншәји вә манијјәти мәсәләси халqlарын фәлсәфи вә ичтиман фикир нүмајәндәләринин диггәтини өзүнә һәлә чоҳдан чәлб етмишди. Лакин марксизмдән әввәлки мүтәфәккирләрдән һеч бири бу мәсәләни елми сурәтдә изаһ етмәмишдир. Бунун башлыча сәбәби о иди ки, әввәлки мүтәфәккирләр тарихи идеалистчәсинә анладыqlарындан динин ичтиман көкләрини ача, ону арадан галдырмағын һәгиги јолуну көстәрә билмәдиләр. Әввәлки мүтәфәккирләрин динин мәншәји вә манијјәтинә даир бахышларынын әсасыны белә бир фикир тәшкил едирди ки, куја һәр бир дин инсанларын авамлығы вә дин хадимләри тәрәфиндән онларын алдадылмасы нәтичәсиндә јаранмыш вә мөһкәмләнмишдир. Буна көрә дә онлар дини арадан галдырмағын һәгиги јолуну күтләләр ичәрисиндә елм вә маарифи јаймагда көрүрдүләр. Доғрудур, дини тәсәввүрләрин јаранмасында авамлыг мүәјјән рол ојнамышдыр вә онлары арадан галдырмаг үчүн инсанларын елм вә маарифә јијәләнмәси вачибдир, лакин мүәјјән гносеоложи вә ичтиман сәбәпләр олмадан дин нә јараныб әсрләр боју давам едә биләрдди, нә дә һәмнин сәбәбләри јох етмәдән дини арадан галдырмаг мүмкүн оларды.

Динин мәншәји вә манијјәти мәсәләсини ичтиман фикир тарихиндә илк дәфә марксизм елми сурәтдә һәлә етмишдир. Марксизм баниләри тарихин материалистчәсинә анлашылмасыны кәшф етмәклә көстәрдиләр ки, дин чәмијјәтин инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә мејдана кәлән бир ичтиман һадисәдир. Енкелсин тәбиринчә «Һәр бир дин, инсанларын күндәлик һәјәтында онлара

һөкмранлыгы едән харичи гүвәләрин инсанларын бејнин-дәки фантастик ин'икасындан, јер гүвәләринин көј гүвәләри шәкли алдыгы ин'икасдан башга бир шеј дејил-дир»¹. Демәли, дини ичтимаи шуурун дикәр формаларындан фәргләндрән специфик хүсусијјәт ондан ибарәтдир ки, керәклик орада фантастик, тәһриф олунмуш шәкилдә әкс олунур. Керчәклијин инсан шуурунда фантастик, тәһриф олунмуш шәкилдә әкс олунмасы **имканы** ондан јараныр ки, идрак өзү мүрәккәб, зиддијјәтли, диалектик бир процесдир. Бу процес шуурун керәкликдән ажрылмасы вә фантазијага гапылмасы төһлүкәсини өзүндә етива едир. В. И. Ленин дејир: идрак «мүрәккәб, икиләшән, доланбач» бир процесдир, о «мүчәррәд анлајышын, идеянын **фантазијага** (нәтичә етибарилә — аллаһа) **чеврилмәсини** (һәм дә нәзәр чарпмадан, инсан төрәфиндән дүшүнүлмәдән чеврилмәсини) мүмкүн» едир².

Динни бу гносеоложи көкүнә синифли чәмијјәтдә ичтимаи көк дә олавә олунур ки, бу да динни һәмин чәмијјәт дурдуғча јашамасы үчүн әсас шәрт олур. Енkelс дејир ки, синифли чәмијјәтдә инсана гаршы дуран, она јабанчы олан, «тәбиәт гүвәләри кими ејни бир заһри тәбиәти зәрурәтлә инсана һаким олан» ичтимаи гүвәләр дә мејдана чыхыр. «Әввәлләр јалһыз тәбиәтин әсрарән-киз гүвәләринин әкс олундуғу фантастик образлар инди ичтимаи атрибутлар да кәсб едир». Инкишафын соиракы мәрһәләсиндә «бир јығын аллаһларын тәбиәи вә ичтимаи атрибутларынын бүтүн мәчмусу **ваһид** бир гүдрәтлн аллаһа кечир ки, бу да јалһыз абстракт инсанын ин'икасыдыр»³. Демәли, дин инсаны дејил, инсан дини јарадыр, дин инсанын өзүнү дүшүнмәси, өзүнү һисс етмәсидир, о инсанын елә бир мәһлик шуурудур ки, һәмин инсан «ја һәлә өзүнү таппамыш, ја да артыг өзүнү јенидән итирмишдир»⁴. Марксын бу мүддәасында «һәлә өзүнү таппамыш» ифадәси ибтидан дини, анчаг гносеоложи көкү олан дини сәчијјәләндирисә, «өзүнү јенидән итирмишдир» ифадәси исә инсанын ичтимаи гүвәләр төрәфиндән әзилдији синфи чәмијјәтдәки дини, һабелә ичти-

маи көкә малик олан дини сәчијјәләндирир. Капитализм чәмијјәтиндә капиталын һөкмранлығы, иғтисади инкишафын кортәбиилији, истеһсал һәрч-мәрчлији, бөһранлар, ишсизлик, сабаһкы күн гаршысында горху, чәһәләт — бүтүн бунлар динни ичтимаи көкүдүр. В. И. Ленин јазмышдыр: «Динни һазыркы ән дәрин көкү зәһмәткеш күтәләрин ичтимаи чәһәтчә әзилмиш олмасындан, капитализмин кортәби гүвәләри гаршысында онларын заһирән там ачизлијиндән ибарәтдир ки, бу капитализм сырави фәһләләрә мүһарибәләр, зәлзәләләр вә и. а. кими һәр чүр фөвгәл'адә һадисәләрдән һәр күн вә һәр саат мин гат артыг дәншәтли әзаблар, ән вәһши ишкәнчәләр верир»¹.

Бурадан өзлүјүндә ајдындыр ки, динни гносеоложи вә ичтимаи көкләрини ашкар етмәдән, ону доғуран вә горујан ичтимаи гурулушу мәһ етмәдән дини арадан галдырмаг мүмкүн дејилдир. Бир һалда ки, дин инсанларын тәбиәт вә чәмијјәт гүвәләри гаршысында ачизлијиндән јаранмышдыр, онда ајдындыр ки, инсан һәмин гүвәләрә һаким кәсилдикдә дин арадан галхачагдыр. Синфи чәмијјәтләрдә дин иғтисади базис үзәриндә идеоложи үстгүрүм үнсүрү кими чыхыш едир. Орта әсрләрдә — феодализм дөврүндә — исә о һаким идеоложија олмушдур. Енkelс дејир ки, феодализм чәмијјәтиндә «киләс еһкамы һәр чүр тәфәккүрүн чыхыш нөгтәси вә әсасы иди»².

Дин өз мәһијјәти етибарилә мүртәчә, гејри-елми дүнјакөрүшдүр, о инсанларын тәбиәт вә чәмијјәт гүвәләрини дәрк етмәсинә, өз ичтимаи мүнәсибәтләринә һаким олмасына, әгил вә әдаләт әсасында гурмасына мане олур. В. И. Ленин көстәрир ки, синфи чәмијјәт ики гүвәлә — чәһәлдә вә кешиш — гүвәләринә мөһтачдыр. Чәһәлдәдиң вәзифәси мәзлум күтәләрин чыхышларыны әзмәкдән, кешишин вәзифәси исә онлара тәсәлли вермәкдән ибарәтдир.

Беләликлә марксизм-ленинизм ичтимаи фикри динни ичтимаи тәбиәтинин, онун көкләринин дүзкүн, елми пәһһи илә силаһландырды ки, бунун да динни арадан галдырылмасы јоллары вә вәситәләрини мүсјјән етмәк үчүн бөјүк әһәмијјәти олду.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 416.

² К. Маркс вә Ф. Енkelс. Дин һагғында, Баки, 1958, сәһ. 209.

¹ К. Маркс вә Ф. Енkelс. Дин һагғында, Баки, 1958, сәһ. 114.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 395.

³ К. Маркс вә Ф. Енkelс. Дин һагғында, Баки, 1958, сәһ. 115.

⁴ Јенә орада, сәһ. 20.

Марксизмдән эввэлки мütэфәккирләр шүбһәсиз күтләрдин мөвчуд гајдалара гаршы чыхышларыны сакитләшдирмәк үчүн мәһәви итаәт васитәси олмаг етибарилә динин чәмијјәтдә ичтимаи ролунун дүзкүн аңлашылмасына јахынлашмышдылар. Ләкин онлар дини тәфәккүрүн реал мәзмунуну адамларын јашадыглары ичтимаи-игтисади вә конкрет-тарихи мүнәсибәтләр сәһәсиндә дејил, јалпын инсанын шууру сәһәсиндә, онун јашадыгы һәјәт шәраитиндә көрүрдүләр.

Азәрбајчан маарифчиләринин илк нәсли Марксизм дөврүндә вә һәтта сонрақы дөврдә јашајыб фәалијјәт көстәрмәләринә бахмајараг динин мәншәјини вә маһијәтини мәһз марксизмдән эввәлки мütэфәккирләр кими аңламышдылар. Ислам дининин мәншәји вә маһијәти үзәриндә хүсуси дајанмыш маарифчиләримиздән М. Ф. Ахундов, С. Меймандаров, Ч. Мәммәдгулузадә вә б. дини гносеоложи вә ичтимаи көкләрини материалистчәсинә аңлаја билмәмишдиләр. Бунуңла белә онлар динин мүәјјән ичтимаи-тарихи һәјәт шәраитиндә мејдана кәлдијини, ичтимаи әдаләтсизлијә һагг газандырдыгыны, елмин, маарифин јолуну кәсдијини мараглы дәлилләрлә сүбүт едирдиләр.

Дини шуурун реал факт вә һадисәләрин фантастик инйикасы олдуғуну билән М. Ф. Ахундов дејирди ки, дини етигадин әсасыны аллаһ адланан мөвһуми бир вүчүдун мөвчуд олмасыны габул етмәк тәшкил едир. Бу мөвһуми вүчүдә инсанын өзү үјдурмушдур, һәм дә она инсанын өзүнә хас олан хасијјәтләр вә сифәтләр иснад едилмишдир. Белә ки, Гур'анда аллаһа шөһрәтпәрәстлик, мәнсәбпәрәстлик, гәрәзчилик, гисасчылыг, худдәсәндлик, адиллик, рәһмәлилик кими сифәтләр верилир, һалбуки һәмнин сифәтләр мүәјјән мөгсәд үғрунда чарпышан инсана хас олан кәйфијјәтләрдир. Демәли, «сиз дедијиниз аллаһ, сизин хәјалыңызда зәһн илә вә сүн'и сурәтдә јарадылмыш аллаһдыр»¹.

Дини тәсәввүрләрин инсанларын өзләри тәрәфиндән үјдурүлдуғу вә керчәк һадисәләрин фантастик инйикасы олдуғуну әсасландырмаг үчүн Азәрбајчан маарифчиләри Гур'анда кәтирилән әфсанәләрә мурәчиәт едир, һәмнин әфсанәләрин керчәк һадисәләрин инсанларын шуурун-

да тәһриф олунмуш инйикасы кими сәчијјәләндирирләр. Онлар Марксдан эввәлки мütэфәккирләр кими динин мејдана чыхмасыны инсанларын авамлыгы илә, тәбиәтин аңлашылмаз гүввәләри гаршысында гөрхүсу илә изаә едирдиләр. М. Ф. Ахундов дејирди ки, дини инсанларын чаһил, надан тәсәввүрләриндән јаранмышдыр. Мәһәммәд пејғәмбәр дөврүнүн надан әрәбләриндән бири олдуғу үчүн Гур'анда көстәрилән әфсанәләрә үрәкдән инанырды вә онлары мө'тәбәр һадисәләр кими хәбәр верирди.

Азәрбајчан маарифчиләри өз әсәрләриндә динин тарихилијини гејд едирдиләр. Онлар көстәридиләр ки, монотеист динләр — иуданизм, христианлыг, ислам, буддизм — әмәлә кәлмәмишдән габаг јер үзәриндә чохла бүтпәрәст динләр мөвчуд иди. Сонралар бу монотеист динләр бир-бирини сыхышдыраг монотеист динләри вүчүдә котирди. Һәм дә нәдәнсә бу ахырынчиләр Асијада јараныб орадан башга гит'әләрә јайылмышдыр. Бу һал она дәләләт едир ки, «динләрин әмәлә кәлмәсиндә вә јашамасында худавәнд-аләмни һеч бир мүдахилләсн олмамышдыр»¹. Әкс тәгдирдә аллаһ лап эввәлдән бирчә дин јарадарды. Бу һал, әксинә, ону көстәрир ки, бәлкә динләри «мәнсәбпәрәст, зирәк адамлар өз шәхси мөгсәдләринә чатмаг үчүн вүчүдә кәтирмишләр»² Азәрбајчан маарифчиләри јахшы билирдиләр ки, бәшәријјәт тарихиндә узун бир мүддәт динсизлик дөврү олмушдур. М. Ф. Ахундов јазмышды: «...Әкәр дүнјада дин ләзим идисә, нә үчүн дүнјанын аллаһы бир нечә мин илин әрзиндә һагг бир пејғәмбәр көндәрмирди ки, пүч динләри (бүтпәрәст динләри — Ә. һ.) јер үзүндән тәмизләсин... Мәкәр о замана гәдәр аллаһ јатмышдымы?»³.

Ислам дининин јаранмасынын конкрет ичтимаи сәбәбләринә кәлинчә Азәрбајчан маарифчиләри чохла тарихи-елми мә'лумат әсасында көстәрирләр ки, исламдан габаг Әрәбистанда чохла гәбилә динләри варды. Дини пәрәкәндәлик, чохлаһалһлылыг әрәб гәбиләләри арасында ганлы тоғгушмалара сәбәб олурду. Бу дини пәрәкәндәлик, әлбәттә өлкәдәки ичтимаи-игтисади пәрәкәндәлијин лабүд нәтичәси иди. Ерамызын VII әсринин эввәлиндә

¹ М. Ф. Ахундов. Камалүддөвлә мәктүблары, Бақы, 1959, сәһ. 178—179.

² Јенә орада, 179.

³ Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, 1962, сәһ. 334.

¹ М. Ф. Ахундов. Камалүддөвлә мәктүблары, Бақы, 1959, сәһ. 104.

эрэб гөбилэлэри ваһид дөвлэт һалында бирләшмәжә мејл көстөрмәжә башладылар. Лакин бүтпәрәстлик онларын бирләшмәсинә мане олурду. «Бу бирләшмә үчүн анчаг бир шәхсин пејғәмбәрлик вә ја имамлыг јолу илә онлары өз башына топламасы вә онлара әмр вермәсә лазым иди»¹. Мәһәммәддән габаг вә онун дөврүндә пејғәмбәрлик иддиасына дүшәнләр олмуш олсалар да, онлардан һеч бири фәрасәтдә Мәһәммәдә бәрәбәр дејилди. Мәһәм-мәд өз рәғибләринә она көрә галиб кәлә билди ки, о даһа фанатик, даһа сјаәсәтчил иди. Мәһәммәдин дини чох садә иди («аллаһ бирдир, Мәһәммәд онун рәсулу-дур»), һәм дә о аллаһын адындан тәлгин едилдирди. Енкелс көстәрир ки: «Кортәбини әмәлә кәлән көһнә тајфа динләринин вә милли динләрин тәблиғат характери јох иди вә һәмнин тајфа вә ја халqlарын истиглалијјәти позулдугда бу динләр дәрһал һәр бир мүгавимәт гүввәсини итирирди... Јаллыз аз-чох сүн и сурәтдә мејдана кәлән... дүнја мигјасындакы динләр һаггында, хусусилә хри-стианлыг вә ислам һаггында демәк олар ки, үмуми тарихи һәрәкатлар дини рәик алыр»².

Беләликлә Азәрбајчан маарифчиләри ислам дининин јаранмасыны бир тәрәфдән эрәб чәмијјәтинин ичтиман-игтисади инкишафынын тәләби илә шәртләндиридиләр-сә, диқәр тәрәфдән буну Мәһәммәдин шәхси фәрасәти илә, өз шәхси мәнәфеји үчүн «адам алдатма бусаты гур-масы» илә изаһ едирдиләр. Бу зиддијјәт, әлбәттә, динин мәншәји вә маһијјәтин материалистчәсинә изаһ едә билмәмәкдән ирәли кәлирди.

Ислам дининин еһкамларына кәлдикдә, Азәрбајчан маарифчиләри көстәрирдиләр ки, бу еһкамларын чохуну, хусусилә тәкаллаһлыгыг идејасыны Мәһәммәд пејғәм-бәр өзүндән әввәлки динләрдән көтүрмүшдүр. Мәһәммәд «өз јени вә гуру дини ганунларыны вә еһкамларыны» ән чох «Төвратдан, Инчилдән вә атеһпәрәстләрин әгидәлә-риндән тәғлид етмишидр». Һәм дә о, «өзүндән әввәлки дини китаблардан» әхз етдији фикирләри «кефи истә-дији кими дәјишидириб... өз фикирләри кими гәләмә вер-мишидр». Әхз етдији идејалара Мәһәммәд јохсул эрәб һәјәтанын мөһүрүчү басдыгы үчүн онун дини тәмтәраг-

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 32.

² К. Маркс вә Ф. Енкелс. Дин һаггында, Бақы, 1958, сәһ. 187.

лы ајин вә мәрәсимләри олан христиан дининдән фәргли олараг «әмәли рүкулардан, сәчдәләрдән вә һисаны јо-руб кәсаләтләндирән, зәһмәт артыран дуалардан иба-рәтди ки, нә ибадат едәни вәчдә кәтирир, нә дә тама-шачыны»¹. Бу һал она дәләләт едир ки, ислам динини һеч дә аллаһ көндәрмәмишидр, ону Мәһәммәд пејғәмбәр о заманадәк эрәб гәбиләләриниң ичәрисиндә јайылмыш дини әгидәләрдән, гошшу јәһуди вә христиан халqlары-нын мәзһәбләриндән гурашдырыб дүзәлтмишидр. Бу фикри Гур'анын бир чох әјәләри, орада кәтирилән әф-санәләр тәсдиғ едир.

Азәрбајчан маарифчиләри елм вә маарифин күтләләр ичәрисиндә кениш јайылмасы нәтичәсиндә бүтүн динләр-рин, о чүмләдән ислам дининин дә арадан галхачагына һөкмән әмин идиләр. М. Ф. Ахундов дејирди ки, һисанла-рын чаһил, надан тәсәввүрләринин мәнсулу олан дин онларын ичәрисиндә елми биликләрин јайылмасы илә арадан галхачагдыр. Елми биликләрин олмамасы үзүн-дән инсанлар бир заман Гур'анда хәбәр верилән һағыл-лара вә әфсанәләрә һәғигәтән инанырдылар вә ағылла-рына белә кәлирди ки, «гәринәләр, әсрләр өтдүкчә тәбиғәт вә һикмәт елмләри дүнјада бөјүк тәрәғги јолу кечәчәкдир, инсанлар бу елмләрин көмәји илә бу кими һағыллары мәнәсыз вә ушағчасына дүшүнүлүмш әфса-нәләр олдуғуну баша дүшәчәк вә онлара күләчәкдир-ләр»². М. Ф. Ахундовун ардынча С. Мәһмәндаров, Ч. Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади, Ү. һачыбәзов вә б. бүтүн динләри, о чүмләдән ислам динини, чәләәтдән доған, мүвәғгәти, елмин вә маарифин јайылмасы илә, әдәләтини, ганунчулуғун гәләбә чалмасы илә арадан гал-хачаг тарихи бир һадисә кими гижмәтләндирмишләр. Олар белә һесаб едирдиләр ки, ишығ зүһур етдикдә зүлмәт өз-өзүнә јох олан кими халг маарифинин һәјәта кечирилмәси дә дини мәнв едәчәкдир.

Бир һалда ки, дин инсанларын чаһиллијјиндән, надан-лығындан, тәбиғәтин сәһирли гүввә вә һадисәләрини ан-ламамасындан доғмушдур, демәли, онда ајдындыр ки, дини мәнв етмәк үчүн халг күтләләри ичәрисиндә елми вә маарифи јаймаг лазымдыр. Бу Азәрбајчан маариф-

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 124.

² Јенә орада, сәһ. 90.

чиләрнин динин тарихилијиндән чыхардыглары башлыча иэтичэ иди.

Н. Нәриманов, С. Агамальюғлу марксизмә бәләд олдугдан сонра динә гаршы јаздыглары әсәрләриндә буржуа маарифчилијинин бу мөһдуд даирәсиндән конара чыхарлар. Онлар динин арадан галдырылмасыны дини мүдафиә едиб горујан, ондан күтләләри итаәтдә сахламағ вәснитәси кими истиғадә едән истисмарчы гурулушун мәһв едилмәси илә әлагәләндиридиләр.

Динин гәсбкар мәһијәтини баша дүшән Азәрбајҗан маарифчиләри көстәрирдиләр ки, ислам дини нәинки дагыныг әрәб гәбилләләрини вәһид теократик дөвләтдә бирләшдирмәкдән өтрү бир руһани гүввә иди, о һабелә Шәрг халгларыны дәрһал итаәт алтына алмағ, онлары сојуб таламағ үчүн әрәб феодал әјанларының олиндә идеоложи снлаһ олды. Бу дин Шәрг халгларындан һеч бири тәрәфиндән көнүллү сурәтдә гәбул едилмәди, әксинә, ғылыңч зоруна, чохла гәсбкарлыг мүһарибәләри нәтичәсиндә һәмни халгларын бәјнуна гојулду. М. Ф. Ахундов ислам дининин Шәрг өлкәләринә зүлм вә чоһаләтдән башга бир шеј көтирмәдијини гејд едәрәк јазмышды: «Әрәбләр бизим миниллик сәлтәнәтимизи јыхдылар, шан вә шөвкәтимизи бәрбад етдиләр, вәтәнимизи елә харабадан да хараб етдиләр ки, бу күнә гәдәр абад етмәк мүмкүн олмајыбдыр»¹. Ислам дини әрәбләрин өзләринин сәәдәт вә тәрәггисинә сәбәб олмады, әксинә бу дин онлары чәһаләт вә наданлыг торуна салды.

Азәрбајҗан маарифчиләри өз әсәрләриндә һәр бир динин, о чүмлөдән ислам дининин мүртәчә бир идеолокија олуб, халг күтләләрини чәһаләт вә наданлыг ичәриндә сахламаға хидмәт етдијини дөнә-дөнә гејд едирдиләр. Дин күтләләри јухуја верир, онларын һагғ, әдәләт көрән көзүнә пәрдә чәкир, зәһнини күтләшдирир, елмә вә маарифә говушмасына мане олуր. Дин һәр чүр зүлмә, истисмара, чәмијјәтин ағалара вә гуллара бөлүнмәсинә бәрәәт газандырыр, о, һакимләрин әлиндә мөһкумлары итаәтдә сахламағ үчүн бир аләтдир. Дин күтләләри һәр чүр мөшәггәтә, ишкәнчәјә сәбрлә дөзмәјә чағырыр, онлары јахшы һәјат уғрунда мүбаризәдән чәкиндирир. Дин күтләләрә бу дүнјада чәкдикләри өзәб вә әзијјәт әвәзинә о дүнјада фираван јашајачаглары илә тәсәлли верир. Халгы һәр чүр зүлм, истисмар вә чәһа-

ләтдән хилас едиб тәрәгги јолуна чыхартмағ үчүн ону биринчи нөвбәдә динин мәһзәби әсарәтиндән хилас етмәк лазымдыр.

Дин әлејһинә биринчи оларағ ачығ мүбаризә бајрағыны галдырмыш М. Ф. Ахундов дејирди ки, «мән бүтүн диниләри пуч вә әфсанә һесаб едирәм»¹, «мәи... ислам дининин көкүнү касмәсәм Тағы оғлу Әли дејиләм». «Чүнки дини әгидәләр халгын һагкөрән көзүнә пәрдә чәкир, дүнја ишләриндә жениликләр вә јүксәлишләр јаратмасына мане олур»². М. Ф. Ахундов јазмышды: «...Елә ки, халг... дини әгидәләрин әфсанә олдугуну баша дүшәрәк бу пуч әгидәләри» өз арасындан галдырды, онда «халг чәһаләтдән, фитнәдән, һәрчмәрчликдән хилас олдугу кими, деспотун зүлмүндән дә азад олар, тәрәгги јолуна гәдәм гојар»³.

М. Ф. Ахундовун фикрини давам вә инкишаф етдирән С. Мөһмандаров, М. Шаһтахтылы динин јаранмасында вә инкишафында чәһаләтин, гәрәзкарлыгын хүсуси рол ојнадығыны гејд едирдиләр. С. Мөһмандаров «Нечә едәк?» әсәриндә белә бир фикир јеридирди ки, халг күтләләринин чәһаләти, дин хадимләринин гәрәзи сәјәсиндә өз ибтидасында саф олан дини тәлимләр заман кечдикчә тәһриф едиләрәк, мүртәчә характер алмышдыр. Әввәлләр «өз әсас формалары» вә «һәтта метафизик көрушләрин»нә көрә ајдын олан дини тәлимләрнин сонралар кобуд ајинпәрәстлијә чеврилмәсинә даир тарихдә мисаллар чөхдур. Белә ки, гәдим һиндлиләрин саф дини галиб кәлмиш брәһмәнләрнин әгидәләринин тәсири алтында чохла бүтләри, миғләри, мәрәсимләри, издиһамлары олан ијрөнч ајинләр системинә чеврилди. Брәһмәнләр динин нүфузундан истиғадә едәрәк, өзләрини бәлкә дә инанмадыглары күлүнч һәдјанларыны итаәт алтына алдыглары авам халға гәбул етдирдиләр. Онлар һеч дә утанмадан ибадәт етдикләри мәбәдләри фаһишәханалара чевирдиләр, орада «аллаһын арвадлары ады илә сахладыглары гадынларла кеф чәкирдиләр. һәм дә бүтүн бу әјјашлыгы али руһани силкдән олан адамлар едирдиләр. Чәһаләт ичәрсиндә боғулан халг

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 22.

² М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддөвлә мөктублары, Бақы, 1959, сәһ. 148—49.

³ Жәһ орада, сәһ. 148—149.

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 137.

исә кор-коранә бүтләрә ситаиш едирди, мүгәддәс мејмун вә ја инәјин шә'нинә бајрамлар кечирирди. Мәзлүм халгыи аһ-наләси кими сонралар мејдана чыхан буддизм үлви бир тә'лим олуб бәрәбәрлији, дүзлүју, һәдсиз рәһм тәблиғ едирди, дини мәрәсимләри охлагы тәләбләрә табе етмәји үстүн тутурду. Даһа сонралар ламаларын әгидәләринин тә'сири алтында буддизм дә чохла фетишик мәрәсимләри олан қобуд ламаизм чеврилди. Брәһмәнләр динин көмәји илә халгы јүк һејванына чевирдикләри кими, сајсыз-һесабысыз вә авара ламалар да һәр шејә инанан халгы өз али аллаһларынын адындан сојурдулар. Зәрдуштүн, Лас-сзын, Конфусинин бөјүк тә'лимләри дә белә тәһриф олунмушдур¹.

Сонра С. Мехмандаров «әсасында монотеизм дуран дини тә'лимләрин» тәһлилинә кечәрәк, көстәрирди ки, «халг күтләләринин мүһүм мәнәфеләринин бә'зи ичтимаи группаларын худпәсәнд сә'јләри нәфинә гурбан верилмәси» сајәсиндә монотеист динләрин әсаслары тәһриф едилди. Бу динләрә чохла гаранлыг, залиманә шејләр дахил едилди ки, бу да бизим мәншәгимизә вә ичтимаи гурулушмуза өз мөһрүнү басды вә биз индијә кими һәмнин мәншәтин вә ичтимаи гурулушун әсиријик. Башга халглар қобуд политезмдә олдуғлары бир заман анчаг јәһудиләр тәк аллаһа сәчдә едирдиләр. Онларын дәвләт гурулушу да Төврата, јә'ни халис дини идејаја әсасланды. Лакин аллаһын Тур дағында Мусаја вердији, о заманкы јәһудиләрин «мәшһәт муһасибәтләринин өһатә едән, дини-әхлаги, ичтимаи вә игтисади тәләбләрини өдәјән Төврат тарихи шәрәнтин дәјишилмәси илә сонралар чәмијјәт һәјатына тәтбиг едилә билмәди, чүнки бир чох шејләр орада нәзәрә алынмамышды. Бу һал јәһуди дининин чүрбәчүр тәригәтләрә парчаланмасына сәбәб олду. Тәригәтләр арасында башланан мүбаризә нәтичәсиндә дини-һүгуги мәчәллә олан Талмуд мејдана чыхды ки, она да дини ајрысечкилик вә дөзмәзликлә бағлы олан чохла гаранлыг вә әфсанәви шејләр дахил едилди².

Христианлыға кәлдикдә, С. Мехмандаровун фикринчә, бу дин өз руһуна вә әсас еһкамына көрә һәјата вә кәләчәјә инанмаг, дирчәлмәк амили ролуну ојнамалы

иди. Лакин о, христиан мәнсәбпәрәст тә'лиматчыларынын, һабелә бүтүн католик руһаниләрин әлиндә сијасы мүбаризә әләтинә чеврилди. Илк заманлар христиан идејасы саф иди, килсә хүсуси мүлкијјәти олмајан мө'минләр ичласындан ајры дејилди. Килсәнин парчаланмасы, христиан идејасынын Рома империясында тәчәссүм тапмасы сајәсиндә христианлыг хәбисләшди, «мүгәддәс аталар» сәрвәт вә рәјасәт ардынча гачараг чохла ганлы фачиәләр төрәтдиләр, Инчилин тәблиғ етдији инсана мәһәббәт, фарағатлыг, әүлмә мүғавимәт көстәрмәмәк амалыны бир кәнара атдылар.

Ислам динини дә илк заманлар христианлыг кими иччаклијә сакитчә вә сәбирлә дөзмәк, инсана мәһәббәт бәсләмәк, диқбаш вә тәкәббүрлү олмамаг, башгасынын сәнин бәрәндә рәва көрмәк истәмәдијин иши өзүн башгасынын бәрәсиндә рәва көрмә вә с. дини-әхлаги нормалар тәблиғ едирди. Сонралар ислам дәлилләрлә инандырмагдан ғылынчла инандырмағы үстүн тутду. Исламын әсасыны тәшкил едән Гур'ан да Мөһәммәддән сонра хәлифәлик үстүндә мүбаризә кетдији бир шәрәнтдә тәртиб едилдијиндән бурада гәрәз вә шәхси мәнәфе мүһүм рол ојнады. Буна көрә дә исламда саф, көзәл, үлви мотивләрлә јанашы чохла гаранлыг, мәнәсыз, зиддијјәтли мәсәләләр дә өзүнә јер тапды¹. Бундан башга, исламын тәлгин етдији јени дини еһкам, јени дини-әхлаги принципләр, аилә вә мүлки һүгуг әсрләрдән бәри өз бүтләринә сәчдә едән, һеч бир әхлаги вә сијасы идеалы олмајан, примитив дунјакөрүшүнә вә мәншәт гајдаларына малик олан эрәб гәбилләринин чидди мүғавимәтинә раст кәлди. Онлар Мөһәммәдин дөврүндә вә ондан сонра дөфәләрлә јени динин әлејинә чыхдылар вә һәр дөфә мәғлүб олуб исламы заһирән гәбул етмәјә мәчбур олдулар. Әмәвиләрлә әләвиләр арасында һакимийјәт үстүндә кеңишләнән сијасы мүбаризә дә бәзиләриндә дәрин һиддәт һисси, диқарләриндә исламын әсасларына гаршы чидди шүбһә ојатды. Артыг хәлифә Әмәрин өз варисләри Гур'анын мәзијјәтинин инкар едирдиләр. Лакин о заман исламын гаршы мүхалифәт үчүн реал зәмин јох иди, буна көрә дә мө'минләри вә Гур'аны һәчв едән сатири поэзијанын јаранмасы илә иш битир. Эрәбләрин Ираны вә Суријаны

¹ Бах: Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3459, 18 января 1894 г.

² Јенә орада.

¹ Бах: Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3459, 18 января 1894 г.

исти́ла етмәләрн илә ислама мәнфи мүнәсибәт тамамилә башга бир истигамәт алып. Бөјүк ичтимаи тәчрүбәсн вә жүкәк мәдәнијјәти олан, јуан фәлсәфәсинә бәләд олан Зәрдушт дини кими ајдын, садә, вәчдсиз, мәрәсимсиз, инсанлары әхлаг сафлығына чағыран бир динә етигад едән гәдим иранлылар ислама хүсуси рәғбәт көстәрмәдиләр. «Исламы гәбул едән кими иранлылар ону сәјлә өјрәнмәјә башладылар. Онларын һәр шеји билмәк истәјән вә чевик әгли Гур'анын бүтүн мүддәаларыны өзү үчүн ајдынлашдырмаға чалышды вә әрәб јазычысы Ибн-Халдун Гур'анын ән јахшы изаһ вә шәрһ едәнләри әсәсән иранлылар иди демәкдә һаглы иди. Гур'анда тохунулмуш, лакин ишләнмәмиш мүрәккәб мәсәләләр — һәрфи әсәс тутан, динин анчаг мәрәсим чәһәтини инкишаф етдирән әрәбләри нараһат етмәјән мәсәләләр — динин тәләбләрини әглин тәләбләри илә разылашдырмаға адәт етмиш дүшүнән иранлылары гане едә билмәзди. Мәздәкизмдәки садәлик вә ајдынлыг әвәзинә, онлар јени тәлимдә аддымбашы зиддијјәт вә анлашылмазыг тапырдылар; шүүрлу әдаләт вә әхлаг тәләби әвәзинә, онлар һәр саат ријакарлыг тәләб едән, зүлмәтлә вә чәза илә һәдәләјән бир тәлим тапдылар; ирадә азадлығына әсәсләнән даими тәкмилләшмә сәји әвәзинә, онлар ирәличәдән мүәјјәнлијә рағт кәлдиләр»¹. Беләликлә исламын зиддијјәтли чәһәтләри, Гур'аны әглин тәләбләри илә разылашдырмаг арзусу, хурафи-метафизик үјдурмалары шүүрлу әдаләт вә әхлаг тәләбләринә табе етмәк чәһдләри бу динин дә мүхтәлиф тәригәтләрә парчаланмасы үчүн бир зәмин олду.

Көрүндүјү кими С. Меймандаров исламын әввәлки халис дини-әхлаги тәблиғатдан дөнүб сияси мәнә вә әһәмијјәт кәсб етмәсинин сәбәбини дә гәрәзкарлыг мөгсәди илә онун дәјишдирилмәсиндә, ја она әләвәләр едилмәсиндә көрүрдү.

С. Меймандаровун ардынча М. Шаһтахты «Мүсәлман һәјәти габилијјәтинин бөһраны», «Тач ахтаран» адлы әсәрләриндә көстәрирди ки, ислам әввәлләр «демократик руһда» бир дин иди. Сонралар тарихин кедишиндә чүрбәчүр «мачәра ахтаранлар» ону сахталашдырыб истибад дөвләт гурулушуну тәсбит етмәк васитәсинә

чевирмишләр¹. М. Шаһтахтынын фикринчә, ислам дининин мүртәчә ичтимаи маһијјәтини инди ондан көрмәк олар ки, о һәр јердә мүсәлман халгларынын ичтимаи, итисади вә мәдәни чәһәтдән керидә галмасына, онларын инкишаф етмиш Европа өлкәләри чаһанкырләринин әсәрәти алтына дүшмәсинә сәбәб олмушдур. Бурадан да М. Шаһтахты нәтичә чыхарырды ки, «Ичтимаи нөгтеји-нөзәрдән ислам — әталәтә, дурғунлуға сәчдә етмәкдир»².

Ислам дининин күтләләрә «мүсәлман мүстәсналығыны» тәлгин едән мүртәчә хүсусијјәтини өз әсәрләриндә тәнгид ағәшинә тутан Азәрбајҗан маарифчиләри көстәрирдиләр ки, бу хүсусијјәт мүсәлман халгларыны дунјанын башга халгларына гаршы гојмагла онларын арасында даими әдават вәзијјәти јаратмышдыр. Ислам дининин «мүсәлман мүстәсналығы» кими мүртәчә бир хүсусијјәти сәјәсиндә мүсәлман халглары әсрләрдән бәри өз гынына гапаныб, мүсәлман олмајән халглардан тәчрид олунмушлар, һәмин халгларын елм, мәдәнијјәт вә сәнајә сәһәсиндә әлдә етдикләри нәтичәләрдән хәбәрсиздиләр. М. Ф. Ахундов мүсәлман ваизләриндән һиддәтлә сорушурду: «...Еј ваизләр, еј моллалар, еј шарлатанлар, нә үчүн чәһәннәм һәдәсилә халгымызы башга милләтләрлә гәјнајыб говушмаға, елм вә сәнәт өјрәнмәјә гојмурсунуз? Ахы дунја көр-көтүр дунјасыдыр. Нә үчүн сиз бир јығын чәфәнкијат васитәсилә заваллы халгы аллаһын нәмәтләриндән истифадә етмәк имканындан мәһрум едирсиниз?»³.

М. Ф. Ахундов дини ајрысечкилик зәмининдә Европа халгларыны «һәшәрәт» Сируш кими башы бәләлы Иран шаирләрини ачы-ачы тәнгид едирди⁴. О дејирди ки, һеч равами Волтер, Монтеѕкје, Руссо, Дүма, Гумболт, Бокл, Шекспир, Бајрон кими философлар, тарихчиләр, јазычылар, шаирләр «һәшәрәт» гисминдән сәјылсын, амма Сируш адлы фәјдәсыз мүзүр бир шәхс вә онун кимиләр инсанлар сырасына салынсынлар?». Ислам дининин тәблиғ

¹ Бах: Мохаммед-ага Шахтаһтинский. Искатель короны. Газ. «Новое обозрение» № 2542, 14 мая 1892 г.

² М. Шахтаһтинский Я. Кризис мусульманской жизнеспособности. Турецкий сборник, СПб, 1909, сәһ. 106—107.

³ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддөвлә мәктүблары; Бақы, 1959, сәһ. 66.

⁴ Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд. Бақы, 1961, сәһ. 227—229.

¹ Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3462, № 21 января 1894 г.

етдији ајрысечкилијин тә'сири илә авропалылары һәшәрат адландырмаг онларын шә'ниндә һеч бир шәј әскилтмир, әксинә, мүсәлман халгларына онларын алчаг нәзәрлә бахмаларына сәбәб олур. Дүнјанын башга халгларыны «мурдар вә һәшәрат һесап едиб, онлара јахынлашмагдан вә онларын пишишләрени јемәкдән чәкинмәк» халгларда бир-биринә гаршы кин ојада биләр. М. Ф. Ахундов дини ајрысечкилијә гапылан фанатикләрә мұрачиәтлә јазмышды: «Елә бил бүтүн дүнја тиканлыгдыр, тәкчә сиз бир дәстә гызыл күлсүнүз ки, бу тиканлыгын ортасында битмишиниз!.. Сизин бу чүр әгидәннин нәтичәси о олачагдыр ки, кет-кедә дүнјанын бүтүн милләтләри бизимлә әдавәт едиб әзәли вә мәһв олмағымызы истәјәчәкләр»¹. Демәли, нәтичәдә башга халглары мурдар һесап етмәјимизин зәрәри јенә дә өзүмүзә дәјәчәкдир. Ч. Мәммәдгулузадә ислам дининин тәблиғ етдији «мүсәлман мүстәсналығы» идејасынын тә'сири илә мүсәлманларын өзләрини башга халглардан ајырмасыны, онлара хор бахмасыны гамчылајараг јазмышды: «Биз мүсәлманлар... әтрафымыза бир дивар чәкмишиқ вә бүтүн алами нәчис вә өзүмүзү күлдәст рејһан һесап едиб, истәмирик бу дивары ашыб кечәк кәнара вә көрәк нә вар, нә јох дүнјада»². Ајдындыр ки, ислам дининин «мүсәлман мүстәсналығы» кими мүртәчә бир хусусијјәтини тәнгид етмәклә М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә мүсәлман вә христиан халгларынын, биринчи нөвбәдә рус халгы илә Азәрбајҗан халгынын достлуғу вә гардашлығы идејасыны мұдафиә едирдиләр.

Ислам дининин «мүсәлман мүстәсналығы» кими мүртәчә хусусијјәтләринә гаршы империализм дөврүндә мұбаризә апаран Н. Нәриманов, С. М. Әфәндијев, С. Ағамалыюғлу вә б. көстәрирдиләр ки, ислам дининин бу хусусијјәти милли шүүрларын ојандығы, милләтләрин тәшәккүл тапдығы бир шәрайтдә милли тәәссүбкешлијә, милли әдавәтә кәтириб чыхарыр. Бундан да, милли буржуазия вә милләтчи партијалар өз манафеји үчүн истифадә едир. Әсримизин әввәлиндә Бақыда, Кәнчәдә, Шушада, Шамахыда баш верән ермәни-мүсәлман гырғынлары мәнз белә дини тәәссүбкешлијин тәзаһүрү иди.

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 229.
² Ч. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1967, сәһ. 261.

Н. Нәриманов «учурум дәрәләр» адландырдығы дини ајрысечкилији иттиһам едәрәк, «Баһадыр вә Соһа» романында јазмышды: «Нә үчүн мәни мүсәлман, сиз христиан, гәјрисини јәһуди вә ја бүтпәрәст адландырсынлар? Нә үчүн бу инсанлар сонрадан дүзәлмиш дүрлү-дүрлү ганунлара ситајиш етсинләр? Тәбиими? Јох! Тәби ганун һамы инсанлар үчүн бир көрәкдир ола»¹.

Маркс ислам дининин инсаны инсана гаршы гојан «мүсәлман мүстәсналығынын» Шәрг халгларынын арасында даими мұһарибә вәзијјәти јаратдығыны, онларын игтисади вә мәдәни чәһәтдән керидә галмаларына башлычә сәбәб олдуғуну гәјд едир. Маркс јазмышдыр: «Гур'ан вә она әсасланан мүсәлман ганунверичилији мұхтәлиф халгларын чоғрафијасы вә этнографијасыны, онлары ики өлкәјә вә ики милләтә бөлән сәдә вә әлверишли формул һалына салыр: мө'минләр вә кафирләр. Кафирләр — «Һәрбидир», дүшмәндир. Ислам кафирләри ганундан кәнар һесап едир вә мүсәлманларла кафирләри арасы кәсилмәјән дүшмәнчилик вәзијјәтиндә сахлајыр»².

Азәрбајҗан маарифчиләри ислам дининин мүртәчә хусусијјәтләриндән бирини дә онда көрүрдүләр ки, бу дин өзү илә бәрәбәр итаәтә кәтирилмиш халглара чох чәтин бир әлифбаны да гәбул етдирмишдир вә һәмзин әлифбаны мүгәддәс е'лан едиб она гаршы чыханлары тәғиб етмишдир. Әрәб әлифбасыны ислаһ етмәк вә ону јени, асан бир әлифба илә әвәз етмәк уғрунда илк дәфә мұбаризә бајрағыны галдырмыш М. Ф. Ахундов дејирди: әрәбләр ислам дини илә бәрәбәр «боғазымыза елә бир әлифба бағламышлар ки, онун үзүндән һәтта ади савад әлдә етмәк белә, бизим үчүн ән чәтин ишләрдән биринә чеврилмишдир»³. М. Ф. Ахундов Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрбајҗанда, әсрләрдән бәри давам едән чәһаләт вә наданлыгы «ислам әлифбасынын чәтинлији үзүндән әмәлә кәлмиш савадсызлыг вә елмсизликлә» изаһ едирди⁴. Онун фикринчә «авам алдатмағ» вә «халис јалан» үзәриндә гурулмуш ислам дини «елмин күчү илә авам чамаатын көзүндәки пәрдәни ачмаға» вә онун

¹ Н. Нәриманов. Әсәрләри, Бақы, 1956, сәһ. 200.

² К. Маркс вә Ф. Енҗелс. Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 167.

³ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддәвлә мәктүблары, Бақы, 1959, сәһ. 168.

⁴ Јенә орада, сәһ. 169.

«жаланыны ашкара чыхармаға» гојмур¹. Буна көрө дэ М. Ф. Ахундов бир маарифчи кими өз гаршысына халгыны «эрблөрдөн јадикар галмыш бу чиркин вэ мөнфур элифбанын элинден хилас етмэк», бу јолла да ону «чәһаләт гаранлыгындан елм вэ мәдәнијјәт ишығына чыхармаға» вәзифәсини гојмушду². М. Ф. Ахундов әмин иди ки, јени элифбанын һәјата кецирилмәсилә Шәрг өлкөләриндә елм вэ маариф тәрәгги тапачаг, «деспотизм» әсасланан сәлтәнтәләр вэ динләр арадан галхачагдыр.

М. Ф. Ахундов, Ф. Көчәрли, М. Ф. Шаһтахтлы, Р. Әфәндијев, С. Ағамалыоғлу вэ б. көстәрирдиләр ки, Гур'анын әрәб элифбасы илә вэ әрәб дилиндә јазылмасы факты һеч дэ бу элифбанын вэ дилин мүгәддәслијинә дәләләт етмир. Әксинә, дин кәтирән һәр бир халг бу дини өз дилиндә вэ өз элифбасында ичра етмишдир³. Әрәб элифбасы исламын бизә гојдуғу ән мүртәчә мирасдыр. Мүсәлман руһаниләри исә әрәб дилинин вэ элифбасынын «әзәли», «фитри» олмасыны идда етмәклә Шәрг өлкөләриндә елмин вэ маарифин инкишаф тапмасына мане олмаг истәјирләр. Иш о јерә чатмышдыр ки, мүсәлман руһаниләри анадан јеничә доғулмуш бир ушаг ајрыча бир отагда сахланса, аллаһын она әрәб дилиндә дил ачдырачагыны сөјләјирләр⁴.

Азәрбајчан маарифчиләри динин чәмијјәт һәјатында мүртәчә, муһафизәкар рол ојнадығыны конкрет факт вэ мисалларла әсасландырырдылар. Онлар динин маһијјәтчә мүртәчә бир мәфкурә олдугуну, һәјатдаки зүлм вэ әдәләтсизлији өрт-басдыр етдијини, чәһаләт вэ мөвһумат чешмәси олдугуну сүбүт едирдиләр. Буна көрө дэ Азәрбајчан маарифчиләринин сон нәсли (Н. Нәриманов, С. Ағамалыоғлу, М. С. Ордубади, Ф. Ағазаде) дини дөвләтдән ајырмағы, динин дөвләт ишләринә мүдахилә етмәсини гадаған етмәји тәләб едирдиләр. Онлар зәһмәткеш күтләрәри дини тәблиғата инанмамаға, бу дунјада өз һәјатларыны јахшы гурмаға чағырырдылар.

¹ М. Ф. Ахундов. «Кәмәлүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 169—170.

² Јенә орада, сәһ. 169.

³ Бах: Ф. Қоңарлинский, Арабский алфавит и его недостатки, Газ. «Кавказ» №№ 230, 238, 264, 1, 10 сентябрь, 8 октябрь 1898 г. фонетическая восточная азбука Мохаммеда Султановича Шахтактинского. Газ. «Тифлисский листок» № 113, 14 мая 1902 г.

⁴ Рашид-бек Эфендиев. Мнение мусульман о начальном обучении грамоте. Газ. «Новое обозрение» № 80, 12 декабря 1893 г.

Азәрбајчан маарифчиләринин биринчи нәсли чәмијјәтә олан бахышларында идеалист олдугларына көрө динин маһијјәтини вэ ичтимаи вәзифәсини ардычыл елми әсаслар үзәриндә тәһлил едә билмәниш вэ буна көрө дэ дини мәфкурәни ахырадәк ифша етмәјә мүвәффәғ олмамышдылар. Онларын фикринчә, динин јараныб халг күтләрәри ичәрисиндә јайылмасына вэ мөһкәмләnmәсинә башлыча сәбәб күтләрәрин авамлығы, дин хадимләри тәрәфиндән онларын гәсдән алдадылмасы олушду. Доғруду, бу фикир өз дөврү үчүн мүтәрәгги иди, чүнки динин әбәдилији, дини һиссләрин фитри олмасы һагғында илаһијјәтчылары индиаларыны алт-үст етмәјә имкан верирди. Лакин һәмин фикир дини јашадан вэ тәсбит едән ичтимаи-игтисади сәбәбләри ахырадәк, бүтүн чылапаллығы илә ачыб көстәрә билмирди. Марксизм дунја динләринин јаранмасында «јалан» вэ «алдатманын» ролуну һеч дэ инкар етмир, бунунла белә марксизм һесаб едир ки, мүәјјән конкрет ичтимаи-игтисади сәбәбләр олмадан синфи чәмијјәтин мәһсулу олан дунја динләриндән һеч бири јарана вэ јашаја билмәз. Енкелс јазмышдыр: «Инсан јарадычылығынын нәтичәси олан динләр, ...өзләри үчүн характерик олан сәмини чошғунлуғла бәрәбәр, артыг өзләринин тәсиси заманы алдадычылыг олмадан вэ тарихи фактлар тәһриф едилмәдән кечинә билмир»¹.

Азәрбајчан маарифчиләринин сон нәсли динин маһијјәтини вэ ичтимаи вәзифәсини дүзкүн анламыш, дини доғуран вэ јашадан ичтимаи-игтисади сәбәбләри көрә билмишдир. Буна көрө дэ онлар динә гаршы мүбаризәјә зәһмәткешләрин өз азадлығы уғрунда апардылары мүбаризәнин тәркиб һиссәси кими бахмышдылар. Онлар билирдиләр ки, дини јалныз елм вэ маарифи јажмаг, чәһаләти вэ мөвһуматы тәнгид етмәк јолу илә арадан галдырмаг олмаз. Бунун үчүн һәр шәјдән әввәл динин «дунја әсасы» кими синфи чәмијјәти ләғв етмәк лазымдыр, дини јашадан ичтимаи базаны дағытмаг лазымдыр. В. И. Ленин дејир ки, күтләрә зүлмә вэ истисмара гаршы «әлбир, мүтәшәккил, мүнтәзәм вэ шуурлу мүбаризә етмәји өјрәнмәјинчә һеч бир маариф китабчасы дини һәмин күтләрәрин бејниндән чыхарыб ата билмәз»².

¹ К. Маркс вэ Ф. Енкелс. Дин һагғында, Бақы, 1958, сәһ. 151.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 416.

Бунула белә Азербайжан маарифчиләри тәрәфиндән ислам дининин мүртәчә маһијәтинин тәнгид едилмәси буржуа-мүлкәдар дөвләт гурулушунун үстүндән мүгәддәс дин өртүјүнү көтүрмәклә кутләләри бу гурулуша гаршы мүбаризәјә сילהландырырды.

2. Исламын елмлә әкслији һаггында

Ислам дининин елмә принсипиал әкс олмасы, динин мә'нәви әсарәтиндән елми азад етмәк зәрурәти мәсәләси Азербайжан маарифчиләринин әсәрләриндә мүнүм јер тутур. Чүнки онларын фәалијјәт кәс-тәрәккилдә дөврдә, елм орта әсрләрдә олдуғу кими, динә хидмәтчилик етмәкдә давам едирди. Өлкәдә капитализмин инкишаф етмәјә башламасы дүнјәви елмләрин, хүсусилә тәбиәтшүнаслығын тәрәгги тапмасыны тәләб етдији һалда ислам дини елмләри өз мәнкәнәсиндә тутуб сахлајырды, онларын мәзmunу Гур'ан еһкамларына мүтабигләшдирмәјә чәһд едирди. Буна көрә дә елми «килсәнин мә'нәви диктатурасындан» (Енжелс) азад етмәк, онун һүгүгуну өзүнә гәјтармаг, елм илә динин ара-сында чәпәр чәкмәк, онларын идрәк объектләринин баш-га-башга олдуғуну әсәсләндирмаг лазым иди.

Бу зәрури вә тәгдирәләјиг вәзифәни Азербайжан маарифчиләриндән биринчи олараг М. Ф. Ахундов јеринә јетирмәјә башлады. Ислам дининин елми чәһәтдән әсәс-сызлығыны, сахтакарлығыны сүбүт етмәјә чалышан фило-соф елм илә динин, елми дүнјакөрүшү илә дини дүнјакөрүшүнүн бир-биринә тамамилә әкс олдуғуну, бунларын бир-бирини истисна етдијини вә бир араја сығышмады-ғыны көстәрирди. М. Ф. Ахундов дејирди ки, елми бил-ликләри Гур'ан әјәләринә мүтабигләшдирмәк, Гур'анын бүтүн елмләри өзүндә еһтива етдијини вә бу әсәсдә елм-лә динин бир шеј олдуғуну играр етмәк ән бөјүк сәһвдир. О јазмышдыр: «Бизим индијә гәдәр һаггы наһагдан вә әјрини дүздән сечә билмәмәјимизин әсәс сәбәби бундан ибарәтдир ки, биз ики бир-биринә зидд олан мәсәләни гарышдырыб бир мәсәлә һесаб едирик. Һалбуки бу ики

мәсәлә тамамилә бир-биринин әксидир. Онлардан бири елмдир, диқәри исә е'тигаддыр»¹.

Һәгигәт јалана, доғру әјријә әкс олдуғу кими елм дә динә әксдир. Елм «мүсбәт вә тәбии амилләрә» әсәсләнир, өзүнүн һәр бир мүддәасыны дәриндән јохламағы, әглин күчү илә дәрк етмәји вә анламағы тәләб едир. Дин исә «мүгәддәс китаблара», пејғәмбәрин, имамларын «нүфу-зуна» әсәсләнир, өз еһкамларынын јохланмасы һаггын-дакы фикри рәдд едир. Елм тәчрүбәдә јохланмыш, ис-бат едилмиш биликдир, дин исә һеч бир әсәсы олмајан, ја да јанлыш әсәсы олан кор-коранә инамдыр. «Мәсә-лән, елм буну тәсдиг едир ки, биринчи Наполеон вар-мыш, өзү дә Москваја кетмишдир вә ағибәти дә филан, филан чүр олмушдур. Бу хүсусдә е'тигадын һеч бир лүзumu јохдур. Чүнки мәсәлә гәти сурәтдә елмә әсәс-ла-ныр. Тәһидир ки, дәлилә вә сүбүта еһтијачы олмајан бир мәсәлә вә јаннки дәлили вә сүбүту гәти олан бир мәсәлә елмдир. Бунун е'тигада һеч бир дәхли јохдур». Дин исә бизә белә бир әһвалаты нәгл едир ки, «Һәзрәт Муса олмушдур, Тур дағына кетмишдир, худаваиди-аләмлә сөһбәт етмишдир, әсәсы илә гәјалара вурарар онлардан булағлар ахытмышдыр вә с. вә н. а. Бу мәсә-ләнин дәлилә вә сүбүта еһтијачы вардыр. Әкәр онун дә-лил вә сүбүту олса да гәти дејилдир. Беләликлә дә биз, бу әһвалаты елм саја билмәрик. Биз кәрәк ону дини е'тигад адландыраг вә она елми әсәс үзрә дејил, әгидә үзрә инанаг»². Демәли, елми идрәкә дини е'тигад өз әсәсында бир-бирини тамамилә истисна едир, елм дүнја-ны нечә варса, һәгигәтдә олдуғу кими дәрк етмәкдир, дин исә әли олмајан, варса да әсли тәһриф олунмуш бир шејә е'тигад етмәкдир.

Бурадан да М. Ф. Ахундов белә бир нәтичә чыхарыр-ды ки, «елм» вә «дин» анлајышларыны бирләшдириб илаһијјатчыларын «дини елмләр»дән («тәфсир елми», «һадисәләр елми», «кәләм елми» вә с.) бәһс етмәләри гәтијјән доғру дејилдир, бу әслиндә олмајан бир шејдән, мәсәлән, нағылларда раст кәлдијимиз әфсанәви Спмурғ гушундан данышмаға бәнзәјир.

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмалүддәвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 179.

² Јенә орада, сәһ. 179—180.

Елм илэ динин бир-биринэ экс олмасындан М. Ф. Ахундов даһа белэ бир нәтичэ чыхарырды ки, бу ики кей-фијјэт ејни заманда бир адамда чәмләнэ билмэз. Чүнки елм бу көрдүјүмүз вә һиссләримизлэ гаврадығымыз дүн-јанын јеканэ дүнја олуб һеч ким тәрәфиндән јарадылма-дығыны вә үмумијјәтлэ «јохлудан һеч шеј вүчүда кәтир-мәк мүмкүн олмадығыны» сүбут етдији һалда, дин һеч бир әсас олмадан иғдина едир ки, дүнјаны аллаһ алты күн әрзиндә һечдән јаратмышдыр, һәм дә бу дүнјадан башга бир дә о дүнја, фөвгәлтәбини дүнја, ахирәт дүнја-сы вардыр. Дин «бу дүнјанын јаранмасы тарихини једди мин ил кәстәрдији» һалда, елм «рәддедилмәз дәлилләр әсасында» сүбут едир ки, «дүнјанын јарандығы күндән милјонларла мин илләр кечмишдир»¹. Демәли, алим илэ илаһијјатчынын дүнјакөрүшләри, онларын әлдә етдији нәтичәләр бир-бириндән көклү сурәтдә фәргләнир. М. Ф. Ахундов јазмышдыр: «...Дин вә иманла елм вә фәлсәфә ики зидд һаләтдир, гәтијјән бир јерә топлана билмәз. Дин вә иман саһиби олан адам, алим вә философ сајы-ла билмәз, әкәр елм вә фәлсәфә саһиби олурса, диндар вә мө'мин ола билмәз. Дин вә иман талиби олан кимсә кәрәк гәтијјән мәррифәт даирәсинә јахынлашмасын вә мәррифәт талиби олан кимсә истәр-истәмәз вә ихтијар-сыз олараг дин вә имандан узаг олмалыдыр»².

М. Ф. Ахундов кәстәрди ки, дин чүрбәчүр әфсанә-ләри елми биликләрдән үстүн тутур, бүтүн ишләрдә јеканә дәлил вә әсас сајылан әглин кәстәрдикләрини рәдд едир. Тәбиәт вә чәмијјәт ганунларына зидд олан әфсанә-ләрин әглин дәрк едә билмәдијини иғдина етмәклә дин әгли «тамамилә һөрмәт вә е'тимаддан салыр». Мәсәлән, дин Мәрјәмин бакир гыз икән һәзрәт Исаны доғдугуну, Хызырн дирилик сују ичәрәк әбәди јашадығыны, һәзрәт Нуһун мин ил өмүр сүрдүјүнү, Мәһәммәд пејғәмбәр-рин көјә кедиб Ајы парчаладығыны играр едир. Ким өз әглинин һөкмү илэ бу габил чәфәнкијата инанмаса, дин ону мөл'ун, кафир е'лан едир, онун ганыны вә малыны һалал сајыр. Һалбуки, М. Ф. Ахундовун фикринчә, һәр шејдә «ағлын ахтарышына вә һөкмүнә е'тимад едилмә-лидир, ...бүтүн ишләрдә вә фикирләрдә әфсанәви рәва-

јәтләр дејил, инсан ағлы јеканә сәнәд, сүбут вә һакими-мүтләг» кими танынмалыдыр¹.

Елмин ичтиман инкишафда ролуна мүстәсна дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт верән М. Ф. Ахундов елми демократик-ләшдирмәји, онун наилијјәтләрини әһалинин бүтүн тәбә-гәләри ичәрисиндә јаймағы тәләб едирди. О дејирди ки, елмсиз халг өзүнү дини чәһаләтдән азад едә билмәз. «Елм вә маариф јухарыдан тутмуш ашағыја гәдәр, ка-сыбдан тутмуш әшрафа гәдәр халгын бүтүн тәбәгәләри арасында мүстәснасыз олараг јайылмалыдыр»². Чүнки елм вә маарифи «өјрәнмәк тәкчә мәишәт вә күзәрәни тә'мин етмәк үчүн лазым дејил», бу һәбелә «инсанларын әхлагыны сафлашдырмаг, онларын ишини вә рәфтарыны јахылашдырмаг» үчүн сынагдан чыхарылмыш бир ва-ситәдир³. М. Ф. Ахундов мүсәлман халгларыны «Авропа вә Јенки дүнја халгларынын малик олдуғлары» кимја, ријазијјат, фәлсәфә, тәбәәт, чоғрафија, иғтисад, әкин-чилик, мә'дәншүнаслыг вә с. кими елмләри өјрәнмәјә ча-ғырырды⁴.

Динин мүртәчә маһијјәти, онун елмә көкүндән әкс олмасы мәсәләси, әлбәттә, М. Ф. Ахундовун өз әйәни «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда гојдуғу кими бариз шә-килдә о заман дөври мәтбуатын сәһифәләринә бирдән-бирә чыха билмәзди. Бу мәсәлә өз әксини бәсит форма-да олса да илк дөфә ачыг шәкилдә «Әкинчи» гәзетинин дүнјәви вә дини елмләр барәсиндә галдырдығы мубаһи-сәдә тапмышды. Мубаһисә көркәмли Дағыстан маариф-чиси Әләкбәр һејдәринин⁵ Петровскдан (Маһачқала-дан) көндәрдији вә һәмин гәзетдә чап олуан бир мәкту-бу илэ әлағәдәр олараг галхмышды. Ә. һејдәри һәмин мәктубда елмләрин тәдрисини шәриәтин тәдрисиндән ајырмаг мәғсәди илэ Мәһәммәд пејғәмбәрин өзүнүн бир һәдисиндә ики гисм елми — «елмүл-әбдан» вә «елмүл-әд-јанә» — өјрәнмәк зәрурәтиндән данышдығыны ирәли

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмалүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 177—178.

² М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, 1962, сәһ. 353.

³ Бах: Јенә орада, сәһ. 196.

⁴ Јенә орада, сәһ. 200.

⁵ Онун һағында Бах: З. Б. Геюшев. Мироззрение Г. Б. Зар-лаби, Баку, 1962, сәһ. 61—62; М. А. Абдуллаев. Из истории фи-лософской и общественно-политической мысли народов Дагестана в XIX в., Москва, 1968, сәһ. 110—115.

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмалүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 178.

² М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 150.

сүрмәси илэ галхмышды. О дејирди ки, пејғәмбаримиз тәкчә дин вә мөад (ахирәт) елминдән дејил, һабелә бәдән вә мөаш (мәншәт) елминдән бәһс етмишидир. Мүсәлман халглары исә «дин вә мөад елмин бәһишт вә һүригылман үмудилә јахшы билирләр. Әмма мөаш әгли вә бәдән елми, ки онлардан нәфә мәәнән сибгәти вар, билмәррә әлләриндән вериб вә һеч бир шеји бу ики лазым олан затдан билмәјирләр»¹. Дүнјаны маариф нуру бүрүдүјү бир заман мүсәлманларын фүрсәти бада вермәсиндән шиқәјәтләнәрәк, Ә. һејдәри бу мәсәләни «Әкинчи» гәзетиндә ишыгландырмағы һ. Зәрдабидән хаһиш едирди.

Ә. һејдәрнин мәктубу илэ башланан вә бир илдән артыг бир мүддәтдә давам едән мүбаһисәдә иштирак едән мүәллифләрнин рәјләрни бир-бириндән кәскин суратдә фәргләнир. «Бадкубәли молла» аноним имза илэ гәзәтдә чыхыш едән Бақы газиси елми диндән ајырмағын вә мүстәгил өјрәнмәјин әлејһиннә чыхыр, дејир ки, мүсәлманларын «әгли мөаш вә елмүн-әбданы әлләриндән» вермәси фикри бөһтандыр. Әкәр белә олсајды мүсәлман халглары јашамаг игтидарыны итирәрди. Һалбуки һәр бир халг «өзүнә мүнәсиб сәлигә илэ» јашајышыны вә бәдәннин һифз едир. «Елмүл-әбданы» инсанын «бәдәннинә нәфә» вә зәрәр олан шејләрнә өјрәнмәкдән ибарәт билир. Бурадән да Бақы газиси нәтичә чыхарырды ки, дүнја вә ахирәт ишләрни бир-бириндән фәргләндијиндән инсан һәр ики дүнјаја ејни дәрәчәдә наһл ола билмәз. Мүсәлманлар ахирәт үмиди илэ јашајыб ону кәсб етмәјә мүвәффеғ олачаг дәрәчәдә бу дүнјадан кам алырлар. Буна көрә дә «камал вә мәрифәт тамам бу дүнјада онлара лазым олмајыр». Башга халглар исә «бу дүнјаны нәгл тутуб» вахтларыны «бу аз олан өмүрүн зиндәканлығына сәрф едирләр». Бир һалда ки, худаваңди аләм сөзүндә садғт вә ишиндә гадирдир, демәли о мүсәлманлары ахирәти әлдә етмәкдән вә дүнја зиндәканлығындан һәзз алмагдан мөһрум етмәјәчәкдир. Бақы газисинин фикринчә, мүсәлман халглары елә инди бу дүнја һәјәтында «саир милләтләр илэ өмр етмәкдә вә јејиб ичмәкдә вә мәриزلәрә шәфа вермәкдә мүсәби күзәрән едирләр», кәләчәкдә дә «өз мәртәбәләринә масил олараг хошбәхт олачаглар». Чәһаләтпәрәст гази беләликлә мүсәлман халгларынын

игтисади вә мәдәни керилијинә бәрәәт газандырыр. Һабелә тәркдүнјалыг, сүстлүк вә әталәт тәблиғ едирди. О дејирди ки, инсан бу дүнја һәјәтында үзүнү истәр сабунла јусун, истәр сабунсуз, палтарынын истәр һәр күн үтүләсин, истәр ајда бир дәфә, фәрги јохдур, көјчәклә чиркиннин «һәр икиси торпағын алтында галачагдыр». Мүсәлманлар бу дүнјадан аз јанышмагда, «гәдәри зәрүрәтлә кифәјәтләнмәкдә», «елмүл-әбдан»ы белә анламагда тәк дејилләр, башга пејғәмбәрләр дә, о чүмләдән Иса да, «дүнја зиндәканлығыны бигәдир зәрүрәт мә'мул едибләр». Буна көрә дә мүсәлман халглары башга милләтләрә бејүк кишиләр күчәдә ојнајан ушагларә тәәччүб едип көзалты бахан кими бахырлар¹.

Дүнјәви вә дини елмләрнин предметни әтрафында кешилләнән бу мүбаһисәдә Загафгазија шејхүл-исламы ахунд Әһмәд һүсејизадә дә иштирак етмишидир. М. Ф. Ахундовун тә'сири илэ бир гәдәр «соллашмыш», бунуһла белә онун чәнәзәси үстүндә намаз гылмаг истәмәмшин бу молла дүнјәви елмләрнин мүстәгиллијини артыг дана билмир, надан вә фанатик Бақы газисиндән фәргли олараг либерал бир мөвгә тутур. О јазырды ки, пејғәмбаримизин бујурдуғу «елмүл-әбдан» «күлли үмуми дүнјәвидән ибарәтдир». Бунлар биткиләрин, һејванларын, инсанын тәркибләриндән, чоһалыб азалмаларындан бәһс едир, бу сәбәбдән дә онлар «елмүл-әбдан» адланырлар. «Елмүл-әдјан» исә «күлли үмуми үхрәвијјәдән ибарәтдир». Бунлар динин ичрасындан вә ахирәтдән бәһс етдији үчүн белә адланырлар. Ахунд Әһмәд һүсејизадәнин рәјинчә, елмләрнин белә ики јерә бөлүнмәсинә сәбәб инсанларын «һәли-һәјәтында» ики чүр еһтијачын, «чисмани вә руһани еһтијачларын» олмасыдыр². Әкинчилик, тәбәбәт, кимја, физика, ријазийәт кими елмләр инсанын анчаг чисмани еһтијачыны рәф едир. Лакин јохлуг сириндән әрсә кәлмиш инсан билмәк истәјир ки, бу дүнјаны бирдән-бирә вә һечдән ким јаратмышдыр, «бизим бу вүчүдүмүз мөвт оландан сонра әдәмн-мәһз олачаг, ја бир әләһиддә аләмдә јенә мөвчуд олачагдыр», јараданла «бизим арамызда бир васитә вар, ја јох» вә биз өләндән сонра јарадана нечә гајыдачағы?! Инсанын гәлбини кәмирән вә ону даим тәләш ичиндә гојан һәмнин руһани

¹ Бах: «Әкинчи» гәзети № 11; 18 декабр 1876-чы ил.

² Бах: Јенә орада, № 12, 1 јанвар 1876-чы ил.

¹ «Әкинчи» гәзети № 10, 2 декабр 1875-чы ил.

еһтијачы кәлам, бәјан, тәфсир, һәдис кими елмләр едә-
јир. Буна көрә дә пејғәмбәримиз өз үммәтинә һәр ики
гисм елми тәһсил етмәји лазым билмишдир.

Ахунд Әһмәд һүсәјизадәнин белә бир мөвгедән чы-
хыш етмәсн Азәрбајҗан маарифчиләрини һәләли гане
едирди. Чүнки елм илә динин әкслијини, «елмүл-әбда-
ны» өјрәнмәјин зәрурилијини, «елмүл-әдјанын» исә пуч-
лугуну ачыг иддиә етмәк о заманкы шәрәнтдә гәзитин
нәшри үчүн риск иши иди. Буна көрә дә һ. Зәрдаби мәсә-
ләј еһтијатла јанашараг һәр ики елмин—һәм «елмүл-әб-
данын», һәм дә «елмүл-әдјанын» — өјрәнилмәси фикринә
шарик чыхыр. Лакин һ. Зәрдаби ахунд Әһмәд һүсәјиза-
дәдән фәргли олараг дүнјәви елмләрн өјрәнмәји илк
плана чәкирди. О бурадача гејд едирди: бир һалда ки,
«пејғәмбәримиз биз мүсәлманлара елмүл-әбданы тәһсил
етмәклә һөкм едиб вә она бинаән бизләрә вачибдир ки,
ол елмләрн тәһсил едәк»¹. «Елмүл-әбдан» вә «елмүл-әд-
јан» мүбаһисәсини ачмагдан мөгсәдимиз дә дүнјәви елм-
ләрдән хәбәрсиз олмағамызын сәбәбләрини ашикар ет-
мәк вә бунун әлачыны көстәрмәкдир. Бунунла әлагәдар
олараг һ. Зәрдаби һәмн елмләрн «кимдән өјрәнмәк» вә
«нечә өјрәнмәк» мәсәләсини ирәли сүрүр. О јазырды:
«...Әкәр бир харичи елмүл-әбдандан хәбәрдар ола,
ондан ол елмләрн өјрәнмәк олармы, ја елмүл-әдјан оху-
дан көрәк бизләрә елмүл-әбданы да охутсун?»².

Гәзитин сонрақы нөмрәләриндә һ. Зәрдаби һәмн
суала чаваб верәрәк көстәрирди ки, «елмүл-әбданы» вә
«елмүл-әдјаны» бир-бириндән гәти олараг ајырмаг, һәр
бирини ајры-ајры мәктәбләрдә, ајры-ајры мүәллимләрдән
өјрәнмәк лазымдыр. Бу һалда «елмүл-әбданын» тәдриси-
нә харичи мүәллимләр дә чәлб едилмәлидир. һ. Зәрдаби
јазмышды: «Бизләрдә индијочән зикр олан елмләрә тә-
фавүт вермәјиб онларын һәр икисини бир мәктәбханада,
бир устаддан, бир гәйдә илә өјрәнирләр. Әмма бу гәйдә
гәдим заман гәйдәсидир вә зәманә дәјишилдијинә, о
гәйдә көрәк һәм дәјишилсин... һәр бир таифә зикр олан
елмләрә тәфавүт вермәјиб, онларын һәр икисини бир
устаддан, бир мәктәбханада өјрәнирди, јә'ни һәр кәс оху-
јуб һәми молла, һәми һүкәма олурду. Башда сарығы
олмајана һүкәма демәјирдиләр. Әмма бизн зәманәдә

¹ «Әкинчи» гәзети № 12, 1 јанвар 1876-чы ил.

² Јенә орада.

ки, тәчрүбәји-елмијә артыб—ол елмләрн һәр бирисини
охумаг үчүн гејр мәктәбхана вә гејр мүәллимләр лазым-
дыр. Доғрудур, бизим дә мәктәбханаларымыз вар, амма
онлардан үмдә мәтләб елмүл-әдјан охумагдыр, елмүл-
әбданы ја һеч охумајырыг, ја охутсаг да, она елә сә'ј ет-
мәјирик... Лазымдыр ки, биз дә гејр милләтләр кими
елмүл-әбданы елмүл-әдјандан ајырыб, онун үчүн гејр
мәктәбхана бина едиб, гејр мүәллимләр тә'јин едәк»¹.
Һ. Зәрдаби ачыг дејирди ки, инди бизә ушағларын сәһәр-
дән ахшама кими диз үстә отурдуруб әдәб, тәһарәт вә
гејл гәјдаларыны өјрәдән мәктәбләр дејил, мәнз дүнјәви
елмләрн — тәбиијат, чоғрафија, астрономија вә зираәти
өјрәдән мәктәбләр лазымдыр².

Аноним Бақы молласынын елмә гаршы дини мүдафиә
етмәси Азәрбајҗан вә Дағыстан маарифчиләринин һид-
дәтинә сәбәб олур. Мүбаһисәни ортаја атан Ә. Гејдәрн
ини өзү «Әкинчи» гәзитинин сәһифәләриндә бир сыра
мәғаләләрлә чыхыш едәрәк, молланы мүртәчә иддиәла-
рыны рәдд едир, она тутарлы вә сәрраст чаваблар верир.
О көстәрирди ки, мүсәлманлар онсуз да сүнни вә шиә
тәәсүбкешлији вә мәзнәб пәрәкәндәлији үстүндә бир-
бирилә чәкиширләр, инди дә моллалар пејғәмбәрн мә'-
лум һәдисинин һикмәтини халга изаһ етмәк әвәзинә, она
мүхтәлиф мә'на вә рәнк вермәклә «арамыза тәздән ајры-
лыг вә дүшмәнчилик» салырлар³. Бақы молласы өз мәк-
тубунда дүнјәви елмләрн өјрәнмәјин әлејһинә чыхмагла
кифәјәтләnmәјиб «әрәб өврәти үзүн өртмәк истәјиб өв-
рәтејин ачан кими, өзкә милләтләрә саташыбдыр».
Чүнки молла дејир ки, мүсәлманларын дүнјәви елмләрн
әлдән вермәси фикри куја харичиләрн онлара атдығы
бөһтәндыр, әкәр белә олсајды мүсәлманлар јашамагдан
галардылар.

Бунун чавабында Ә. Гејдәри јазырды ки, әкәр молла
јашајыш дедикдә јемәк, ичмәк, јатмаг баша дүшүрсә, он-
да инсанын һейвандан кејфијәтчә фәрги арадан галхыр.
Мүсәлманларын јашамагдан галмамалары онларын ара-
сында дүнјәви елмләрн тәрәгги тапдығыны сүбт етмәк
үчүн дәлил ола билмәз. Әкәр үләмамыз харичи өлкәләр-
дә олсајды, көрәрди ки, мүсәлманлар һәгигәтән јашајыш-

¹ «Әкинчи» гәзети № 18, 22 сентјабр 1876-чы ил.

² Бах: Јенә орада.

³ Бах: Јенә орада № 11, 18 декабр 1875-чы ил.

дан галмышлар. Харичиләр сәнаје җарадыб мәһсул итеһсалыны артырмагла «дөвләтләринә вә милләтләринә гүввәт вердикләри» һалда биз Русиядан кәтирилән ундан бајрамларымызда һалва пширирик, биздә битән кәнкәрчәјин дорманыны руслардан алырыг. Пејғәмбәримизин «елмүл-әбдана» даир кәламыны һифз-бәдәнә, тәһарәтә, җислә мүнчәр етдиҗидыс үчүндүр ки, Баки нефтини харичиләр әлләринә кеҗириләр¹.

Молланын фикринчә, «елмүл-әбдан» — күзәранлыға даир әмәлләрә «мүјәссәр олдугча» риајәт етмәк вә тәдарүк көрмәк мәрифәтиндән ибарәтдир. Бунун чавабында Ә. Һејдәри көстәрир ки, мүбаһисә мәһз бу мәрифәтин дәрәчәси үстүндәдир. Мүсәлман башмагчысы ән чоһу күндә бир манат газандығы һалда, харичи башмагчы әмәк мәһарәтини жүксалтмәси сәјәсиндә бундан чоһ-чоһ артыг газаныр. Мүсәлман тачирләри ипәји, јуну, памбығы апарыб Москва, ја Авропа кархана саһибләринә учуз гижмәтә сатырлар вә орадан баһа гижмәтә парча алыб кәтириләр. Әкәр онлар «күзәранлыг саһәсиндәки әмәлләрә риајәт» едә билсәјдиләр, бу чүр биһүнәр олмаздылар, «өз мәмләкәтләриндә фабрика ачыб өз мәһсулијјәтләриндән мүхтәлиф парча гајырыб гејри милләтләрә сатардылар». Мүсәлман лосманлары ејни зәһмәт мүгабилиндә харичиләрдән аз әмәк һаггы алырлар вә и. а Бүтүн бунлар мүсәлманларын фитри габилијјәтсизлији илә дејил, елмсизлији илә изаһ едилмәлидир². Ә. Һејдәри илә јанашы «Әкинчи» гәзетиндә «Әһсәнүл-гәваид» тәхәллүсү илә³ чыхыш едән, кәңчәли маарифчи Мәһәммәд Садых бир сыра мәғаләләриндә аноним Баки молласынын идиаларыны кәскин тәңгид етмишидир. О. Ә. Һејдәринин проли сүрдүјү мәсәлә әтрафында биринчи чыхыш едиб дејирди ки, пејғәмбәримиз зәманәнин тәләбинә ујғун олараг мәһәтәтин дәјишиләчәјини, һүнәрин, сәәтини тәрәгги едәчәјини нәзәрә алараг, «елмүл-әбданы» өјрәнмәји лазым билмишидир. Әкәр мүсәлман халглары башга халглардан кери галмаг, «бисавад галыб пајмал олмаг» истәмирләрсә бәһс олуан һәдисә әмәл етмәлидирләр⁴.

¹ Бах: «Әкинчи» гәзети № 1, 16 январ 1876-чы ил.

² Бах: «Әкинчи» гәзети № 4, 29 феврал 1876-чы ил.

³ Онуң һаггында бах: З. Б. Геюшев. Мировоззрение Г. Б. Зардаби, Баку, 1962, стр. 58—59.

⁴ Бах: «Әкинчи» гәзети № 11, 18 декабр 1875-чы ил.

«Әһсәнүл-гәваид» аноним моллаја чаваб олараг јазыр ки, «елмүл-әбданы» бәдәни һифз етмәк ишләрини билмәјә мүнчәр етмәмәклә өлкәни вә халгы доландырмаг чәтиндир. Гоншу халглар «елмүл-әбданы» јижләнмәләри сәјәсиндә өлкәләрини абад вә зәккин етмишләр. Лакин «Әһсәнүл-гәваид» тамамилә дини елмләрин әлејһинә чыхмырды. О, Ә. Һејдәринин «мүсәлманлар беһишт вә һури-ғылман үмидилә дини вә мәад елмин јахшы билирләр» сөзләрини нәзәрдә тутараг, јазмышды: «Әкәр о шахс дә бизим кими инсаф орталыға гоја вә инады өзүндән кәнар едә биләр ки, бу әләмин вичуду вә белә мүн-тәзәм олмағы вә ичрами-кәвакибин кәндиши бисане олмаз»¹. Демәли, «Әһсәнүл-гәваид»ин фикринчә, аллаһын өзүчүн варлығы дини елмләрин мөвчуд олмасыны шәртләндирир.

Дүнјәви елмләрин мөвчуд ола билмәсинә кәлдикдә, «Әһсәнүл-гәваид» буну инсан әглинин (билијинин) һәм «мадди», һәм дә «кәсби» олмасы илә әсасландырды. Онуң фикринчә, нечә ки, инсан јерин алтындакы сују үзә чыхарыб ондан исцифадә едир, еләчә дә о әглини ишләтмәк, «чәһаләт торпағыны онун үстүндән көтүрмәклә» тәһсил әлдә едә, елм өјрәнә биләр. Бәдәни һифз етмәјин, јашајышы көзләмәјин өзү дә тәбабәтә, әкинчилијә, тичарәтә, сәнајәјә мөһтачдыр. Демәли, «инсан өмрүнүн ибтидасындан интиһасына гәдәр тәһсили-үлүмә мөһтачдыр». Лакин елмләр чоһ олдуғундан онлары бир адам өјрәнә билмәз, өјрәнсә дә инкишаф етдирә билмәз. Тәрәгги етмәк үчүн чәһаләти өзүндән кәнар едиб дүнјәви елмләри тәһсил етмәк лазымдыр². «Әһсәнүл-гәваид» мүсәлман халгларыны Авропа халгларынын әлдә етдији елми наилијјәтләри өјрәнмәјә чагырараг дејир ки, бизим зәманәдә ики адама ағыллы дејирләр: бирн зәһмәт чәкки ихтира едәнә, бири дә онун хејрини баша дүшүб өјрәнәнә. Чәһил адам әлинә бир гуру даш дүшәндә ону чаваһир саныр, наданлыгдан әлиндә әсил чаваһир олана ришхәнд едир³. Чидди-чәһд етмәкдән бир шеј чыхмаз, кәрәк иш өз јолуна дүшсүн — дејән наданлар билмирләр ки, чидди-чәһд елм вә билик әсасында олмалыдыр⁴.

¹ Бах: «Әкинчи» гәзети №12, 1 январ 1876-чы ил.

² Бах: Јенә орада, № 1, 16 январ 1876-чы ил.

³ Бах: Јенә орада.

⁴ Бах: Јенә орада, № 3; 15 феврал 1876-чы ил.

Бунуна белә «Әһсәнүл-гәваид» һәр чүр елми дежил, «милләт вә дөвләт үчүн фајдалы» олан елми өјрәнмәјә чағырды.

«Әһсәнүл-гәваид» «елмүл-әбдана» «елмүл-әдјан» гаршысында үстүнлүк верилмәсини тәләб едирди. О јазыр ки, «әввәл мәаш кәрәк фәраһәм ола», чүнки мәаш мәад үчүн јол вә көрпүдүр, дин үчүн силаһ вә миникдир. Дин бәдән васитәсилә сабит вә бәргәрар олур, бәдән олмадан дин, мәаш олмадан мәад чари ола билмәз¹. Демәли, «елмүл-әбдан» инсанын мадди рифаһынын јүксәлдилмәси ишинә хидмәт етдији үчүн «елмүл-әдјан»дан «мүгәд-дәmdir». «Әһсәнүл-гәваид» шәриәт ганунларынын мө'тәбәр олмасына, мүсәлмән халгларынын һәјатында онларынын мүсбәт рол ојнаја биләчәјинә һәлә дә инанырды. О јазмышды: «Гәрәз бизим сәркәрданлығымыз елмисизликдән вә гануни-шәриәтин мөһкәм вә мүнәзәтәт олмадығындадыр. Пәс шәриәт биләтәшбәһ машын кимдир ки, ишләр чәмнән кәрәк о машыннан чыхсын ки, халг бир гәјда илә рофтар елсин. Нечә ки, машын ишләри гәјдаја вә әндәзәјә көтүрүр, шәриәт халгы доландырмаг вә онлары әндәзәјә вә гәјдаја салмаг машыныдыр ки, халг әмнијјәт илә үлүми-мәаш әбданларына тәрәгги вериб чәһаләт вә фәгр одуна жанмасынлар. Нечә ки, намаз динни сүтунудур, һабелә гануни-гәваид шәриәтин, интизами-милләт дөвләтин пајдарлығынын сүтунудур. Елә ки, нәзми-шәриәт мөһкәм олду, халг јаманлыг едә билмәз вә јазмышлыг далаңчан кедәр»².

Бунуна белә «Әһсәнүл-гәваид» аноним молланын тәблиғ етдији тәркидүнја әһвали-руһијјәсинин әлејһинә чыхырды, елмә әсасланан сәј олмадан тәрәггинин мүмкүн олмадығыны сөйләјирди. О дејирди ки: «Бизә тәркидүнја бујурмајыблар вә тәркидүнја һәмл етмәклә милләт үчүн тәрәгги һасил олмаз. Биһаза бизим мәгсудумуз будур ки, ишләр елм илә олсун ки, нәф артыг ола. Она сөз јохдур ки, биз һамы милләтдән зијадә тәһсил-дүнја үчүн чалышырыг. Әмма елм олмадығына дала галмышыг»³.

«Әкинчи» гәзетинин кечиртдији «елмүл-әбдан» вә «елмүл-әдјан» мүбаһисәси Азәрбајчан мәктәбләриндә

елми тәһсилин дини тәһсилдән ајрылмасында чох бөјүк рол ојнады. Көрүндүјү кими, мүбаһисәнин иштиракчылары о заманкы шәраитдә елм илә динни әкслијини ачыгдан-ачыға играр едә билмәсәләр дә, онларын идрак объектинин вә чәмијјәт һәјатындакы ролунун бир-бириндән тамамилә фәргли олдуғуну сөйләјирдиләр. Г. Зәрдаби, Ә. һејдәри, «Әһсәнүл-гәваид» һәр ики һис елми өјрәнмәјин зәрурәтиндән данышсәләр дә нәтичә е'тибарилә үстүнлүјү дүнјәви елмләрә верирдиләр. Бу иса үстү өртүлү шәкилдә елм илә динни әкслијини гәјд етмәк дәмәк иди, елми дүнјакөрүшү илә дини дүнјакөрүшү арасында чохдан башланан мүбаризәнин чидди характер алмасы дәмәк иди. Бир сөзлә «елмүл-әбдан» вә «елмүл-әдјан» мүбаһисәси Азәрбајчанда динин гәјјумлуғу алтындан елмин чыхыб мүстәгил јашамаг вә инкишаф етмәк һуғуғуну газанмасы дәмәк иди.

Елм илә динни әкслији, буналары бир-бирилә мүбаризәси мәсәләсә «Әкинчи»дән сонра маарифчиләримиз тәрәфиндән тамамланмыш вә кенишләндирилмишдир. Маарифчи шаир С. Ә. Ширвани дүнјәви елмләрә Гур'ан вә онун тәфсирина гаршы гојур, биринчиләри охумагдан һеч бир фајда һасил олмадығыны, икинчиләри өјрәнмәк ләзым кәлдијини гәјд едир.

Ејни заманда С. Меймандаров, М. Шаһтахтлы исламын елмә мүнәсибәтиндән бәһс едәрәк кәстәрдиләр ки, ислам һәмишә елмин әлејһинә чыхмыш, елми ихтира вә кошфәләри тәғиб етмишдир. Орта әсрләрдә мүсәлман инквизисијасынын фәалијјәти буну ачыг вә ајдын сәбүт едир. Бу мүнәсибәтлә онлар мусәлман инквизисијасынын фәалијјәтинин «исламын маарифчилик вәзифәсинин мәһсулу» кими гәләмә верәнләри тутарлы тәғид етмишләр¹.

Азәрбајчан маарифчиләринин дүнјәви елмләрә өјрәнмәјин әһәмијјәтиндән бәһс етмәләри вә үмумијјәтлә дини мәнәви әсарәтиндән елмин хилас олмасы, мәктәбләрдә дүнјәви елмләрин тәдрисинин кенишләnmәси мүртәчә руһани даирәләрини нараһат едирди. 1906-чы илдә өзүнү «хејрхаһи милләт» адландыран Бақы ахунду Абутураб «һәјат» гәзетинин сәһифәләриндә «Бизә һансы елмләр ләзымдыр?» мәғаләси илә чыхыш едиб «мәк-

¹ Бах: «Әкинчи» гәзети, № 5, 15 март 1876-чы ил.

² Јенә орада, № 8, 28 апрел 1876-чы ил.

³ Јенә орада, № 12, 25 июн 1876-чы ил.

¹ Бах: Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3462, 21 января 1894 г.

тәбләрин шәриәт елминдән тамамилә хали» олмасындан, «мәктәбә кедән ушагларын әввәлиңчи күндән мүсәлманлыгдан узаглашмасындан» шикајәтләнир. Әлбәттә, инди артыг ријазийәт, астрономија, фәлсәфә вә тәбәбәттин елм олмасына ахундун «сөзү» јох иди. Ахундун сөзү бунда иди ки, дүнјөви елмләри өјрәнмәклә јүксәк алимлик дәрәчәсинә чатмаг олар, лакин һәгиги инсан, әсил мүсәлман олмаг олмаз. Бунун үчүн Гур'аны, шәриәти вә үмумийјәтлә илаһийјәти өјрәнмәк ләзимдыр. Чүнки аңчаг Гур'аны вә шәриәти мәнимсәмәклә инсан өзүнә мә'нәви тәсәлли тапа биләр, нәфсин вә еһтирасын тәһрикиндән өзүнү горуја биләр. Дүнјөви елмләр исә бунун үчүн һеч бир тәминат вермир. Абутураб ахунд дејирди: «Әкәр бир шәхс тамам өмрүнү ријазийәт әлми вә натурфәлсәфә тәһсилинә сәрф едә, биринчи мүәллим Аристотелин дәрәчәсинә» јүксәлә биләр, лакин о илаһийјәтә бәләд олмадығындан «инсанијјәт вә мәдәнијјәт шәһәринә дахил олмајачагдыр». «Натурфәлсәфәни билмәклә инсан олмаг олмаз. Теософија илә камил олмаг инсаны инсан едәр». ««Арифметикада камил олмагла инсан инсан олмаз. Бәлкә инсан дәјәнәт елмини¹ вә шәриәти билиб өз нәфсин илә мүһәсибә» етмәклә, хејир вә шәрри «анламагла инсан олур». Тәбәбәтдә Гален дәрәчәсинә јүксәлиб хәстә бәдәни мүәличә етмәк олар, лакин бунунла хәстә нәфсә әләч етмәк олмаз. Демәли, әкәр бир адам дүнјөви елмләрдә камил олуб «исламын әсасларындан бинәсиб олса», әлбәттә, о «инсанлыг дәрәчәсинә вә мәдәнијјәт» чатмајачагдыр, әксинә, әкәр ајам «исламын әсасларында алим вә ариф олса», дүнјөви елмләрдә исә чаһил, онун «инсанијјәтинә зәрәр јетмәјәчәкдир». Бурадан да Абутураб ахунд бәлә бир надан нәтичә чыхарырды: «Әкәрчи бизим охучуларымыз Авропа әһалисини инсанијјәт вә мәдәнијјәтдә камал дәрәчәсинә јетирибдирләр, амма мән дејирәм Авропа әһалиси илаһийјәт сijasәти ганунларындан азад олдугларына көрә ејни вәһшијјәтдәдирләр»².

Абутураб ахундун ортаја атдығы «бизә һансы елмләр ләзимдыр» мәсәләси «Һәјәт» гәзетинин сәһифәләриндә Азәрбајҗан маарифчиләри арасында чидди мүбәһисәјә сәбәб олмушду. Гәзетин редактору панисламист Ә. Һү-

сејизадә либерал бир мөвгедән чыхыш едәрәк көстәриди ки, елм илә дин арасында һеч бир «ихтилаф» јохдур. «нә һаг вә ајдын олан дин елмдән горхар, нә дә һәгиги елм дин вә мезһәбә дүшмәндир... Ихтилаф өзләрини дин һәрис вә һамиси билән моллаларла дини елмләрдән хәбәри олмајан елм вә маариф хадимләри арасындадыр»¹. Буна көрә дә елм илә дин арасында садд чәкмәк олмаз, «дини елмләрин тәһсилини ләзим билмәјәнләр» «хох бөјүк гәләт едирләр» вә «зәләләтдәдирләр», һабәлә дүнјөви елмләрдән «сәрфи-нәзәр» етмәк истәјән руһаниләр «чаһилдирләр». Иш бундадыр ки, ики нөв һәгигәт вардыр: әгли вә нәгли. Әгли һәгигәтләри дүнјөви елмләр, нәгли һәгигәтләри исә дини елмләр хәбәр верир. Фәрг јалныз ондан ибарәтдир ки, әгли һәгигәтләри бүтүн халглар гәбул едир, дини һәгигәтләри исә һәр бир халг өзү тәсдиг едир. «Әгли һәгигәтләр инсанлары бир нөв илә иттиһадә дә'вәт етдији һалда, нәгли һәгигәтләр араја нифаг салыр». Бу «нифагы» арадан көтүрмәк үчүн биз һәм «елмүл-әбданы», һәм дә «елмүл-әдјаны» тәһсил етмәлијик, бунларын һәр икисинә «ејни нәзәрлә бахыб, ејни дәрәчәдә рәғбәт бәсләмәлијик». Сijasәт сәһәсиндә «јол верин милләт кәлир» дедијимиз кими² мә'нәвијјәт сәһәсиндә дә «јол верин, дини елмләрлә әгли елмләр јолдаш олдуғу һалда кәлир» шүарыны ирәли сүрмәлијик².

Көрүндүјү кими, Ә. Һүсејизадә өз чавабында дүнјөви елмләрин мүсәлманлары дин вә шәриәтдән узаглашдырып онларын мә'нәви һәјәтына позучу тә'сир көстәрмәси һағында Абутураб ахундун мүртәчә бахышларыны хоһ јумшаг тәнгид етмиш, өз нөвбәсиндә елм илә динин бир-бирини истисна етмәдијини, әксинә, бир-бирини тамамладығыны сүбүт етмәјә чалышмышдыр. Маариф хадими Ф. Көчәрли бу мүнәсибәтлә јаздығы бир мәгаләсиндә Абутураб ахундун идиасыны даһа тутарлы тәнгид едиб ону «мәһдуд фанатик бахыш» адландырмышдыр. Ә. Һүсејизадәдән фәргли олараг Ф. Көчәрли көстәриди ки, мүсәлман өлкәләриндә мүшаһидә олунан керилик вә әг-

¹ Ә. Һүсејизадә. Ахунд Абутураб һәзрәтләри вә елмүл-әбдан. «Һәјәт» гәзети № 106, 17 мај 1906-чы ил.

² Н. Нәримановун һәмни сәрләһә илә «Һәјәт» гәзетиндә дәрч олунан мәгаләсинә ишарәдир (№ 100, 9 мај 1906-чы ил).

³ Бах: Ә. Һүсејизадә. Ахунд Абутураб һәзрәтләри вә елмүл-әбдан. «Һәјәт» гәзети № 106, 17 мај 1906-чы ил.

¹ Исламын әсаслары, доғматика.

² «Һәјәт» гәзети № 106, 17 мај 1906-чы ил.

ли дурғунлук елмә вә инчәсәнәтә әсәсән белә бир тәрәфли, фанатик мүнәсибәтлә, јер үзәриндә инсанын ролуна вә вәзифәсинә белә мөһдуд бахышла изаһ едилер. Аллаһын инсана бәхш етдији ән јүксәк не'мәт онун ағлыдыр, азадлыг руһудур ки, бунун да сәјәсиндә инсан тәһнәтә һаким олур. Бу не'мәти аллаһа заһири ибадәт мәнкәнәсиндә сахламаг халгиллик идејаснын әлејһинә чыхмагдыр, инсаны зәкалы вә азад јарадан аллаһын ирадәсинә әкс кетмәкдир. Мүсәлман руһаниләринин әгли тәһсилә өз һинсарына алмасы сәјәсиндә халг күтләләринин елмә, инчәсәнәтә вә үмумијјәтлә әгли мәшғәләләрә олан марагы арадан галхмышдыр, фанатизм, чәһаләт вә хурафат кениш јайылмышдыр¹. Мүсәлман халгларыны бу ачыначаглы вәзијјәтә оларын руһани рәһбәрләри салмышдыр. Мүсәлман руһаниләрин ислам әһкамнын әсил мөһнасыны гәсдән пәрдәләмәкдә, үмумијјәтлә ријакарлыгда гәдим фарисејләри етүб кемишләр. Бунунла белә Ф. Көчәри мөктәбләрдә ислам дининин әсәсларынын тәдрис едилмәсини һеч дә рәдд етмиди. Онун фикринчә «Гур'ан шүбһәсиз әгли дурғунлук тәләб етмир. Әксинә, о дәнә-дәнә тәрәгги вә даима тәкмилләшмәји кестәрир»².

Дүнјәви елмәләрин инсаны мэдәни вә инсанпәрвәр етмәдији, она мәнәви гита вермәдији һаггында Абутураб ахундун мүртәчә иддиаларыны ингилабчы-демократ маарифчиләр хүсусилә кәскин тәнгид етмишдиләр. Ч. Мәм-мәдгулузадә илаһијјатдан үз дөндәрдикләри үчүн европалыларын ибтидан вәһшиләр кими јашадыгларына, аңчаг илаһијјаты билмәклә камил инсан олмаг мүмкүн олдуғуна даир ахундун сәјыгламаларына гаршы марағалы Зейналабдин Рәсуловун «Ибраһимбәјин сијаһәтнамәсиндән парчалар кәтриб бүтүн өмрләрини шәриәт китабларыны өјрәнмәјә һәср етмиш Тәбриз үләмаларынын һәдсиз рәһмисзлијини вә ачкөзлүлүјүнү кестәрир»³. Һәгиги «бәндәлик инсанијјәт вә мэдәнијјәт» иддиасында олан Тәбриз үләмалары, «јохсуллар чәрәк әвәзинә торпаг једикләри» һалда бугданы гаранлыг анбарлара долдуруб гапысына да једди гыфыл вуруб ачлара дејир-

диләр: «бунун һәр мисғалынын гијмәти гырх мисғал чинкәр ганыдыр, пул илә вермирик».

«Бизә һансы елмәләр лазимдыр?» мубаһисәсиндә фәал иштирак етмиш молланәсрәддинчи Ө. Ф. Не'манзадә кестәрирди ки, «ахундун бәјан етдији фикир вә эгидә» мүсәлманларын арасында дәрин көк салмышдыр. Буна көрә дә һәмни эгидәнин «әглә вә динни өз әсәсларына зидд олмасы» бәрәсиндә нә гәдәр чох јазылса, о гәдәр дә һәгигәт ортаја чыхар, чох дүјүнләр вә гаранлыг мәтләбләр ачылар, «шәриәтә бүрүмүш хурафат вә чөфәнкијат ашкар олар». Ө. Ф. Не'манзадә һәрәрәтлә вә ачыг-ачыгына Абутураб ахунда чаваб верирди ки, бәли, маарифчиләр «елм өјрәнни» дедикдә јеканә өјрәнилмәјә лајиг елм дүнјәви елмләрдир, шәриәт дејилдир. Пәламын әввәлиндә шәриәт о дәрәчәдә садә вә бәсит иди ки, ону өјрәнмәк үчүн узун вахт вә зәһмәт лазим дејилди. Сонралар ону мәнәландырмаг үчүн узун-узавы тәфәсилләр јаздылар, бир чох «әглә хилаф», чаһиланә рәвајәтләрлә долдурулар вә буну өјрәнмәји јеканә лазим олан елм кими гәләмә вермәјә башладылар. Бунун да нәтичәсиндә «ислам рөвнәгдән дүшүдү», «мүсәлманлар хар вә зәлил олдулар», ағылдан һагис моллалар «әгли елмләри ислам дининә мүхалиф вә дүшмән һесаб етдиләр». Ө. Ф. Не'манзадәнин фикринчә «аллаһы танымаг үчүн» онун халг етдији шәјләри билмәк лазимдыр. Буну да бизә кеолокија, биолокија, космографија, кијја, ријазијјат вә с. елмләр өјрәдир. Бәс нә үчүн онда тәкчә шәриәти биләнләр «инсанијјәт вә мэдәнијјәт шәһәринә» дахил ола билирләр, «аллаһы танымаг» хидмәт едән бу кими елм сәһилләри исә ораја даһил ола билмирләр. Нечә олур ки, гуру дуа охујуб тәсбәһ чәкәнләр, гулдурлуг едиб күнаһларынын бағышланмасы үчүн намаз гыланлар инсан чәркәсинә бурахылсын, Сократ, Әфлатун, Шекспир, Байрон, Шиллер, Галилеј, Нјутон, Едисон, Пастер, Маркс кими «бүтүн өмрләрини инсанларын сәадәт вә раһатлыглары јолунда» сәрф едәнләр инсан чәркәсинә бурахылмасын! Һалбуки Мәһәммәд пејғәмбәр динни ичра етмәк үчүн дөшәкчә үстүндә отуруб дуа охумагла кифәјәтләнмәмишдир, елми иштиралардан: гылыңч, галхан, ох, јай, манчаһаг вә с.-дән истифада етмишдир. Демәли, ислама, милләтә һәгигәтән хидмәт етмәк естәјәнләр «бизә бир о гәдәр зәрәри тохунмајан фирәнкәләри бурахыб» өз арамыздакы мэдәнијјәт вә инсанијјәт

¹ Бах: Ф. Кочарлинский. Какие науки нужны мусульманам? Газ. «Закавказье» № 72, 29 марта 1907 г.

² Јенә орада.

³ Бах: Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, 1967, сәһ. 40—42.

дүшмәнләрн илә вурүшмалыдырлар. Ө. Ф. Не'манзаде дүнјәви елмләрнн өвүннлмәсиннн әлејһинә чыхан Абу-тураб ахунда гәти е'тираз едәрәк јазмышды: «Әгли елмләрлә мэдәнијјәт вә инсанијјәтә чатылмаз исә нәгли елмләр вә шәријјәтлә һеч вахт чатылмаз. Әкәр нәгли елмләр вә шәријјәтлә мэдәнијјәт вә инсанијјәт олурса, әгли елмләрлә јүз гат даһа мөһкәм вә шәрәфли олур»¹.

Абутураб ахундун дүнјәви елмләрн өвүннмәјнн ләјһинә чыхыб Азәрбајчан мәктәбләрнндә анчаг дини «елмләрн» тәдрис етмәјә фитва вермәси бүтүн габагчыл зијалыларн һиддәтинә сәбәб олмушду. Маарифпәрвәр мұәллим М. Сидги шәхси мәктүбларындан бириндә дејирди ки, елм «ағызда вирд зикр етмәкдән ибарәт дејилдир», о «нә әммамәдир, нә әбадыр, нә дә бадам ағачындан гәјрылмыш әсадыр». Елм тәрбијә илә јанашы мүсәлманларын керилијинә әлачдыр, «сәнәјејә, тичарәтә, әкинчилијә вә бағчылыға чарәдир»².

Азәрбајчан маарифчиләрн елми динә гаршы дуран гүдрәтли ичтиман гүввә һесаб едиб, онун көмәји илә һәр чүр хурафаты рәдд едирдиләр. Онлар өлкәдә елми биләкләрнн јәјылмасына вә инкишафына манечлик едән Абутураб ахунд кими наданлары кәскин тәнгид едирдиләр. Сатирик шаир М. Ә. Сабир елм илә диннн бир-бирини инкар етдијини, диннн чәһаләт вә наданлыг бәстәләдијини сөјләјирди. М. Ә. Сабир јазырды:

«Елм олдуғу јердә олмаз динү-дәбанәт,
Дин мәс'әләси чәһл тәғазасы дејилми?»

Шаир «ислам елмләрннн» ләјагәтсиз олдуғуну, дүнјәви елмләрә јүләәнәнләрнн онлара нифрәт етдијини билдирир вә гејд едирди ки, ислам дини «елмин, һүнәрин» тәрәггисинә мане олур:

«Ислам үлүмунда көр олсајды ләјагәт
Руси охумушлар дә нечин етдилә нифрәт?..
Елмин, һүнәрин гүмәтин ислам нә билсин?..
Исламда билмәк, охумаг чүнки зијанды».

Азәрбајчан маарифчиләрн ислам динннн дүнја һагғында чаһил, надан тәсәввүрләрннн гамчылајыр, белә

тәсәввүрләрнн һәгиги елм илә һеч бир әләгәси олмадығыны гејд едирдиләр. М. Ә. Сабир «Бақыда бир кәндә мұһавирә» шә'риндә, Ә. Нәзми «Јерин алтындакы өкүзүн көјүндән шикајәти» шә'риндә, Ч. Мәммәдгулузаде «Тәзә тә'лим китабы» адлы фелјетонунда Јерин өкүзүн бујнузу үстүндә дурмасы һагғында дини хурафаты лага гојурлар, руһаниләрнн бу гәбил чәфәнкијата шүбһә едән адамларә лә'нәт јағдырыб «кавур» адландырдығларына күлүрләр. Јазычы Ј. В. Чәмәнзәмнли «Чәннәтин гәбзи» һекајәсиндә ислам диннннн елми ихтиралара гаршы нечә мұбаризә етдијини тәсвир етмишидир. Ислам диннннн елмә әкс олдуғуну вә бу диннн тәһрики илә чәһаләтпәрәсәтләрнн ихтирачыларла нечә мұбаризә етдијини Ү. һачыбәјов бир сыра фелјетонларында гәләмә алмышдыр. «Нечә күн бундан әввәл бир фирәнк бөјүк бир һүнәр еләди, гырх беш верст олан бир дәрјанын бу тәрәфиндән һоппаныб с бири тәрәфинә дүшдү, јәни гуша охшајан бир һава кәмисинә миниб дәрјаны кечди. Бу фирәнк мәшһури-чаһан олду; өзү дә бу анда һәр күн миҗ манатдан артыг пул газаныр. Бир тәрәфдән шәһрәт, о бири тәрәфдән дөвләт! Инди әкәр бу адам, фирәнкнн хасијјәтиндә олмаг шәртилә, бизим мүсәлманларымыздан бири олса иди, һаман дәм бизим гара вә пахыл гәлбимиз чүшә кәлиб, һаман һәмчинсимизә гујулар газмаға башлардыг! Моллаларымыз дејәрди ки, бу адам бабыдыр вә өзүнүн дә арвады ондан бошдур. Моллаларын мүридләри дејәрди ки, бу адам шейтандыр вә өзүнүн дә гәтли һалалдыр. Интелигентләримиз дејәрди ки, бу адамы бурадан говмаг лазымдыр»¹.

Дејиләнләрдән көрүнүр ки, Азәрбајчан маарифчиләри өз әсәрләриндә елм илә диннн әкслијини, бунларын бир-бирилә.барышмаз мұбаризәсини бүтүн ајдынлығы илә вермишләр. Лакин буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дини фанатизмин һөкм сүрдүјү бир тарихи шәрәнтдә онлар ислам диннннн елмә вә маариф гәти дүшмән олдуғуну бә'зи тактики мұлаһизәләрә көрә ачыг дејә билмирдиләр. Елмин вә маарифннн әһәмијјәтини авам күтләләрә баша салмаг үчүн онлар, әксинә, бә'зән Гур'анын әјәләринә вә пејғәмбәрнн һәдисләринә әсасланырдылар. Бу һал өзүнү һ. Зәрдабинни, Ф. Көчәрлинни, Н. Нәри-

¹ Бах: «Бизә һансы елмләр лазымдыр?», Тифлис, 1907.

² Аз.ССР республика әлјазмалары фонду, архив 7, г—3 (304).

¹ Үзејир һачыбәјов. Әсәрләри, 4-чү чилд, Бақы, 1968, сәһ. 150.

мановун мэтбуатдакы чыхышларында хүсусилә ајдын көстәрин. Мәсәлән, Н. Нәриманов 1906-чы илдә «Һәҗәт» гәзетиндә дәрч етдирдији бир мәғаләсиндә дејирди: «Еј шәриәт вә Гур'анын еһкамларындан бихәбәр галанлар! Дүңја елмләриндән мүсәлман балаларыны мәһрум етмәјиниз! Ислам әгли вә тәбии бир диндир, һеч бир елмдән горхмаз, чүнки елм өзү тәбиәт аләминдән алынмыш бир мејвәдир»¹. Ејни фикри Н. Нәриманов «Тибб вә ислам» әсәриндә дә мүдафиә едирди. Әсәрдә дејилир: «...Бизим тәсәввүрүмүзчә тәбиәтә мүвафиг дин анчаг ислам һесап олунур. Пејғәмбәримиз инсан бәдәнинә дүрүст диггәт едибдир вә инсанын әһлаг әнварыны (нурларыны — Ә. һ.) дүзәлдәркән, руһу тәмизләјәркән јәгин едибдир ки, анчаг сәһһәт вә афијәтдә олан бир бәдәндә руһ сәһһәт үзрә ола биләр. Буна бинаән исламда «Һифз бәдән» вачиб олмағы бизи кәрәк тәәччүбә кәтирмәјә»².

Бурадан о нәтичәни чыхармаг олмаз ки, куја Н. Нәриманов ислам динини башга динләрдән үстүн тутурду. Әксинә, о белә һесап едирди ки, ислам христианлыгдан фәргли олараг мүсәлманларын һәјәтыны бәләкәдән гәбрәдәк мүртәчә, мәһдуд гајда-ганунлар мәнкәнәсиндә тутуб сахлајыр, һәтта гәбирдә дә онлара аман вермәјиб Накир-Нункар гаршысында өзләрини нечә апармаг лазым кәлдијини өјрәдир. Елм вә маарифин әһәмийјәтиндән данышаркән, Н. Нәриманов вә башга маарифчиләр бәзән она көрә исламын елмә дүшмән олмадығыны гејд едирдиләр ки, мүсәлман руһаниләри башда јухарыда адларыны чәкдијимиз бәднам «бакылы молла» вә Абутураб ахунд олмагла елмин шејтан иши олдуғуну вә буна көрә дә бүтүн дүңјәви тәһсил аланларын чәһәннәмә кәдчәкләрини Гур'андан вә пејғәмбәрин һәдисләриндән кәтирдикләри ситатларла әсәсләндирырдылар. Н. Нәримановун сөзү илә десәк, «руһаниләрин нахаллығы вә һајасызлығы о јерә чатмышды ки, исламын банисинин «бешикдән гәбрә гәдәр елмләрн өјрәнини» кими садә бир кәламыны... анчаг дини елмләрә, јә'ни шәриәтә анд олдуғуну сөјләјирләр»³. Н. Нәриманов башга бир јердә

дејирди ки; «Һамы милләтләрдә руһаниләр бир нечә сәбәпләрә көрә дүңја елмләринә дүшмән олублар», ләкин мүсәлман руһаниләр лап һәддини ашмышлар»⁴.

Ләкин бунула белә Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән зәканын имандан, елмин диндән үстүн тутулмасы, онларын принципчә әкслијинин вә мүбаризәсинин көстәрилмәси о заманкы тарихи шәраитдә чох бөјүк мүтәрәғги рол ојнамышдыр, бу динин мә'нәви әсарәтиндән елмин азад олмасына, онун тәбиәти вә чәмијјәти сәрбәст сурәтдә тәдгиг етмәк һүғугу газанмасына көмәк етмишдир, кәнч әһслин диндән икраһ едиб дүңјәви тәһсил алмасына объект сурәтдә хидмәт етмишдир.

¹ «Һәҗәт» гәзети № 113, 16 мај 1906-чы ил.

² «Бурһани тәрәғғи» гәзети № 121, 26 нојабр 1910-чу ил.

³ Речь тов. Нариманова на собрании коммунистов-большевиков и ответственных работников мусульман 28 декабря 1918 г. в Астрахани». Республиканский рукописный фонд АН Аз. ССР, архив 23, г—5 (143).

АЗЭРБАЙҶАН МААРИФЧИЛЭРИ ТЭРЭФИНДЭН ИСЛАМ ЕҢКАМЫНЫН, АЈИН ВЭ МЭРАСИМЛЭРИНИН ТЭНГИДИ

1. Ислам еҢкамынын тэнгиди

АзербайҶан маарифчилэринин эсэрлэриндэ ислам еҢкамынын тэнгид едилмэси мүнүм јер тутур. Ислам еҢкамы Гур'анда белэ ифадэ едилмишдир: «Диндарлар, аллаһа инанын, онун расулуна инанын, онун өз расулуна назил етдији китаба инанын, һабелэ даһа эввэл назил етдији китаблара инанын, ким аллаһа инанмырса, онун мэлэклэринэ, онун китабларына, онун расулларына вэ ахирэт күнүнэ инанмырса, бөјүк сөһв едиб јолуну азымышдыр»¹. Бурадан көрүнүр ки, аллаһа инам кәтирмәк исламын биринчи эсас еҢкамыдыр. Ислам еҢкамына кәрә аллаһ өзлүјүндэ тамамилә мүстәгил олан, һәр шејә гадир олан, һәр шејдән һали олан, һәр шеји эһатэ едән ваһид, эбәди бир варлыгыдыр. Мүсәлман илаһијјатчылары аллаһын һәмнин сифәтлэринин (атрибутларынын) ондан ајрылмадығыны вэ онун өзү гәдәр эзәли олдуғуну идиһа едирләр.

АзербайҶан маарифчилэри тәрәфиндән ислам еҢкамынын тэнгид едилмэсинин чыхыш нөгтәси аллаһын варлығыны инкар етмәкдән ибарәтдир. Матерналист маарифчиләр играр едирдиләр ки, тәбиәтдә аллаһын көрөчәји бир иш јохдур, тәбиәт һеч бир шејдә аллаһын варлығына мөһтач дејилдир. Тәбиәт өз эсасы е'тибарилә маддидир, эбәди вэ сонсуздур, о һәм халигдир, һәм дә мәхлуг. Тәбиәтин өзүндән кәнар һеч бир илкин сәбәби ола билмәз, о өз-өзүнә сәбәбдир. Гур'ан исә тәбиәти аллаһын јарадычы фәалијјәтинин нәтичәси кими верир.

М. Ф. Ахундов Гур'анын аллаһ «олсун» демәклә дүнјаны мүтләг јохдан јаратмышдыр идиһасыны рәдд едәрәк, јазыр ки, «јохлуг варлыг үчүн маддә ола билмәз. Јохлугдан да һеч бир шеј вүчудә кәтирмәк олмаз»¹. АзербайҶан маарифчиси Гур'анын аллаһа иснад вердији гүдрәт, истәк, арзу, мәһәббәт, нифрәт, гәрәз, әдәләт, рәһм, шөһрәт кими сифәтлэри тәһлил едәрәк, көстәрирди ки, булар инсани кејфијјәтләрди вэ демәли, аллаһын симасында инсана хас олан сифәтләр тәчәссүм тапмышдыр. М. Ф. Ахундов мүсәлман илаһијјатчыларынын аллаһы антропомофистчәсинә аңладығыны тәкзиб едилмәз дәлилләрлә сүбүт едирди. Әкәр аллаһ, Гур'анда дејилдији кими, «өзүнү танытдырмаг» үчүн бу дүнјаны јаратмышдырса, о һалда «биз һәмнин јарадычыны өзүмүз кими бир гәрәз саһиби, мәһәббәт вэ кин саһиби, шөһрәт вэ чәләл дүшкүнү, бизи јаратмагдан өзү үчүн шөһрәт күдән бир вүчүд кими» танымалыг»².

Бурадан да М. Ф. Ахундов нәтичә чыхарырды ки, мүсәлман илаһијјатчылары аллаһа инсани сифәтләр иснад вермәклә күлүнч вәзијјәтә дүшүрләр. Бир тәрәфдән онлар аллаһын бамбашга, фөвгәлтәбини варлыг олдуғуну сөјләјирләр, диқәр тәрәфдән исә она өз сифәтлэрини иснад верирләр. М. Ф. Ахундов јазмышдыр: «Әкәр о јарадан сиздән башга бир шејдирсә, онда кәрәк һәр бир мәсәләдә сиздән фәргләнсин. Әкәр сиз ону өз вүчүдунүздән гејир бир варлыг һесаб едирсинизсә, бәс нә үчүн өз вүчүдунузун тәләбатында ону өзүнүзә тај тутурсунуз? Бир һалда ки, сиз онун варлығыны өз вичданыныздан бамбашга бир шеј фәрз едирсиниз, нечә ола биләр ки, өз сифәтлэринизи она иснад вермиш оласыныз?»³.

М. Ф. Ахундов аллаһын әдәләт, мәрһәмәт, гүдрәт кими сифәтлэрини хүсусилә кәскин тэнгид етмишдир. О дејирди ки, әкәр аллаһ Гур'анда бизә хәбәр верилдији кими әдәләтлидирсә, бәс нә үчүн о бирини ади адам јаратмышдыр, диқәрини пејғәмбәр, бирини гул јаратмышдыр, диқәрини аға, бирини гојун јаратмышдыр, диқәрини чанавар, бирини кәклик јаратмышдыр, диқәрини ити

¹ М. Ф. Ахундов. Эсәрлэри, 2-чи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 75.

² М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддәвлә мәктүблары, Бақы, 1959, сәһ. 94.

³ Јенә орада, сәһ. 94—95.

¹ Гур'ан, сурә 4, ајә 135.

чайнаглы шаһини¹. Мәкәр эдаләтли олан аллаһа јарашармы ки, бу дунјада, тутак ки, јуз ил она ибадәт етмәмәк ветүндә о дунјада нисаны әбәди оларак чәһәннәмә мәһкум етсин. Едилән чинајәтдән милјон дәфә артыг чәза верән бир аллаһы нечә эдаләтли һесаб етмәк олар². Әкәр аллаһ рәһимлидирсә, бәс нә үчүн о «мүшрикләри өлдүрүңиз» ајәсини көндәрмәклә өз бәндәләрини вәһишәсинә гырдырыр. Әкәр аллаһ һәр шејә гадирдирсә, бәс нә үчүн о, өз дүшмәнләрини мәһв етмәјә мүвәффәг олмур, дул арвадлар кими онлары гаргыјыр вә бу чиркин иши мәһним әһимлә көрдүрүр³. Белә бир гисасчы аллаһ «мир-гәзәбдән, гәссәбдән вә һәр чүр залымдан бәтәрдир».

Ј. В. Чәмәнзәминли 1912-чи илдә јаздығы «Чаван» адлы әсәриндә сәбәб — нәтичә силәсиләсинин нәһајәтсиз давам едә билмәјиб сон сәбәбин зәрури олмасы вә бунун да кәһинәтә јарадән аллаһдан ибарәт олмасы һагғында ислам еһкамына гәти шүбһә едир, аллаһын өзүнүн нә чисим, нә чөһәр, нә дә сифәт икән бу дунјаны јарада билмәдигини сөјләјирди. Дунјанын аллаһ тәрәфиндән јарадылмасына даир ислам еһкамынын сүбуту ортаја бир чох һәлли чәтин олан мәсәләләр атдығыны көстәрәрәк, әдиб јазмышды: «Дунјада аллаһдан савајы бир шеј јох иди» — јахшы! Бир шеј олмајанда, олмадығы јердә јенә бир шеј олур. Бәс әввәл аллаһдан савајы бир шеј олмајанда нә вар имиш?... Јохса јохлуғ аллаһдан ибарәт имиш? Аллаһ нәдән ибарәтдир?..

— Әзәлијјәт иди, аллаһдан савајы һеч зад јохду, аллаһ да сифәт дејил, чисим дејил, чөһәр дејил... Јәгин ки, әзәлијјәтнин өзү аллаһдыр! Јахшы бәс о әзәлијјәт ки јарады? О һарадан кәлиб?... Әзәлијјәт вар имиш, варлығ да бир шејдәк әмәлә кәлир, шеј дә маддәдир. Бәс аллаһын варлығы һансы маддәдән әмәлә кәлиб вә о маддә нәрәдән көтүрүлүб? Бәс көрүнән Јер нә имиш. Ондан әввәл нә вар имиш, варлығын өзү һарадан кәлиб? Ондан прәлики јохлуғ нәдән ибарәт имиш? Јохлуғу ким хәлг едиб?»⁴.

Ч. Мәммәдгулузадә көстәрирди ки, ислам еһкамынын аллаһа иснад вердији сифәтләр аллаһын мүсәбәт маһиј-

јәтини дејил, мәһфи маһијјәтини мүәјјән едир, чүнки бу сифәтләрдән һеч бирилин аллаһа мәхсус олдуғуну мүсәбәт дәлилләрлә сүбүт етмәк олмур. Сифәтин (нәтичәнин) олмамасы нсә маһијјәтин (сәбәбин) олмамасына дәләләт едир. Демәли, бир һалда ки, аллаһа һеч бир сифәт вермәк олмур, онда о јохдур, мүсәбәт илаһијјат да мүмкүн дејилдир. Ч. Мәммәдгулузадә аллаһа мурачигәт едәрәк јазмышдыр: «Әкәр бу ишләри көрүрсән, ијә бәс динмирсән? Әкәр бачармырсән вә ачизсән, бәс сәнә ијә «гадир» дејирләр? Булар һамысы көһнәдән сонра ахы бир де көрүм һарадасан? Јердәмисән? Әкәр јердәсән, — јерин һарасындасан? Әкәр көјдәсән, — көјүн һарасындасан? Әкәр јерини мәһви сахламаг истајирсән — ијә? Бунун да сәбәбини билсәк, нә ејби вар? Бир сурәтдә ки, нә динирсән, нә данышырсән, нә јерини, јурдуғу билдирсән, нә варлығындан бир хәбәр көндәрирсән, нә чисимсән, нә чөһәр, нә әрәз — демәк, нә јердәсән, нә көјдә, нә адилсән, нә залым, нә бөјүксән, нә кичик, нә јахшысән, нә пис — дәхи бир јоллуғ декилән: «Исанлар, мәндән әл көтүрүңүз. Мән јохам, јохам, јохам!»

М. Ф. Ахундов кими, Ч. Мәммәдгулузадә дә Гур'анын аллаһа иснад вердији эдаләт, рәһм, хејрихаһлығ кими сифәтләр өзәриндә хуәси оларак дајаныб чәмиј-јәтдәки реал вәзијјәтнин бу сифәтләри тәсдиғ дејил, тәкзиб етдијини көстәрирди. О дејирди ки, әкәр аллаһ эдаләтли, рәһмли вә һәр шејә гадирдирсә, бәс нә үчүн аллаһ јер өзәриндә бу гәдәр эдаләтсизлијин, зүлмүн, нислијин һөкм сүрмәсинә разы олур. Чәмијјәтдәки реал вәзијјәт ја аллаһын һеч бир шејә гадир олмадығыны вә демәли, јохлуғуну, ја да варса, эдаләтсизлијини, зүлмкарлығыны сүбүт едир.

Азәрбајҟан маарифчиләри өз әсәрләриндә исламын аллаһын вәһј етдији китаблара вә пејғәмбәрләрә иман кәтирмәк еһкамына да кәскин тәғдиғ етмишләр. М. Ф. Ахундов Гур'анын әбәдилији вә «јарадылмадығыны гәти дәлилләрлә рәдд едирди. Гур'анын мүдриклик, нә-фислик вә натиглик нүмунәси олмасы һагғында мүсәлман илаһијјатчыларынын идналарыны ифша едәрәк М. Ф. Ахундов көстәрирди ки, әксинә, Гур'ан зиддијјәтләрә долудур, орадакы аңлағлар бәсит вә ибтидандир, әрәбләрин о заманкы мәншәтини әкс етдирир. «Һәтта тутак ки, Гур'ан әрәб дилиндә јазылмыш ән нәфис вә көзәл нәср әсәридир, лакин бурадан һәлә онун фөвгәлтә-

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддәвлә мәктүблары, Бақы, 1959, сәһ. 96.

² Бах: јенә орада, сәһ. 65—66.

³ Бах: јенә орада, сәһ. 96—97.

⁴ Ј. В. Чәмәнзәминли. Әсәрләри, 1-чи чилд, Бақы, 1966, сәһ. 165.

биллији вә мөчүз мәншәји һаггында нәтичә чыхармаг олмаз; чүнки һәр бир нәфис вә көзәл әсәр һөкмән мүәј-јән бир адамын фитри истәҗадынын бәһрасидир»¹. М. Ф. Ахундов Гур'аны Мәһәмәд пејғәмбәрин шәхси јарадычылығынын мөһсулу һесаб едирди. О јазмышды: «Гур'ан башдан-баша онун өз хәјалатындан мејдана кәлмишдир»². Һәм дә Мәһәмәд өзүнүн бүтүн пејғәм-бәрлији дөврү әрзиндә Гур'анын бир чох әјәләрини эә-манәјә ујғун олараг истәдији кими дәјишдирмишди.

Мәһәмәд пејғәмбәрин шәхсијјәтинә кәлинчә М. Ф. Ахундов гејд едирди ки, Мәһәмәд һеч дә ислам еһкам-мынын иддина етдији кими аллаһ тәрәфиндән көндәри-миш пејғәмбәр, рәсул дејилдир, о өз дөврүнүн «ағыллы вә төдбирли», «рәјасәтпәрәст» әрәбләриндән бири иди, Гур'аны да аллаһ вәһј етмәини, ону Мәһәмәд пејғәм-бәр өз ишинә рәвач вермәк үчүн дүзәлтмишдир. Һәм дә Гур'аны о, «Мин бир кечә» нағылларыны хатырладан мәнасыз әфсанәләрдән тәртиб етмишдир. Мәһәмәд вә онун Гур'анында бир мисгал да «мүгәддәслик» јохдур, реал, «әрз» мәншәјинә маликдир.

М. Ф. Ахундов Мәһәмәд пејғәмбәрин Гур'анын бир чох әјәләри үчүн әсас олан налајиг, әхлагсыз һәрәкәт-ләрини гәтијјәтлә тәнгид едир, бунунла да Гур'аны тәш-кил едән әјәләрин мәншәјини вә маһијјәтини мејдана гојур, онларын үстүндән «мүгәддәс» дин өртүјүнү көтү-рүб атыр. М. Ф. Ахундов һабелә ислам еһкамынын гәбул етдији башга пејғәмбәрлә, имамла, мүһтәһидлә ә истәһза едир, онларын бишәрәф, гәрәзкар, чибини кү-дән, ријасәтпәрәст адамлар олдуғуну көстәрирди. Хыз-рын сәфәһлији, һәзрәт Мусанын арвадыны апарыб өз әли илә Фир'она тәгдим етмәси, һәзрәт Исанын дүнјаја бич кәлмәси М. Ф. Ахундовун өлдүрүчү тәнгидинин һә-дәфи олмушдур.

Гур'анын мәзмунуна кәлдикдә, М. Ф. Ахундов көстә-рирди ки, Гур'ан гәдим дүнјадан мүсбәт биликләри де-јил, мәнз фантастик рәвәјәтләри вә мифләри көтүрмуш-дур. О, бизә гәдим јунан мәдәнијјәтиндән данышмаг, мәлумат вермәк әвәзинә Хызр кими «рәһмсиз бир ахма-

ғын» вејил-вејил дүнјаны долашмасындан данышыр. Гур'ан вә она әсасланан дини әдәбијјат «бизә Америка-дан, електрик вә бухар гүввәсиндән хәбәр вермәк әвә-зинә» аллаһын дүнјаны «һеч заман һөччәтәсиз гојмајача-ғыны», бир заман 12-чи имам Меһдинин зүһур едәчәјини дөнә-дөнә рәвәјәт едир¹.

М. Ф. Ахундовдан сонра Гур'ан вә пејғәмбәр һаггында ислам еһкамы әтрафында дөври мөтбуатын сәһифә-ләриндә ачыг мүбаһисә башланыр. Мүбаһисәнин ишти-ракчылары Гур'аны вә пејғәмбәри тамамилә рәдд етмә-сәләр дә онларын илаһи мәншәји вә мүгәддәслији фәкринин әлејјинә чыхырлар. С. Меһмандаров «Новоје обозреније» гәзетиндә дәрч етдирдији јухарыда адыны чәкдијимиз «Нечә едәк?» сәрләвәһли мәғаләләр серија-сында Гур'анын тәртиб едилмәси тарихиндән вә Мәһәм-әд пејғәмбәрин шәхсијјәтиндән мүфәссәл бәһс едир. С. Меһмандаровун рәјинчә Гур'ан үчүн һамыдан әввәл вә һамыдан чох Мәһәмәд пејғәмбәр тарих гаршысында мәс'улијјәт дашыјыр. Тарихи мәнбәләрин көстәрдјинә көрә Мәһәмәд чох ағыллы, јарадычылыг дүһасына вә көзәл данышыг гәбилијјәтинә малик бир адам иди. «Һә-јат тәрзиндә садәлик, дүзлүк, әдәләтлилик, мәрдлик, аличәнаблыг, һамы илә рәфтарында сәмимлилик вә бәрә-бәрлик» дағыныг вә пәрәкәндә әрәб гәбиләләринни бир-ләшдирән бу дин вә дөвләт ислаһатчысынын хасијјәти-нин характерик хүсусијјәтләри иди. Һеч бир һәдә-горху, истәһза вә тәғбир ону јолундан дөндәрә билмәди. Он үч ил Мәккәдә јени дин үстүндә мүфлисләшиб диләнчи көкүнә дүшдүкдән вә алчалдыгдан сонра о өз доғма шә-һәриндән гачыб Мәдинәдә сығыначаг тапды. Бурада илк дөф «халғынын вә заманынын зәиф чәһәтләри» Мәһәм-әдин шәхсиндә өз әксини тапыр: «гылынч исламы јәј-маг васитәси е'лан едилир; о дәлилләри вә әгидәләри әвәз едир». Мәдинәдә Мәһәмәдин бурахдыгы бу бөјүк тарихи сәһв онун тә'лиминин әввәлки «динч» характе-рини дәјишди вә ислам динини гәбул едәнләр үчүн фәлә-кәтли нәтичәләр доғурду. Буна бахмајараг Мәһәмәд пејғәмбәрин өзү өмрүнүн ахырына кими «өз дөврүнүн ән нәчиб адамларындан бири олараг галды»².

¹ М. Ф. Ахундов. Избранные философские произведения, Мос-ква, 1962, сәһ. 48.

² М. Ф. Ахундов. Кәмалүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 118.

¹ Бах: М. Ф. Ахундов. Кәмалүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 72.

² Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3462, 21 января 1894 г.

Көрүндү жү кими, С. Мехмандаров о заманкы тарихи шарапта бэзи тактики мулаһизэлэрэ көрө Мөһөммөд пејғөмбөрин шөхсийјәтнин әсла алчалтымыр, ону бир дин төблиғатчысы кими төғдирәләјиг билдр, Гур'андакы мүртөчө идејаларын мәсулијјәтнин онун хәләфләринин үстүнә атмаға чалышыр. Буна әсәсән дө о, Гур'аны һөмин мүртөчө идејалардан азад етмәји, ону сырф е'тиғад мәсәләләриндән бәһс едән бир әсәр кими ислаһ етмәји лазым билдрди.

Сонра Гур'анын өзүнүн төһлилинә кечәрәк. С. Мехмандаров көстәрир ки, онун мәзмуну һеч бир төнғидә таб кәтирмир. Өз фәләсәфинә көрө Гур'ан будда Шақја-Мунинин әсәрләриндән мүғажисә едилмәз дәрәчәдә ашағьдыр, өз елми әсасларына көрө о тамамилә әһәмијјәтсиздир. Гур'анда спекулјатив вә шүбһәли шејләр бол олдуғу һалда дәғиг мә'лумат бусбүтүн жохдур. Гур'анын астрономијасы, космогноијасы вә физиолокијасы сон дәрәчә бәситдир, инсан билијинин ушағлығ дөврүнүн мәһсулудур¹.

Бир һалда ки, ислам Гур'ана әсасланыр, Гур'ан да мүсәлманлар үчүн күндөлик һәјатда рәһбәр тутдуғлары мүғәддәс бир китабдыр, онда ајдындыр ки, Гур'анын гүсурлары ејни заманда исламын гүсурларыдыр. Мәһз буна көрәдир ки, ислам дини мүсәлман өлкәләриндә боғуг бир атмосфера јаратмыш, елмин вә мәдәнијјәтин инкишаф јолуну кәсмишдир. Гур'анын төнғидиндән С. Мехмандаровун чыхардығы мәнтиги нәтичә беләдир.

С. Мехмандаровун Гур'ан һағгында мәһфи рәји либерал маарифчиләрдән Т. Бајрамәлибөјовун, Ф. Көчәрлинин чидди е'тиразына сәбәб олур. Т. Бајрамәлибөјов һөмин гәзетдә «Гур'ан вә мөһәммәдлик» сәрләвһәли бир мәғалә илә чыхыш едиб С. Мехмандарова чаваб верир. Т. Бајрамәлибөјов дејир ки, Гур'ан кениш Әрәбистанда дағынығ јашајан вә бир-бирилә даим мүһарибәләр едән әрәб гәбиләләрини бирләшдирмәјө мүвәфғәг олмуш адамын «гүдрәтли, һәртәрәфли инкишаф етмиш, демәк олар ки, даһи әглинин» абидәсидир. «Гур'анын јарадычысы ким олдуғуну һамы вә һәр кәс билдр, лакин Гур'анын нә олдуғуну чох чохлары, хүсусилә она һүчүм едөнләр унудурлар. Бу сонунчулар дејирләр ки, мө'минләрин арасында тәрәғгинин дајанмасында Мөһәммәдин тө'лими

мүғәссирдир, ислам өз вахтыны кечирмишдир, маариф-һәрәкәтвERICИСИ кими өз әһәмијјәтнин итирмишдир¹. Беләликлә, Т. Бајрамәлибөјовун фикринчә, Гур'анда ики чәһәти бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Бир онун еһкам чәһәти — «аллаһда јашамағ тө'лими»дир ки, бә әбәди вә дәјишилмәздир, мүсәлманлары һәмишә вә һәр јердә гәне едир вә едәчәкдир. Дикәри чәмијјәт вә дөвләт тәшкили чәһәти—мүвөгәти иғтисәди вә сијаси гаһунлар мөчәлләси»дир ки, бу аһчағ мүәјјән заман вә мүәјјән шәраптә мүсәлманлары тө'лини едә биләр.

Бурадан Т. Бајрамәлибөјов нәтичә чыхарырды ки, әкәр Гур'анда «о өз вахтыны кечирмиш» шеј варса бу «аһчағ онун дөвләт јарадан һиссәси»дир.

«Дин исә јарадычы әгли иман имканы верән, инкишаф ишинә хидмәт етмәли олан вә буну бачаран е'тиғад оларағ галмышдыр»².

Т. Бајрамәлибөјовун ардынча Ф. Көчәрли һөмин гәзетдә «Исламын тарихиндән» сәрләвһәли мәғаләләр серијасы илә чыхыш едиб С. Мехмандаровун Гур'ана вә үмумијјәтлә ислам еһкамына олан бахышларыны төнғид атәшинә тутур. С. Мехмандаровун «Нечә едәк?» сәрләвһәли мәғаләләринә чаваб оларағ јазылмыш һөмин мәғаләләрдә Ф. Көчәрли Гур'анын тәртиб едилмәси тарихини мүфәссәл төһлил едәрәк, кестәрмәјө чалышыр ки, Мөһәммәдин Гур'аны илә исламын Гур'аны арасында һеч бир учурум жохдур. Гур'анын әјәләри Мөһәммәдин өз сағьығында топланыла билмәзди, чүнки онлар һәлә аллаһдан назил олмағда давам едирди. Буна көрә дә Гур'анын әјәләри аһчағ Мөһәммәдин вәфатындан сонра, һамынын һөрмәт етдији, илк дәфә мө'минләрин әһри ләгәбинә ләјиг көрүлән биринчи хәлифә гөча Абубәкрин дөврүндә, һакимијјәт үстүндә мүбаризә кетмәдији бир заман, Өмәрин вә Әлинин тәклифи илә пејғәмбәрә чох јахын олан адамлардан, мө'тәбәр мәнбәләрдән топланмыш вә һәртәрәфли жоһланмышдыр. Илки мүсәлманлар, хүсусилә хәлифә Абубәкр Гур'ан әјәләринә аллаһын кәламы кими бахдығларындан, онларда һеч бир дәјишклик едә билмәзди².

¹ Темир-бек Байрамалибеков. Коран и магометанство. Газ. «Новое обозрение» № 3487, 16 февраля 1894 г.

² Бах: Фиридун-бек Кочарли. Из истории ислама. Газ. «Новое обозрение» №3622, 13 июля 1894 г.

¹ Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3462, 21 января 1894 г.

Доғрудур, Абубәкрин дәврүндә тәртиб едилән илк Гур'ан системсиз вә гармагарышыг олдуғундан һәлә битмиш һесаб едилмәмишди, лакин о, С. Мейһандаровун дедији кими, чохла долашыглыға вә наразылыға сәбәб олмамышдыр. Хәлифә Османн дәврүндә бир тәрәфдән истила олунан өлкәләрдә мөҗәзән шәриәт рәһбәрлијинин олмамасы, дикәр тәрәфдән руһани инкишафын тәсири илә дини мәсәләләр әтрафында мүбаһисәләрин кениш-ләnmәси нәтичәсиндә Гур'ана бөјүк еһтијач һисс олун-маға башланды. Онда Абубәкрин дәврүндә тәртиб олу-нан Гур'ан диггәтлә бир даһа јохланылды вә сон ре-даксијада гәбул едилди. һәрчәнд бу заман Османн тәрәфдарлары илә Әлинин тәрәфдарлары арасында мү-баризә башланмышды, лакин бу һал Гур'ан әјәләринин мәзmunуна чидди тәсир кәстәрә билмәмишдир. Чүнки хәлифә Осман истәсә дә динин әсас еһкам вә әјинләрини, мүлкн гәтнамәләрини дәјишдирә билмәздн, өзләринин јени дини илә фәхр едән, онун сафлығыны горујан илк мүсәлманларын мүгавимәтинә раст кәлирди¹.

Ф. Көчәрли һәбелә кәстәрир ки, С. Мейһандаров һеч бир әсасы олмадан Мәһәммәд пејғәмбәри Мәдинәјә көч-дүкдән сонра дини динч тәблиғат вә инандырмаг јолу илә дејил, ғылынч зоруна јаймагда тәгсирләндирди. Ф. Көчәрлинин фикринчә, пејғәмбәр Мәдинәдә дә ејни мәтанәтлә инсана мөһәббәт, гардашылыг, динчлик, баш-гасынын әрдинә шәрик олмаг идејаларыны тәблиғ ет-мишдир. Хүмс, зәкат, оруд, фитрә кими халис әхлаги әһәмијјәти олан гәрарлары о мәһз Мәдинәдә е'тан ет-мишдир. Әкәр Мәдинәдә Мәһәммәд бә'зән ғылынчда да әл атмаға, дүшмәнләрә гаршы газават апармаға мәчбур олдуса, бу тамамилә тәбин вә ганунаујғун бир һалдыр. Јәни, һәлә мөһкәмләnmәмиш дин өзүнү дүшмәнләрин һәмләләриндән силаһла мүдафиә етмәли иди².

Гур'анын мәзmunуна кәлдикдә, Ф. Көчәрли гејд едир ки, Гур'ан «мүсәлманларын нә мә'нәви, нә дә мадди ин-кишафына гәтијјән мане олмур. Онда елә әјәләр јохдур ки, биләксизлијин билдикдән үстүн олдуғуну мүсәлман-лара сүбүт етсин, һәр һансы бир дилдә охумағы, ја на-мүслу, маарифчи адам олмағы онлара гадаган етсин. Инсанлара кобуд мүнасибәт, дөзмәзлики, инамсызлыг вә

¹ Бах: Фирдун-бек Кочарли. Из истории ислама. Газ. «Новое обозрение» № 3624, 15 июля 1894 г.

² Јенә орада № 3629, 20 июля 1894 г.

башга гејри-әхлаги, гејри-инсани идејалары да Гур'ан тәблиғ етмир. Әксинә, онда чох-чоһ көзәл идејалар, әбә-ди јени һәгигәтләр, руһун тәләбләрини өдәмәклә бәрабәр сәһһәти горумаға вә чүрбәчүр кикеник шәртләрә риәјәт етмәјә көмәк едән мүдрик гәрар вә гајдалар вардыр¹. Т. Бајрамәлибәјов кими Ф. Көчәрли дә јалһыз бунунла разылашырды ки, әкәр Гур'анда өз дәврүнү кечирмиш јерләр варса, бу анчаг мүлки кәмијјәт гуручулуғуна анд әјәләрдир. О јазмышды: «Әкәр Гур'анын мүсәлманла-рын мәшһәт тәрәфинә вә мүлки ганунларына анд бә'зи јерләри бизим заманәмиздә тәтбиғ едилә билмирсә, бу заманын гаршысыалынмаз кедишиндән һөкмән асылы олараг дәјишилмиш шәраитлә изаһ едилир².

Дини китабларын вә пејғәмбәрләрин аллаһ тәрәфин-дән көндәрилмәси һаггында ислам еһкамыны ХХ әсрин әввәлләриндә Ч. Мәммәдгулузадә, С. Ағамәлиәоғлу вә б. кәскин тәнгид етмишләр. Ч. Мәммәдгулузадә бүтүн чан-лыларын, о чүмләдән инсанын аллаһ тәрәфиндән јара-дылдығыны играр едән Гур'ан әјәләринин әлејһинә чыхыр, пејғәмбәрләрин аллаһын елчиләри, рәсуллары дејил, ријасәт мәгсәди илә ортаја атылмыш надүрүст адамлар олдуғуну билдирди. Азәрбајчан маарифчилә-ри исламын мәләкләр вә шејтанлар һаггындакы еһкамы-ны да рәдд едирдиләр. Онларын фикринчә, мәләкләрин вә шејтанларын мөвчуд олмасы, тәбнәт ганунларына зид-дир, үмумијјәтлә сағлам дүшүнчәјә сыған шеј дејилдир. М. Ф. Ахундов дејирди: «Бизим мүһитимиз олан јер кү-рәсиндә ганун беләдир ки, бүтүн чисимләр ја көзлә кө-рүнмәли, ја да һисс олунмалыдыр. Әкәр мәләк, чин, шејтан, див вә пәри дә бизим күрәминдәки чисимләрдән-дирләрсә, кәрәк ја көрүнсүнләр, ја да һисс олунсунләр. Әкәр башга күрәләрдә олан чисимләрдәндирләрсә, о заман бизим күрәјә енә билмәзләр, чүнки һәр бир сәма-ви күрәнин өзүнә мәхсус магнит гүввәси, јә'ни чазибәси вардыр ки, онун сәтһиндә олан чисимләрин башга күрә-ләрә дүшүб кетмәсинә мане олур³.

Мүсәлман илаһијјәтчылары иддиә едирләр ки, мә-

¹ Бах: Фирдун-бек Кочарли. Из истории ислама. Газ. «Новое обозрение» № 3620, июля 1894 г.

² Јенә орада.

³ М. Ф. А х у н д о в. Кәмәлдүдвәлә мәктублары, Баки, 1959. сәһ. 87.

лэклэр вэ шейтанлар ишыгдан вэ оддан ярадылмышдыр. Мэлэклэр «мүчэррэд вэ бэсит чөһөрдән» олуб ит вэ доуздан башга һәр чүр шөклә дүшә биләр, шейтанлар нсә «мүчэррэд чөһөрдән» олуб ит вэ доузу шөклә дә да-хил олмагла һәр чүр шөклә дүшә биләр. М. Ф. Ахундов мүсәлман илаһијјатчыларынын мөләк, шейтан һаггында чәфәик фикирләрини тутарлы мәнтиги дәлилләрлә алт-үст едәрәк дејирди ки, әкәр мөләк вэ шейтан илаһијјатчыларын идна етдикләри кими ләтиф, јә'ни инчә чөв-һәрләрдәндирләрсә, онда онлар чанлы олуб һәјати тәркибләринә маликдирләр. Мадам ки, онларын һәјати тәркибләри вардыр, нечә ола биләр ки, чох бөјүк олдуглары һалда көзә көрүмәсинләр, һәм дә шөкилдән-шөклә дүшүсләр¹.

Дунјанын маддијјини вэ онун инкишафынын гану-наујјундугуну јахшы билән М. Ф. Ахундов үчүн ајдын иди ки, һеч кәс, аллаһын өзү белә «бир дөфә һәјати тәркибин позан бир чанлыны јенидән һаман әввәлки вәзиј-јәтинә гајтармага гадир дејилдир», чүнки бу, табиәтти объектив гануңларына зиддир. Табиәт елмләриндән һеч бир мә'луматы олмајан Мәһәммәд пејғәмбәр дә диңкәр пејғәмбәрләр кими «мөләкләрин, чинләрин вэ башга харигула'адә шейләрин варлығына гәлбән инанырды» вэ белә күман едирди ки, онларын мөвчуд олмасына шүбһә етмәк күнаһ ишдир.

Ислам әгидәсинә көрә, аллаһын әмр вэ вәһјәләрини јеринә јетирмәк үчүн бир чох мөләк вардыр. Бунлардан дөрдү аллаһа чох јахын олдуглары үчүн «мүгәррибуң» адланырлар: бүтүн канната көз јетирән Микәил, аллаһын вәһјәләрини пејғәмбәрләрә чатдыран Чәбраил, өз шейлуру илә гијамәт күңүңү хәбәр верән Исрафил вэ өләнләрини чаныны алан Әзраил. Бундан башга гәбирдә соргу-суал едәчәк ики мөләк — Нәкир вэ Мүңкир, башда Иблис олмагла аллаһын итаәтиндән чыхмыш чохлу шейтанлар вардыр. Азәрбајҗан маарифчиләри өз әсәрләриндә бу нөв мөләк вэ шейтанларын мөвчуд олмасыны инкар едиб онларын көрдүкләри ишләрдән кинајә илә данышырдылар. М. Ф. Ахундов аллаһын өз Чәбраилни тез-тез Мәһәммәд пејғәмбәрин јанына көндәриб она бу вә ја диңкәр арвадын кәбиннин кәсмәсини вэ ја онун ајағысүрүшкән арвадларыны тәмизә чыхармагдан өтрү ајә

кәтирмәсини лаға гојараг јазмышдыр: «Бу мојдаларын јарамаз һәрәкәтләри үзүндән көјдән ениб, көјә чыхмаг нәтичәсиндә заваллы Чәбраилни гол-ганады тамамилә ишил-күт олмушду»¹.

Ҷ. Мәммәдгулузадә «Шейтан» адлы фелјетонунда ушагларыны хортдан, шейтан, «дамдабача» илә горху-дан чаһил ата-аналары тәнгид едәрәк көстәрирди ки, бунун нәтичәсиндә «отуз беш јашында икид мүсәлманлар» мәшәдә ајыдан горхмур, чөлдә гурдан горамур, өз евиндә дивдән, чиндән, «гули-бијабани»дән горхурлар. Гарақуруһчу моллаларын таблиғаты нәтичәсиндә «мүсәлман өмрүндә бир гәдәм гоја билмир, һеч бир ишә јаныша билмир ки, орада шейтан олмасын. Дунјанын һеч бир нөгтәсиндә, һеч бир тајфа арасында шейтан о гәдәр мода дејил ки, биз мүсәлманларын арасындаыр. Һәр бир ишдә, һәр бир мәгамда, мәсчид вэ минбәрдән банламыш—евләримизә, күчәләримизәдәк өз гәлбәләримизи шейтанын ады илә долдурмушуг»².

Ислам еһкамына көрә јер үзәриндәки һәјат хуја-дыр, мүвәггәтидир, бошдур, ахирәт дунјасындакы һәјат нсә һәгигидир, әбәдидир, не'мәтдир. Гур'анда дејинир: «Бу һәјат анчаг фанидир, рө'јадыр, кәләчәк һәјат нсә мө'минләр үчүн даһа јахшы не'мәтдир»³. Ахирәт дунјасында бүтүн инсанлар бу дунјадакы әмәлләриндән асылы олараг чәннәтә, ја чәһәннәмә вәсил едиләчәкләр. Чәннәтдә мө'минләр бол, шән, хошбәхт һәјат сүрәчәкләри һалда, чәһәннәмдә күнаһкарларә һәр чүр әзијәт вә ишкәнчә вериләчәкдир. Буна көрә дә инсан бу дунјаја алудә олмамалыдыр, һәр чүр мәшәггәтә вә мәһрумијјәтә дөзүб өзүнә ахирәт дунјасында чәннәтә кетмәк һүғугу газанмалыдыр.

Азәрбајҗан маарифчиләри ахирәт дунјасынын мөвчуд олмадығыны, зәһмәткешләри итаәтдә сахламаг, тов-лајыб вар-јохуну әлиндән алмаг үчүн бунун руһани вә дунјәви һөкмдарларын әлиндә бир вәсипә олдугуну көстәрмәк мәгсәди илә исламын гијамәт һаггындакы еһкамыны тәнгид вә ифша етмишдиләр. М. Ф. Ахундов

¹ М. Ф. Ахундов. Қомалүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 103.

² Чәли Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1967, сәһ. 311.

³ Гур'ан, сурә 6, ајә 32.

¹ М. Ф. Ахундов. Қомалүддөвлә мәктублары, Бақы, сәһ. 89.

өзүнүн «Көмалүддөвлө мөктублары»нда сәфвиләр дөв-
рүндө јашамыш мөшһур дин хадими Мөһөммөдбағыр
ахунд Мөчлисинни (1628—1698) «Һөгүл-јөгин» әсеринө
әсәсән мөһшәри тәсвир едиб көстәрәрни ки, исламын
мүвафиг еһкамы нәинки тәбиәт гануңларына вә сағлам
душунчәј зиддир, һабелә аллаһын өзүнүн дә һәр чүр
деспотдан даһа зүлмкар вә ган ичән олмаһына дәләләт
едир.

М. Ф. Ахундов ислам дининин һәмин чәфәнк еһка-
мыны рәдд едәрәк, дејирди ки, ахирәт дүнјасы јохдур,
гијамәт, мөһшәр, чәһәннәм, чәннәт бир әфсанәдир, бу
дүнја јеканә, һәгиги дүнјадыр. Буна көрә дә белә кәсли
олмајан мүждәләрә», «Һәдә-горхуларә» е'тигад етмәјиб
дүнја һәјатында күзәрәни хәшыләшдырмағ уғрунда
мүбаризә етмәк лазымдыр. М. Ф. Ахундовун бу фикрини
инкишәф етдирән Н. Зәрдаби зәһмәткешләри јох олан
ахирәт дүнјасына көз дикиб бу дүнјаны әлдән вермә-
мәјә, малыны, мүлкүнү мүфтәхорлардан, истисмарчылар-
дан, мүстәмләкәчиләрдән горумаға чағырырды. Н. Зәр-
даби јазмышдыр: мүсәлман тајфасы «ахирәти көзләји-
рәм дејиб дејир ки, беш күн дүнја өмрүндән өтрү сәј
етмәк нә лазым? Амма буну фикир етмәјир ки, дүнјасы
олмајанын ахирәти һәм олмаз. Дүнјада һамы бир-бири-
лә чиндәканлығ чәнкилән мөшғулдур. Һәр кәс бу чәнклә
ғалиб олду, инкилис тајфасы кими, һәми дүнјаны, һәми
ахирәти кәсб едә биләр. Амма мәғлуб олан нәки ахирәт-
дән, һәтта дүнјадан да мөһрум, јәни «хәсарәти-дүнја вә
ахәрә» олур»¹. С. Ә. Ширвани чәннәт вә'дини бош, нисјә
үмид һесаб едир, нәгдини бурахыб нисјә ардынча гач-
мағы лазым билмирди. О зәһмәткешләри өзләрини бу
дүнјанын нә'мәтләриндән мөһрум етмәмәјә, ваизләрин
сөзләринә алданмамаға чағырырды.

«Дәрсән мәнә: ким, һурији-ғылман олачағдыр,
Ғисмәт сан ол Көвсәри-ризван олачағдыр.
Бәсдир мәнә бу сағи илә бадеји-күлкүн,

Мәнзилкәһимиз сәһни-күлүстан олачағдыр...
Бу нәгди гојуб нисјә дальнча нә кедим мән,
Нәгдини верән нисјәјә надан олачағдыр.
Сағи мәнә ғылманды, шәрабым меји-Көвсәр,

¹ Һәсәнбәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1960,
сәһ. 106.

Ваиз чийәри һәсрәтилә ган олачағдыр.
Фөвт ејләмә бу фүрсәти, еј ағилу һүңјар,
Өмрүн кедәчәк, дәһр өзү виран олачағдыр».

«Бизә бу дүнја лазым дејил, бизә ахирәт лазымдыр...»
дејән мүсәлманлара истәһза едәрәк Ч. Мәммәдгулузадә
көстәрәрни ки, бу кими чүрүк әгидә зәһмәткешләри гәф-
ләт јухусуна верир, онларын елм вә мәдәнијәтчә керидә
ғалмасына, Авропа мүстәмләкәчиләринин әсарәти ал-
тына дүшмәсинә сәбәб олур. Ч. Мәммәдгулузадә «Гәбр-
дән мөктуб» адлы фелјетонунда чәннәтин мөвчуд олма-
сыны инкар едир, бу дүнјанын өзүнүн чәннәт олдуғуну,
Һәм дә аллаһын чәннәтиндән чох-чох үстүн олдуғуну
дејирди. О вәфат етмиш бир молланын дилиндән јаз-
мышды: «...Еј мәним руһани гардашларым! Јадыңызда-
дыр ки, мән нахош олан вахт бир күн кәлмишдиниз,
дејирдиниз: ај Молла Чәлилаға, сән нијә өлүмдән гор-
хурсан? Гој горхусуңлар күнаһкарлар вә бәд әмәл сәһиб-
ләри. Сән ки, аллаһа шүкүр, беһишти-бәрнә галхыб
чәннәтмәкан вә Фирдосашијан вә мөлаикәләрлә һәмчә-
лис олачағсан.

Инди мән бураја кәлиб сизин һәмин сөзләриниз
јадыма салырам вә үрәјим аз галыр ганла долсун... Јенә
һәдсиз шүкүрләр олсун дүнјада көрдүјүм күнләрә!.. Ах о
күнләр, о дәмләр, о заманлар!»¹

Ејни фикри Ә. һағвердијев «Хортданын чәһәннәм
мөктублары» һекајәсиндә мүдафиә етмишир. Һекајәдә
чәһәннәмдә јандырылан бир һачы, ораны сәјаһәт етмәјә
кетмиш хортдана белә дејир: «Амандыр, атам, мәним
һаләтими һеч кәсә нағыл етмә. Јохса һамы мәни беһишт-
дә билир. Јохса кедиб «Кәспиядә, задда јазарсан, абрын
төкүләр. Анчағ оғлуму көрсән, она хәлвәтчә декинән ки,
бош јерә моллалара пул вериб мәнә Гур'ан охутмасын.
Һеч фајдасы јохдур»². Ә. һағвердијев ахирәт һағғында
ислам еһкамыны рәдд едәрәк көстәрәрни ки, әкәр һәмин
еһкам дүз олсајды, онда биринчи нөвбәдә дин хадимләри
онун тәләбинә әмәл едәрдиләр, бүтүн амалыны сәрвәт
јығмаға, дүнјанын нә'мәтләриндән истәдикләри гәдәр
истиғадә етмәјә һәср етмәздиләр.

¹ Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 3-чү чилд. Бақы,
1967, сәһ. 17—18.

² Ә. һағвердијев. Сечилмиш-әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы,
1957, сәһ. 105.

Азербайжан маарифчиләри өз эсәрләриндә инанки исламын ахирәт еһкамынын мәддаһларыны, һабелә бу еһкамын доғрулуғуна «сидғи-үрөкдән» инанан, чәннәт хулјасына ғанылмыш авам диндарлары да кәскин тәнгид едирдиләр. Јазычы Ј. В. Чәмәнзәминли «Чәннәтин гәбзи» һекајәсиндә чәннәт хулјасы илә јашајан мөмин уста Ағабаланын дүшдүјү күлүнч вәзијјәти тәсвир едир, чәннәтин ғапысында дуруб ораја ермәнини, русу гојмајан Риздан адлы мәләји чамадар охшадыр, «сүр дүдүјүнү чалыб өлүләри јухудан ојадан» Исрафилә, адамларын «намеји-әмәлләринни» јохламағ үчүн тоз басмыш китаблары вәрәгләјән «көзлүклү гоча мәлаикә», «голғылчасыны голтуғуна вуруб» она тәрәф ғачан заваллы инсанларә истәһза едәрәк ачы-ачы күлүр. Н. Нәриманов «Коммунизми дүшүнмәк үчүн јол» эсәриндә ислам еһкамынын зәһмәткешләрә нәғдини, бу дүнјаны гојуб нисјәни, ахирәт дүнјасыны вәд етмәсинин ичтиман сәбәбләрини ашкар едәрәк, дејирди ки, бундан мөгсәд зәһмәткешләрин алын тәри илә газандығлары сәрвәти әлләриндән аһар алмағдыр. Н. Нәриманов бу дүнјанын фанилијини, ахирәт дүнјасынын исә мөминләр үчүн не мәт олмасыны иддиә едән Гур'ан әјәсини рәдд едәрәк, зәһмәткешләрин адындан јазмышды: «Хејр, бу дүнја фани дејил, һәр нә вар бурададыр; гејри-дүнја биз билмирик, биз ашкар көрүрүк ки, бүтүн дүнја ихтирасы бизим зәһмәтимиздән асылыдыр». Буна көрә дә «биз анчағ бу дүнјаны таныјырығ, о дүнја илә бизим ишимиз јохдур»¹.

Инсанларын чәннәтә ја чәһәннәмә кетмәләриндә әзләрини мүғәссирдир, јохса буну аллаһ ирәличәдән мүәјјән етмишдир? — бу мәсәлә демәк олар ки, ислам еһкамынын бүдрәмә дашыдыр. Ислам еһкамына көрә бу дүнјада аллаһын ирадәсиндән тамамилә асылы олмајан һеч бир шеј мөвчуд олмамыш вә мөвчуд дејилдир. Гур'анда дејилир: «Бизим башымыза анчағ о иш кәлир ки, ону аллаһ бизим үчүн ирәличәдән мүәјјән етмишдир»². Гур'ан инсаны ирадәсиз вә ачиз, тамамилә аллаһдан асылы тәсвир едәрәк, бојан едир: инсанлар јалныз

аллаһын истәдији шеји арзу едә биләр¹. Маркс исламын фатал гәдәр, гисмәт һағғындакы еһкамыны нәзәрдә тутарағ јазмышдыр: «...мүсәлманчылығын мәчзини фатализм тәшкил едир»².

Азербайжан мүтәфәккирләри бу еһкамын мәнтигсизлијини, зиддијјәтчилијини сүбүт едирдиләр. М. Ф. Ахундов көстәрирди ки, әкәр аллаһ өзү һәлә хилгәтини әввәлиндә мәнә чәннәт, ја чәһәннәм гисмәт етмишсә, онда бу дүнјада мәнни дүз јола дә'вәт етмәк ја аздырмағ үчүн онун пејғәмбәр, ја шејтан көндәрмәсинин әһәмијјәти јохдур, гијамәт күнүндә дә мәнә мүкафат, ја чәза вермәси дә әбәсдир. Вә ја әксинә, сон заманларда мүсәлман илаһијјәтчиләринин изаһ етдикләри кими, әкәр хилгәтини әввәлиндә мән өзүм чәннәти ја чәһәннәми көрмәдән гәбул ја рәдд етмишәмсә, бунун тәгсири аллаһын өзүндәдир, чүнки о мәнә буналары көстәрмәмишдир; јох, әкәр аллаһ мәнә чәһәннәми көстәрмишсә вә мән дә буну гәбул етмишәм сә, онда, демәли, мән дәлијәм, дәлијә дә, әлбәттә, чәза дүшмүр³.

М. Ф. Ахундовдан сонра Н. Зәрдаби ислам дининин «гәза-гәдәр» еһкамынын әләјинә чыхыр. О көстәрир ки, инсанын тәләји аллаһ тәрәфиндән ғабағчадан мүәјјән едилмәмишдир. Инсанын хошбәхтлији ја бәдбәхтлији онун өз сә'јиндән вә әтраф мүһитдән асылыдыр. Һәр шеј илаһдан көрмәк инсаны өз сәадәти уғрунда, нис һәјјәт шәраһтинә ғаршы мүбаризәдән чәкиндирир, онун идрак ғабилијјәтини күтләшдирир. Н. Зәрдабинин фикринчә, бизим һәр шеји аллаһдан көрмәјимизин нәтичәсидир ки, сә'јсиз вә тәшәббүссүз ғалышығ, әчнәбиләр кәлиб чөрәјимизи әлимиздән алырлар. Н. Зәрдаби бурада бир гәдәр ислам еһкамына күзәштә кедәрәк, әләвә едирди ки, әлбәттә, һәр шеј аллаһдандыр, о һәр шеји јарадыр, һәр шеј бир хассә вермишдир, лакин аллаһын јаратдығы шејләрин хассәләринин елмин көмәји илә ахтарыб тапмағ «әсрари-худаја әл апармағ» демәк дејил-

¹ Бах Гур'ан, сүрә 81, ајә 29.

² К. Маркс вә Ф. Енкелс. Эсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 427.

³ Бах: М. Ф. Ахундов. «Кәмәлүддәвлә мәктублары», Баки, 1939, сәһ. 65.

¹ Сов.ИКП МК јанында МЛП Азербайжан филиалыны партија архиви, ф. 609, с. 1, бағлама 12 а.

² Гур'ан сүрә 9, ајә 51.

дир, бәлкә дә «худаваңди-аләмни гүдрәтини» ашкар етмәк демәкдир¹.

«Әкинчи» гәзетинин фәал эмәкдашларындан «Әһсәнүл-гәваңд» дә ислам дининин «гәзавү-гәдәр» еһкамыны гәти олараг рәдд едир. О дејир ки, «инсанын алнында јакшы-јаман, иззәти-зилләтдән һәр нә јазылыб, о олачаг-дыр» фикрини бизә ушагылгдан моллалар, надан ата-аналар ашыламышдыр, һәјатда һеч бир «гәзә-гәдәр» јохдур². Диндарлар о заман «Әһсәнүл-гәваңдинин бу фикринин әлејһинә чыхыб һәр шејин аллаһ тәрәфиндән габагчадан мүәјјән едилдијини күбүт етмәјә чәһд едирләр. Онлар «Әкинчи» гәзетинә сөндәрдикләри бир мәктубда «гәзавү-гәдәр»ин мөвчүд олмасыны белә әсасландырырлар: «Көрүрсән ки, бир тачир тичарәт етмәк үчүн дәрја илә сәфәрә чыхыр вә гәфләтән јел кәмини чевирир, маллар батыр, дүнән јүз нәфәрә сүфрә ачан тачир, бу күн бир тикә чөрәјә мөһтач галыр. Аја, бу гәзавү-гәдәрдәндир, ја нә вә бу хүсәрән онун алнында јазылмышды, ја јох...»³.

Ислам еһкамынын фаталист характерини һабелә С. Меймандаров, Е. Султанов гејд едирләр. С. Меймандаров фатализм «мүсәлманларын дүшкүнләшмәсинин сәбәбләриндән бири олан алтынчы етигад», јәни динин алтынчы рүкнү адландырыр⁴. Е. Султанов көстәрир ки, мөмин мүсәлман һеч бир әмәли үчүн бәшәријјәт гаршысында мәс'улијјәт дашымаг истәмир, ләһәт кор шејтана дејиб мүәсир тәрәггинин бәрәәтләндирмәдији һәр бир һәрәкәтинин мәс'улијјәтинин динин үстүнә јыхыр. Е. Султановун фикринчә, бурада дин мүгәсир дејилдир, мүгәсир динин еһкамыны мәһдуд анлајан мөминләрин өзләрдир⁵.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан маарифчиләри ислам еһкамынын инсанын сәрбәст ирадәјә малик олмасыны вә шәхсијјәтин мүстәгиллијини инкар етдијини тәкзиб едилмәз дәлилләрлә көстәрмиш вә буну тәңгид атеһинә тут-

мушдур. Бу тәңгид ислам еһкамынын сағлам дүшүнчәјә зидд олмасыны баша дүшмәкдә адамларә көмәк етмиш, динлә мүбаризәдә онлары силаһландырмышдыр. Фатал гәдәр, гисмәт һаггында ислам еһкамыны тәңгид етмәк объектив олараг тарихин әсил јарадычысы олан халг күтләләринин фәаллығынын дәрк едилмәсинә хидмәт көстәрмәк демәк иди.

2. Ислам ајин вә мәрәсимләринин тәңгиди

Ислам ајини (динин иһрасы) ашағыдакы беш әсас рүкнәдән (өзүлдән) ибарәтдир: иман, намаз, оруч, зәкат, һәчч. Бунларә бир јердә динин дирәкләри (әркан әд-дин) дејилир. Динин тәләбләрини јеринә јетирмәк формасы олмаг етибарилә ајин фәрдиدير. Һәтта бирликдә гылынан намаз вә һәчч фәрди јол илә олур. Ислам еһкамы ајинә аид тәһһүдләри диндарлар үчүн фәрз, вачиб елан етмәклә онларә һүгуги гүввә ве-рир, јәни аллаһын ганун дәрәчәсинә јүксәлдилмиш ирадәсинин ифадәси кими тәсбит едир.

Мә'лум олдуғу кими, ислам ајини диндарлардан бөјүк зәһмәт, вахт вә вәсаит тәләб едир, дүнјәви ишләрдә, өз һәјат тәрзини ағла вә ирадәјә әсасән гурмаға, өз вәзијјәтинин јакшылашдырмаг ишинә, һәјаты дәјишдирмәјә вахт сәрф етмәјә имкан вермир. Буна көрә дә о, башга динләрин ајинләринә нисбәтән зәһмәткеш адамын һәјатында даһа мүртәчә рол ојнамышдыр.

Ислам ајининин мүртәчә маһијјәти Азәрбајчан маарифчиләри тәрәфиндән кәскин тәңгид атеһинә тутулмушдур. М. Ф. Ахундовун фикринчә, Мәһәммәд пејғәмбәр суткада беш дәфә намаз гылмағы, рамазан ајында оруч тутмағы, кечәләр чүрбәчүр ибадәтләрлә мәшғул олмағы она көрә вачиб билмишдир ки, бүтпәрәстлик дөврүндә әрәбләр бекарчылыгдан гулдурулгла, јол кәсмәклә, гумарбазлыгла, ичкичиликлә, вәһшин ојунларла мәшғул олурдулар. Бүтүн бунлардан адамларә чәкин-дирмәк, онлары мүшрикләрә вә кафирләрә гаршы муһарибәләрдә тәшкил вә сәфәрбәр етмәк үчүн намаза, оруч, ибадәтә тәшвиғ вә тәһрик етмәк лазым иди. М. Ф. Ахундов дејирди ки, тәмизлик чәһәти (дәстәмәз, гүсл, тәһарәт) нәзәрә алынмәзсә намазын, оручун, ибадәтин

¹ Бах: Нәсәнбәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1960, сәһ. 143.

² «Әкинчи» гәзәти № 7, 14 апрел 1876-чы ил.

³ Ситат Иззәт Рүстәмәвун «Нәсәнбәј Зәрдаби», (Бақы, 1969) китабындан кәтирилмишдир, сәһ. 164.

⁴ Самед-бек Мехмандаров. Причыны отсталости мусульман. Газ. «Новое обозрение» № 3079, 5 декабря 1894 г.

⁵ Э. Султанов. Мысли отщепенца. Газ «Закавказье» № 201, 30 сентября 1907 г.

нәники хейри јохдур, әксинә башдан-баша зәрәрлидир. намаз, ибадәт зәһмәткеш адамын вахтыны алыр, оруч сәһһәтә хәләл кәтирир. Тәсадүфи дејилдир ки, бөјүк һәким Әбу-Әли ибн Сина рамазана «мәрәзан» демишдир. Азәрбајҗан философу јазырды ки, инди «тәрәгги әләминә гәдәм гојдугумуз» заман адамларын «намаз вә оруч кими сарсаг шејләрә сәрф етмәјә бош вахтлары јохдур»¹.

М. Ф. Ахундов ислам ајининдән һәччә кетмәк фәрзини хусусилә кәскин тәнгид етмиш, мүсәлманларын шәхси вә ичтимаи һәјатында бунун зәрәрини ачыб кәс-тәрмишдир. О, дејирди ки, Мәккә зијарәти нәники мөһминләрин күлли мигдар пулунын әлиндән чыхмасына, иглими чәһһинәм хатырладан, зәһәрли бөчәкләр вә әф'и иланларла долу олан Әрәбистан чөлләриндә һәләк олмасына сәбәб олур, һабелә әрәбләрин өвләринин дә көзүнү зијарәтчиләрин әлине дикиб сәфил, диләнчи һәјат сүрмәсинә баис олур. Әкәр диндарлар иддиа етсәләр ки, дунјанын мүхтәлиф өлкәләриндән Мәккә зијарәтинә топлашан адамлар өз араларында көрүшүрләр — бундан да һеч бир фајда јохдур, чүнки башлары һәчч гылмагла гарышан, бир-биринин дилини билмәјән бу чаһил вә надан адамлар аз бир мүддәтдә нә барәдә сөһбәт едә биләрләр, нә кими бир ичтимаи мәсәләни һәлл едә биләрләр. М. Ф. Ахундов үрәк ағрысы илә јазырды ки, Мәккә зијарәти нәтижәсиндә «адамларын нә гәдәр пулу вәтәндән харичдә һәдәр јерә хәрч олунур; јолларда нә гәдәр инсан тәләф олур. һәчч күнләриндә јүз миндән артыг гојун кәсилир; онларын ганы вә эти күнәшин шиддәтли һәрарәти алтын-да иләннир вә үфүнәти һаваны зәһәрләндирир. Тәсадүфи дејилдир ки, вәба хәстәлији әввәлчә орада мејдана кәлиб, сонра бүтүн дунјаја јайылыр вә сајсыз-һесабыз инсанларын өлүмүнә баис олур; нә гәдәр гызлар вә оғланлар вәтәндә атасыз галыр, нә гәдәр гадынлар дул галыр. Бундан башга, Әрәбистан чамааты да һачылардан сәдәгә алмаг үмиди илә өз күзәранларыны тәһмин етмәк үчүн чалышмагдан әл чәкиб, тәрәгги јолунда әсла сәј кәстәрмәјир, там мәнәсы илә бигејротлијә адәт едир, тамамилә зәлил тајфалар кими јашајырлар»².

Ислам ајининин мүртәчә маһијәтини М. Ф. Ахундов

бунда көрүрдү ки, бу ајинни фәрзләрини јеринә јетирмәк диндарларын ичтимаи һәјатда фаәл иштирак етмәмәләринә, бејинләринин күтләшмәсинә, мәһвијјатларынын позулмасына сәбәб олур. Бундан әләвә, һәмичи фәрзләри јеринә јетирмәк зәһмәткешләрә бөјүк мадди вәсанәт баша кәлир, онларын кәлирләринин бир һиссәсини мүф-тәхорларын чибинә долдурур. Дин ванзләринин һәччә кетмәк ады илә вә башга адларла сәдәләвәһ адамлары алдадыб, онларын газандыларыны әлләриндән алырлар, көзләринә хурафат пәрдәси чәкирләр.

М. Ф. Ахундов ислам ајининин һүгүги әсасларынын зиддијјәтли олдуғуну кәстәрирди. Бир тәрәфдән Гур'ан әјләри бизә тәглин едир ки, аллаһ ибадәт етмәкдән, намаз гылыб оруч тутмагдан мәгсәд «шәхси мәнфәәт күдмәк вә зәрәри өзүндән доф етмәкдир». Дикәр тәрәфдән исә Гәзали вә Бәһан кими илаһијјатчылар иддиа едилрләр ки, «озабдан гуртармаг вә саваб әлдә етмәк мәгсәди илә олунан ибадәт батилдир», «иһлас, бәдәһин ибадәт вахтында бүтүн һәзз вә арзулары унутмасындан иба-рәтдир»¹.

М. Ф. Ахундов Гафгаз руһани идарәсинин башчыла-рына хусуси мәктубла мүрачнәт едәрәк тәләб едирди ки, онлар ја «бу зиддијјәти гәти дәлилләр илә рәдд етсин-ләр», ја да «иһлас вә аллаһ ризасы үчүн олмајан намаз вә оруч кими фајдасыз ибадәтләри бизә тәклиф етмә-синләр»². М. Ф. Ахундовун фикринчә, бу зиддијјәтин ара-дан галдырылмасы ја илаһијјатчыларын сөзләриндоки «сәмијјәти» ашкар едәчәкди, ја да ибадәтин, намаз вә оручун вачиб олмасыны инкар едәчәкди. М. Ф. Ахундов кәстәрирди ки, шәриәтчиләр белә мүбаһисә доғуран мә-сәләләрә киришмирләр, чүнки бу мөһминләрин ислам ајининә олан инамыны сарсыда, онлары гәфләт јухусун-дан ајылда биләр. О дејирди ки, әкәр шәриәтчиләр ону вәкил етсәјдиләр, бу зиддијјәти икничи алтернативин хейрнә арадан галдырарды.

Ислам ајининин характери вә мәзмуну мәсәләси Азәрбајҗан маарифчиләринин дәври мәтбуатда ән чох тәнгид етдикләри мәсәләләрдән биридир. Намаз гылма-ғы, оруч тутмағы, һәччә кетмәји мүсәлманларын руһани

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмалүддәлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 120.

² Јенә орада, сәһ. 122.

¹ Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 188.

² Јенә орада, сәһ. 139.

Һајатыны рөвнәгләндирән вә шәһләндирән ајинләр кими гәләмә верән панисламистләрден фәргли олараг маарифчиләр һәмин ајинләрин мүсәлманларын шәхси вә ичти-ман һајатында бүтүн зәрәрин ачыб кәстәрдинләр. М. Шаһтахтлы кәстәрди ки, рамазан ајында оруч тутан адамлар сәһәрдән ахшама кими ач галдыгларындан мәһсуслар әмәклә мәшгул ола билмирләр. Узун вә исти јај күнләриндә оруч тутмаг чөлдә јер бечәрән үчүн, тахыл бичән үчүн, азјашлы ушаглар, гочалар вә хәстәләр үчүн даһа чәтин, даһа мәшәггәтли олур. Оручлуғ ајында мүсәлман өлкәләриндә базарлар чох вахт бағлы олур, дөвләт идарәләри ишләмир, һеч кәс чидди ишә киришмир. М. Шаһтахтлы гејд едир ки, 20 ил бундан әввәл Гағраз мүсәлманлары ичәрсиндә оруч тутмајан демәк олар ки, јох иди. Инди чүрбәчүр бәһанәләрлә оруч тутмајанларын сајы кетдикчә артыр. Һәтта јүксәк рүтбәли мәмурлар, руһаниләр, Иран шаһы белә, рамазан ајында оруч тутмамаг үчүн чох заман сәфәрә чыхырлар. Бүтүн бунлар ону кәстәри ки, ислам ајини диндарлар үчүн санки ағыр бир јүкдүр вә диндарларын һајатында о, анчаг мүртәчә рол ојнајыр¹.

Ислам ајининин мүртәчә маһијәтини, диндарларын һајат вә мәишәтиндә онун мәнфур ролуну М. Шаһтахтлыдан сонра ингилабчы-демократ маарифчиләр хусуслә кәскин тәнгид етмишдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә кәстәрди ки, ислам ајининин фәрзләрини јеринә јетирмәк диндарларын бүтүн вахтыны алыр, онун фәјдалы әмәклә мәшгул олмасына мане олур. О, дејирди: «Әкәр дурасан шәриәтмәдарларын вә мүчтәһидләрни јаздыглары вә бизә тә’лим етдикләри јол илә мүсәлманчылығы сахлајасан, о вәдә көрәчәксән ки, тамам он ики ај мүсәлманчылығы мәшгулсан»². Дин хадимләри мөминләрден ислам ајининин бир сутка әрзиндә вачиб билдији беш әсас намаздан саваји бир чох әләвә намаз вә ибадәтләри ичра етмәји, рамазан ајы әрзиндоки вачиб оручлардан башга чохлу әләвә оруч тутмағы тәләб едилрләр. Онлар һәмин әләвә намазлары ғылмајанларын, оручлары тутмајанларын гиямәт күнүндә аллаһ тәрәфиндән җазаландырылачағыны сөйләјирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә

«Хатират»ында кәстәриди ки, намаз вә оруч мөмин мүсәлманларын ил узуну бүтүн вахтыны алырды. Онлар руһаниләрин тәһрики илә һәр бир әһәмијјәтли ја әһәмиј-јәтсиз иш вә һадисә мүнәсибәти илә намаз ғылыб оруч тутурдулар. Һәмин намаз вә оручларын тәкчә адлары узун бир сјаһыдыр: «намази-јомијјә, намази-чүмә, намази-ејди-рәмәзан, намази-мејит, намази-сбкәнд, намази-әһд, намази-нәзр, намази-ичарә, намази-ајат, јәһни әзләлә намазы, гара јел намазы, ғырмызы јел намазы, хусуф вә күсуф намазы, намази-ејди-гурбан, намази-зи-фаф, намази-чә’фәри-тәјјар, намази-филян-филян вә филян»¹. Бүтүн бу намазлар һәлә бир јана дурсун, вај о кәсин һалына ки, ғылдығы намазларын ичиндә «намази-нафилеји-нүздәһһум маһи-мүбарәки-рәмәзан» јохдур. Һәмин намаз алты јүз ғырх дөрд рүк’әтдән ибарәтдир. Оручлар кәлдикдә, бунлары да сајыб гуртармаг мүмкүн дејилдир: отуз күн рамазани-мүбарәк оручу, гәза оручу, атадан галма гәза оручу, нәзир вә анд оручу, мејит вә кәффәрә оручу, дүмаһә оручу, мөвлуд оручу, мә’бәс оручу, ејди-гәдр оручу, һәр ајын үч күнү оручу, әр-фә оручу, мүбаһилә оручу, тәсәддуқ оручу, отуз күн шәбан ајынын оручу, дөһвәл-әрз оручу, һәр ајын әввалинин оручу, ашура оручу, һәр пәнчшәнбә вә һәр чүмә күнләринин оручу, зилһиччә ајынын сәккизинчи күнүнүн оручу, ејди-рамазандан сонра алты күн шәввәл ајынын оручу вә и. а.².

Оруч тутмағын инсанын сәһһәтини поздуғуну, онун сағламлығыны әлиндән алыб, ону чидди хәстәликләрә дүчар етдијини кәстәрәрәк Ч. Мәммәдгулузадә јазырды ки, оруч тутанларын чохусу бир гајда олараг нахошлајыб јорган-дөшәјә дүшүр, касбкарлығындан галыр. Онлар «чәнубун узун вә одлу јај күнләриндә сусуз галыб... чансағлығыны көдәдирләр». Рамазан ајында е’тигад үзүндән, һабелә мүртәчә дин хадимләринин горхусундан мөмин мүсәлманлар ушагларыны да оруч тутмаға мәчбур едилдиләр. Ислам ајининин бу мүртәчә тәләбини тәнгид һәдәфи көтүрән Ч. Мәммәдгулузадә јазырды: «Дуру булаг сују дәмир лүләдән шырылты илә ахыб төкүлдүр дашларын үстә. Амма һеч касын чүр’әти јохдур

¹ Бах: Мохаммед-ага Шахтаханский. Рамазан, мусульманский пост. Газ. «Новое обозрение» № 2521, 19 апреля 1891 г.

² Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, 1967, сәһ. 606.

¹ Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бакы, 1967, сәһ. 630.

² Јенә орада, сәһ. 642.

һаман судан ичсин; чүнки инди маһи-мүбарәки-рәмәзан-дыр. Инди додаглар кәрәк гуруја; онунчүн ки, маһи-мүбарәки рәмәзандыр. Инди сусузлугдан боғазлар кәрәк гуруја; сәбәб бу ки, инди маһи-мүбарәки-рәмәзандыр. Инди мән тәк једди јашында мүсәлман ушаглары кәрәк сәһәрдән ахшамадок «ләббејк» дејиб сусузлугдан од тутуб јана; о чәһәтә ки, инди маһи-мүбарәки рәмәзан-дыр»¹.

Ч. Мәммәдгулузадә һабелә рамазан ајында хырман дөјмәјәндләри, мәктәбләри бағлајанлары, газет, журнал охумагдан имтина едәндләри гамчылајырды. О, «Оручу батил еләјән шәјләр» адлы фелјетонунда дејирди: «...Дејин көрүм, рузнамә охумагы оручу батил еләр, ја адам өлдүрмәк, гумар ојнамаг, мәрдүмазарлыг, рүба јемәк, шәјтанчылыг, огурулуг, чибкирлик, дәстәбазлыг?»². Дини әгидәјә көрә куја рамазан ајында «гәдр кечәсинин» шаһиди оланлар һәр чүр мурада јетәчәкмиш, оручулуғун биринчи күнүндә Ајы көрәнләр һәр чүр зүлмдән вә әзабдан азад олачагмыш. Бу да о заман зәһмәткешләри ичтимаи зүлмә гаршы мүбаризә апармагдан јайындырмағын вә онлары сүстлүјә, фәалијјәтсизлијә сүрүк-ләмәјин формаларындан бири иди. Буна истәһза едән Ч. Мәммәдгулузадә јазырды: «Һәгигәтдә бир бөјүк хош-бәхтликидир, әкәр бир уча дамын үстүнә чыхыб» тәзә аја бахмагла вә бир нечә кәлмә дуа охумагла сән залымләрин зүлмүндән ејнән олачагсан. Та бундан јахшы шәј инә ола биләр?»³. Башгалары «залимләрин зүлмүндән хилас олмаг үчүн чох-чох фодакарлылары өзләринә рәва көрүрләр, амма сән буыларын чүмләсинин әвәзиндә тәс-бәһи ал әлине, чых дамын үстүнә вә һиләли-рәмәзанул-мүбарәки көрмәјә чидди-чәһд елә вә елә ки, көрдүн, дә-хи саһирләрин сәһриндән билмәррә хилас олачагсан»³.

Ислам ајининә гаршы либерал мөвгедән мүбаризә апаран маарифчи Е. Султанов оручулуғун мүсәлман күт-ләләри ичәрисиндә вәба хәстәлијинин јайылмасы үчүн әлверишли шәраит јаратдығыны көстәрирди. Онун фикринчә бир һалда ки, мүсәлманларын һәјатында оруч тутмагдан бојун гачырмаг бир гајда олараг бөјүк күнаһ

сајылыр вә онлара оруч тутма демәк мүмкүн дејилдир, онда һеч олмәзса оручулуғун доғурдуғу фәләкәтләрә гаршы мүбаризә апармаг лазымдыр. Рамазанда оруч тутан мүсәлманлар арыглајыб иштаһдан дүшүрләр. Оручу кәсдикдә онлар ачкөзлүклә әлә кечән һәр шәји, һәм дә һәддән артыг јејирләр. Бунун нәтичәсиндә оруч тутанларын чоху мәдә-бағырсаг хәстәликләринә тутадурулар ки, бу да илдән-илә артан вәба хәстәлијинин мүсәлманларын ичәрисиндә јайылмасы үчүн тәһлүкә јарадыр. Әлбәттә, мүәјјән шәраитдә шәриәт оручу башга вахта кечирмәјә ичәзә верир, буну да диндарлара мүчтәһид-ләримиз баша сала биләрләр. «Лакин онлар, бизим бу руһани рәһбәрләримиз вә нуғузуларымыз, биздән вә үмумијјәтлә көзләнен тәһлүкәдән чох-чох узагдырлар»⁴. Е. Султанов оручулуға мәнфи мүнәсибәтинни башга бир мәғаләсиндә дә билдирмишдир².

Ејни фикри Ү. Һачыбәјов «Холера вә рәмәзанәл-мүбарәк» фелјетонунда мүдафиә едир. О јазыр ки, мүсәлман руһаниләри «јалаңдан тәһарәт, изәлеји-нәчасәт, дәстәмәз вә гүсулдан дәм вурурлар», әслиндә тәмизлијин, мурадлығын нә олдуғуну билмирләр, кикијена вә санитариядан гәтијјән хәбәрләри јохдур. Оруч тутмағы бунда көрүрләр ки, диндарлар күндүз ач галсынар, кечәләр исә «пәндам» оланадәк јесниләр. Натәмизлик-дән, мәдәнин позулмасындан диндарлар исһал оlanda да дејирләр: «әши холера нәдир, иш әчәлнәндир, горхма, вур ичәри!»³.

Ч. Мәммәдгулузадәнин јахын мәфкурә достлары вә мәсләдашлары М. Ә. Сабир, М. Ә. Мөчүз, Ә. Нәзми вә башгалары оручулуғун инсан тәбнәтинә јабанчы вә зәрәр-ли олдуғуну ифша етмиш, зәһмәткеш адама онун кәтир-дији мәрумијјәтләри, әзијјәти вә мәшәггәти сатира ата-шинә тутмушдулар. Ушаг икән оруч тутмаға мәчбур едилән М. Ә. Сабир јазырды:

«Тутдум оручу ирәмәзәндә,
Галды ики көзүм газәндә».

¹ Э. Султанов. Мусульманский пост и холера. Газ. «Закавказье» № 181, 13 августа 1910 г.

² Бах: Э. Султанов. Орудж-байрам. Газ. «Закавказье» № 213, 1910 г.

³ Бах: Үзејир Һачыбәјов. Әсәрләри, 4-чү чилд. Баки, 1968, сәһ. 40, 41.

¹ Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 3-чү чилд, Баки, 1967, сәһ. 640.

² Јенә орада, 2-чи чилд, Баки, 1967, сәһ. 102.

³ Јенә орада, 3-чү чилд, Баки, 1967, сәһ. 646.

М. Ә. Мөчүз орусчулугун «халгы тәнкә кәтирән» «мүшкүл бир ибадәт» олдугуну гәйд едәрәк јазмышдыр:

«Маһи-сиям кәлди, мәни салды мөһнәтә,
Еј каш кәлмијәди, орус бу вилајәтә».

Орусчун өзүнү јајын исти күнүндә бир торбаја салыб сәһәрдән ахшамадәк ач вә сусуз гојмагы кинајә илә тәләб едән Ә. Нәзми дејирди:

«Аллаја та ки, орус тутмаг олур јајда нечә.
Көрдүјү ишдән ола, мугәнбәһ ејләчә!»

Әдиб Ә. Б. һагвердијев «Шикајәт» адлы һекајәсиндә орусчуға өзләри үчүн кәлир мәнбәји кими бахан мүфтәхор моллалары ифша етмишдир. Јазычы бәдии формада белә бир фикри охучуларга чатдырмаға чалышыр ки, чамаатын кет-келә һәјәтә ачыг көзлә бахмасы дини ајинләрин зәифләмәсинә вә бундан да дин хадимләринин тәшвишә дүшмәсинә сәбәб олур, руһаниләр буну өзләринин мүфлисләшмәси кими гүјмәтләндириләр. Мәсәлән, һәмнин фикир һекајәдә ахундун дили илә белә ифадә едилмишдир: «Белә кетсә, ахырда ачымыздан ғырыларыг... Кечмишдә һәр рәмәзанда әлимә мин беш јүз манатдан артыг пул кәлирди. Базар кәлдикчә кәсадлашыр, чамаат диндән, мәнбәбдән чыхыб, үләмаја еттинә еләмир»¹.

Ингилабчы демократ маарифчиләр ислам ајининин һәчч ғылмаг фәрзини өлдүрүчү тәнгид атешинә тутмушлар. Онлар өз әсәрләриндә Мәккә зијарәтинә келәнләри лаға гојмуш, һәчч јолунда онларын башына кәлән мүсибәтләри чәсарәтлә гәләмә алмышлар. Ч. Мәммәдгулузадә зијарәтчиләрин бөјүк әксәријјәтинин чаһил, надан адамлар олуб Мәккәјә көзүбағлы һејван кедиб, һејван кәлдијини кәстәрди.

Мәккә зијарәтини көзү илә көрән Ә. Әзимзадә «Мәнин сәфәрим» адлы хатиратында «мүгәддәс торпагда» һачыларын башына кәлән мүсибәтләрдән, онларын наданлығындан, мәишәт позгунлуғундан мүфәссәл бәһс етмишдир. О јазмышдыр ки, «мүгәддәс» јерләрдә «мүсафирләр бир-бирини һеј сәсләјиб дејирдиләр: ада гојма

пилтәни апардылар... ада гојма автафаны апардылар... ада, гојма күркү апардылар». Хәстәләниш һачыја бахан ара һәкими она бир овуч гуму әзиб ичиртмәји мәсләһәт көрүр, әкәр һачы буна разы олмәзсә она гумла ималә етмәји әмр едир. Буну ешидән һачы дејир: ај бурада өләнләр түнбәтүн олсун! Ағлым һарада иди ки, бу харабаја кәлдим? Ким билир мәнзилә кедиб чатаначан бу сарсаг башыма нәләр кәләчәк? Зијарәт јолу үстүндә ки карвансаралар демәк олар ки, сөзүн әсил мәһнасында фаһишәханалар хидмәтинин көрүрдү. Бурада зијарәтчиләрә «һәр кәс гоһум-әгрәбасындан јахын арвадлары сатырдылар». Нәтичәдә узун ишкәнчәли јолда готурлуға, кечәллијә тутулмуш зијарәтчиләр «зәһрәви хәстәликләрә өлән еһтијачларыны» да өдәјирдиләр¹.

Азәрбајҗан маарифчиләри ислам ајини илә бағлы олан бајрам вә мәрәсимләри дә чидди тәнгид едиб онларын мүртәчә маһијјәт дашыдығларыны, халға мадди вә мәһнәви зәрәр кәтирдикләринин кәстәрмишләр. Онлар кәстәрдиләр ки, һәмнин мәрәсимләр мадди вәсантин бош јерә сәрф олунмасына, зәһмәткеш адамын алын тәри илә газандығы малын мүфтәхор руһаниләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинә сәбәб олур. Бу чәһәтдән ингилабчы демократ маарифчиләрин гурбан бајрамы мәрәсимини тәнгид етмәси хүсусилә диггәти чәләб едир. Ч. Мәммәдгулузадә «Гурбан бајрамы» сәрләвһәли фелјетонунда белә бир фикри өз охучуларына ашыламаға чалышырды ки, онун дөврүндә һәким синифләр өлкәдә һәкм сүрән керилији, чәһаләтпәрәстлији, тәсәррүфат позгунлуғуну вә бу кими ичтиман тәрәггијә зидд олан бәләләри арадан галдырмаг әвәзинә, чамааты динә сарынамаға, дин јолунда гурбанлар кәсмәјә сөвг едилрәр. Әдиб кәстәрди ки, өлкә «мәзарыстан, чамаат вәһши, дүшмән гәви, маариф јох, үмәра бинамус, тичарәт позгун, зираәт пәжмүрдә» олдугу һалда бу бајрам бөјүк тәнтәнә илә кечирилирди. Һәмнин бајрам мүсәлманларын мәишәтинә бир дини мәрәсим, адәт кими даһил олдугундан һәр бир диндар өз мадди рифаһындан асылы олмаја раг гурбан кәсмәјә мәчбур иди. Ч. Мәммәдгулузадә гурбан бајрамынын халға зидд маһијјәтинин биринчи нөвбәдә әһалинин даһа да јохсуллашмасына, касыбларын

¹ Бах: Аз. ССР ЕА республика әләзмалары фонду, архив 33, г-1 (11).

¹ Ә. һагвердијев. Сечилимиш әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1957, сәһ. 159.

вэзйјэтнннн даһа да ағырлашмасына сәбәб олмасында көүрдү»¹

Азәрбајчан ичтимаи фикир нүмајәндәләриннн дини ајин вә мәрәсимләрә гаршы мүбаризәсиндән бәһс едәркән, онларын ашура мәрәсимини тәнгид етмәләри үзәриндә дә дајанмаг лазымдыр. Имам һүсејнә тәзйјә сахламаг ады илә орталыға атылмыш вә шиәлијә е'тигад бәсләјән диндарларын арасында јајылмыш бу мәрәсим исламда дини фанатизмнн эн ејбәчәр тәзаһүр формасы иди. Азәрбајчанын шиәмәзһәб әһалиннн јашадығы гәзаларында тәмтәраглы дәскаһ вә тамашалар шәклиндә кечирилән бу мәрәсим наданлыг рәмзи кими Азәрбајчан маарифчиләри тәрәфиндән ифша вә тәнгид едилмишдир.

М. Ф. Ахундов ашура мәрәсиминнн тарихиндән вә сйјәси мәнәсындән данышараг көстәрир ки, руһаниләр әввәлләр ашураны шиәмәзһәб шаһларын хошуна кәлмәк үчүн кечиридиләр, сонралар «бу ишин онлар үчүн бәјүк бир кәлир мәнбәји олдуғуну баша дүшәрәк», һәр јердә кениш јајмаға башладылар. Бу мәгсәдлә дә онлар башдан-баша јаланла долу «Мәсанбул-әбрар» кими охучунун этини үрпәдән әсәрләр јаздылар². Бунун нәтичәсиндә инди «әһалиси шиә мәзһәбиндән олан бир чох вилајәтләрдә мәһәррәм ајынын тәзйјә күнләриндә чамаат зәнчирлә дөшүнә, күрәјинә дөјмәк, һејдәри вә не'мәти савашлары салмаг, башына күл-торпаг сәлмәк вә буллара охшар бир чох сәфәһ һәрәкәтләр чыхармагла кифајәтләnmәјәрәк өз бәдәнләрини гылынчла, хәнчәрлә јаралајыб гана гәлтән едирләр. Онлар бу васитә илә ашура күвүнүн тәнтәнәсини артырмаға чалышыр вә фәхр едирләр ки, әрәбләрин өлүләринә бәсләдикләри мәнһәббәт вә сәммийјәт үчүн малларындан вә чанларындан кечирләр»³.

Ашура мәрәсиминнн вә ону ичра етмәјин нә гәдәр мәнәсыз вә нә гәдәр ағылсыз бир иш олдуғуну диндарлар аналдараг, М. Ф. Ахундов үзүнү онлара тутуб үрәк јангысы илә һәм дә кәскин бир формада дејирди: «Еј

ахмаглар, өзүнүзә аға сајдығыныз бу әрәбләрин өз һәмчинсләри, бәлкә дә өз гоһумлары, онлара сағ олдулары заман һеч бир һөрмәт гојмады, онлары өлдүрдү, әһли-әјалларыны сон дәрәчә зилләт вә рүсвајчылыгла әсир апардылар вә бу һәрәкәтләриндә һеч нәдән горхмадылар. Сә сизә нә дүшүмшүдүр ки, мин ики јүз һәштәд иләдән боһра өз ишиниздән-пешәниниздән әл чәкиб онларын матәминдә дәли-диванә олуб өзүнүзү рүсвај едирсинннз?»¹

Азәрбајчан философу ашуранын кәскин тәнгидини исламын «гәзавү-гәдәр» һаггында еһкамынын тәнгиди илә әлагәләндирәрәк, белә бир фикир јүрдүрдү ки, бу мәрәсим аллаһын гадирлијинә даир ислам еһкамынын өзүнә белә зиддир. Бир һалда ки, аллаһ өзү ирәличәдән имам һүсејнин шәһидлијинә гәрар вермишдир вә о инди чәннәттә әлләшиб һуриләрлә кејф чәкир, онда бәс биз нә үчүн она мәзлум, заваллы дејәк, она «тәзйјә сахлајаг, атылаг-дүшәк, дөшүмүзә вә башымыза чырпаг, башымыза күл вә торпаг совураг вә шахсеј-вахсеј наләсин әршә чатдыраг вә әндамымыза хәнчәр вә бычаг тахаг вә јара вураг вә бу күнә әбләһанә һәрәкәтлә ашна вә биканани өзүмүзә күлдүрәк»². М. Ф. Ахундов диндарлары руһаниләрин сөзүнә инанмамаға, ашура мәрәсиминнн кечирилмәсинә пул сәрф етмәмәјә, пуллари мәктәб, маариф ишинә хәрчләмәјә чағырды. О, үрәк аңрысы илә дејирди ки, ислам дини диндарлары елә бир вәзйјә-тә салмышдыр ки, инди артыг онларын өзләриннн вәзйјәтинә ачымаг вә ағламаг лазымдыр. М. Ф. Ахундов јазмышдыр: «Һәр ил халгымызын имамларын мүсибәтиндә тутдуғу тәзйјә һәнгигәтдә инсанларын өз бәдбәхтлијинә ағламасы демәкдир»³.

Ислам тәәссүбкешлијиннн вә онун доғурдуғу наданлыгын эн ијрәнч формасы олан ашура мәрәсиминнн халг арасында кениш јајылмасы кечән әсрин 70-чи илләриндә Азәрбајчан маарифчиләриннн чидди нараһат етмишдир. О заман бу мәсәлә «Әкинчи» гәзетиннн сәһифәләриндә ачыг мұзакирә едилмишдир. Маарифпәрвәр зијалы «Әһсәнүл-гәваид» ашура мәрәсиминнн әлејинә чыхыб; ону вәһши бир адәт адландырмыш, диндарлары

¹ Бах: Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1967, сәһ. 539.

² Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, 1962, сәһ. 412.

³ М. Ф. Ахундов. Кәмалүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 168—169.

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмалүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 169.

² М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, 1962, сәһ. 410.

³ Јенә орада, сәһ. 130.

ондан эл чөкмөжө чагырмышдыр. Бу мүнәсибәтлө Һ. Зәрдаби Губадан капитан Султановдан («һадимүл-гөваид») тәзијәдарлығы мүдафиә едөн бир мәктуб алмышды. Дини әгидәләрин әсири олан капитан Султанов ашура мәрәсими заманы фанатик диндарларын агкөјнәк олуб баш чапмагарына һагг газандырыр вә баш чапмагың сәһһәт үчүн бәјүк фәјдасы олдуғуну сөйләјирди.

Һ. Зәрдаби капитан Султанова чаваб верәрәк дејирди ки, бу чүр мәрәсимләрин кимләр тәрәфиндән вә нә үчүн тәшкил едилдији артыг чоҳдан мә’лумдур. Моллалар ашура мәрәсимиңдә баш ачыг, ајаг јалын агкөјнәкләрин габағына она көрә дүшүрләр ки, «дүшмәсәләр долана билмәзләр». Бундан сонра Һ. Зәрдаби Гарабагдан өзүнү «һадијүл-мүзиллин» адландыран мүртәчә бир шаирдән налајиг сөзләрлә долу бир һөчв алмышды. О, Һ. Зәрдабинин ашура мәрәсимиңин әлејһинә чыхдығы үчүн «бие’тигад¹, биәдәб, биңдрак, биелм» адландырыр, онун агкөјнәк сөзүнү данышмаға белә лајиг олмадығыны сөйләјир. Башы бәлалы шаир тәзијәдарлығың мүсәлманларын мә’нәви һәјаты үчүн әһәмијјәтли олдуғуну әсәсләндирмаға чалышыр. Һ. Зәрдаби «һадијүл-мүзиллинә чаваб верәрәк дејирди ки, «еј узунулаг!... чәнабыңыз топ-түфәнк илә бизи горхуда билмәз», ашура мәрәсимиңин мүсәлманларын һәјатында мәнфур ролу вә мүртәчә маһијјәти бизә чоҳдан ајдындыр².

Һ. Зәрдабинин ардынча «һадијүл-мүзиллин» кими мејдан охујан наданлары С. Ә. Ширвани ифша едир, онун мүртәчә фикирләриндән дашы даш үстә гојмајыр. Ашураның јалныз авам чамааты ајдатмаг васитәси олмасыны көстәрән С. Ә. Ширвани дејирди ки, әкәр ашурада баш чапмаг фәјдалыдырса, онда бәс нә үчүн буна фитва верән үләмаларын өзләри башларыны чапмырлар, нә үчүн буну јухары силкә рәва көрмүрләр. С. Ә. Ширвани јазырды:

«Кәрәк әввәл чапа башларыны фөвчи-үләма,
Чүнки онлары бу ишләрдә рәйсүл-фүғәра,
Сонрадан баш чапалар хан, әмирул-үмәра,
Нә ки, һәр бисәрү па лотији-мејдан, әхәви».

Ашура мәрәсимиңин ејбәчәр тәзаһүрләри (шәбәһ)

¹ «Әкинчи» гәзети №3, 3 феврал 1877-чи ил.

² «Әкинчи» гәзети №7, 31 март 1877-чи ил (әләва вәрәг).

чыхартмаг, баш јармаг вә с.) 90-чы илләрдә либерал маарифчиләр тәрәфиндән чәсарәтлә тәңгид едилмишдир. С. Меһмандаров «шиәләрин шәбәһләри»нә һәср етдији мәғаләләриндә ашура мәрәсимиңин синә дөјмәк, баш чапмаг, бәдәнә бычаг, хәнчәр санчмаг кими вәһши адәтләрини исләјиб, буну дини фанатизмдән даһа чоҳ шәһәр һәјатының поздуғу дәлиганлы кәнчләрин тамашачылар (хүсусилә гызлар) гаршысында өз «чәсарәтини» көстәрмәјә олан мејдләри илә изаһ едирди. Шәбәһләрин һәрәкәтвәричи мотивинин дини фанатизм олмамасыны С. Меһмандаров бир дә онда көрүрдү ки, орада әсәсән чаванлар иштирак едирләр, динин гәви олдуғу кәндләрдә шәбәһ чыхартмырлар. Бурадан С. Меһмандаров белә бир нәтичәјә кәлирди ки, һәркәһ шәбәһләрә гаршы инзибати тәдбирләр көрүлсә, хүсусилә моллалар диндарлары шәбәһ чыхартмаға тәһрик етмәзсә, әксинә, һәсмин ону тәлгин етмәдијини мә’минләрә баша саларса, һәмин биабырчылыглар арадан көтүрүлә биләр¹. С. Меһмандаров ашура мәрәсимиңин дини фанатизмнн тәбиәтиндән ирәли кәлдијини көрмүр вә јахуд көрә билмирди вә бу сәбәбдән онун бу сәһәдәки тәңгиди мүлаһизәләри башга маарифчиләрин е’тиразына сәбәб олурду.

С. Меһмандаровун фикри илә разылашмајан Е. Султанов ашура мәрәсимиңдә диндарларын вәһши һәрәкәтләрини мәһз дини фанатизм илә изаһ едирди. О дејирди ки, мүсәлман күтләләрини белә ејбәчәр һәрәкәтләрә сөвг едөн мәһз диндарлыгдыр, һәм дә тәһриф олунмуш, фанатикчәсинә гавранылмыш диндарлыгдыр. «Әкәр бу һадисәләрдә чаванлыг, чогагылы өзүнү көстәрмәјә мүәјјән рол ојнаса да, бу рол чоҳ чүз’идир вә онлар, һәмин һиссләр, һеч вахт күтләләри фанатизм гәдәр һәрәкәтә кәтирә билмәз»². Бурадан да Е. Султанов белә бир нәтичәјә кәлирди ки, халг гәһаләтдә галдыгча шәбәһ хәстәлји онун бәдәниндә гәлачагдыр. «Халгымыз өз мәрәсимиңинин вәһшилијини вә ејбәчәрлијини анчаг шуурун мүсәбәт билккләрин ишығы илә шәфәгләндији заман баша дүшәчәкдир»³.

¹ Бах: Самед-бек Меһмандаров. Религиозные мистерии у шиитов. Газ. «Новое обозрение» № 3159, 4 марта 1893 г. Происхождение мистерии у шиитов, там же № 3223, 12 мая 1893 г.

² Э. Султанов. Еще о религиозных мистериях у шиитов. Газ «Новое обозрение» № 3197, 15 апреля 1893 г.

³ Жена орада.

Ашура мәрәсиминин ачыначагы нәтичәләри бу мәрәсим тарихинә Јереван семинаријасынын мұәллими Рәһим Хәлиловун һәср етдији кениш мәғаләдә пәсләнир. Мәғаләдә көстәрилер ки, ашура диндар шиәләрдә сүнниләрә вә башга дини мәзһәбләрә гуллуғ едәнләрә гаршы дини фанатизм ғызышдыр. Фанатик шиәләр ашура күнү көрпә ушағларынын да башыны бычагла чәртирләр, хәстә ушағларын сағалмасы үчүн онлары бөјүндә ағкөјнәк едәчәкләринә тәнтәһәли сурәтдә сөз верирләр вә буна кәләчәкдә һөкмән әмәл едирләр¹.

Ф. Көчәрли ашура мәрәсимини мүнәсибәти илә јаздығы бир мәғаләсиндә бу мәрәсимин тарихиндән данышарағ, онун Гур'ан вә Мәһәмәдин дини илә һеч бир мүсбәт әләғәси олмадығыны көстәрирди. О ашурада шәбәһ чыхардыб баш чапмағы мүртәчә дини гајда кими иттиһам едәрәк јазмышдыр: «Белә тә'зијә сахламағ сәһһәти көзләмә тәләбнин биринчи јерә гојан мүсәлман дининин руһуна зиддир. Бу, керидә галмыш руһаниләрин чуша кәтирдикләри чаһил гара чамаатын дини фанатизминин кобуд тәһәһүрүдүр. Һәмин дини фанатизмә гаршы әглә ујғун мұбаризә апармағ мүсәлман чәмијјәтинин руһаниләринин вә зијалы һиссәсинин нүмајәндәләринин мәнәви борчудур»².

Ашура мәрәсиминин М. Ф. Ахундов тәрәфиндән верилмиш елми тәғиди әсримизин әввалиндә инғилдәчи демократ маарифчиләр даһа да инкишаф етдирмишләр, јени мүддәә вә дәлилләрлә зәнқинләшдирмишләр. Ч. Мәммәдгулузадә ашура мәрәсиминин мүртәчә маһијәтинин вә пүчлуғуну көстәрәкән өз бөјүк сәләфи М. Ф. Ахундовун фикирләри илә сәсләшән мұһакимәләр ирәли сүрүр вә дејирди ки, «баш јармағ, зәнчир вурмағ вә күчәләрдә «шахсәј» тәпмәк адәти вәһшин бир адәтдир. Вә әкәр мин үч јүз ил бундан габағ надан әрәбләрин гәбилә сәркәрдәләри бир-бирилә «портфел» үстә далашыб вуршурларса», бизә инди «нә дүшүб ки, күчәләрә долүшүб бамбылы кими «шахсәј-вахсәј!» чыгырыб

¹ Бах: Рагим Халилов. Траурный месяц магеррам у мусульман-шинство Ереванской губернии. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXV, Тифлис, 1898, сәһ. 163—188.

² Ф. Кочарлинский. Ко дню ашуры. Газ. «Заказказье» № 33, 10 февраля 1907 г.

атылағ-дүшәк, гоншулары өз үстүмүзә күлдүрәк», өзүмүз хәнчәр-бычагла јаралајағ вә с.¹

М. Ф. Ахундов кими Ч. Мәммәдгулузадә дә диндарлар үз тутуб дејирди ки, әкәр сизә һәғигәтән ағламағ ләзимдырса өз һалыныза, өз күнүнүзә ағлајын. Гар кәсин үрәјиндә вәтән вә милләт мәнәһбәти варса, ашура күнү уча бир јердә дуруб мүсәлман аләминә бахарағ ағласын. Әкәр сизә шүмүрләрә лә'нәт јағдырмағ ләзимдырса, өз ичәриниздә әбәлы, сарыглы минләрлә, он минләрлә шүмүр вардыр, онларә лә'нәт јағдырын. М. Ф. Ахундов кими Ч. Мәммәдгулузадә дә көстәрирди ки, һәркаһ имам һүсәји аллаһын гәдәри илә гәтл олунуб, өзү дә инди чәннәтдә һуриләрлә кеф чәкирсә, онун үчүн тә'зијә сахламағын нә мәнәсы вар!

Дини фанатизмин, о чүмләдән ашураны, мүсәлман халғларынын керидә галмасына мәнфи тә'сир едән бир амил олдуғуну ајдынлашдыран Ч. Мәммәдгулузадә һәм дә көстәрирди ки, бундан мүстәмләкәчиләр өз мәнәфеји үчүн истифадә едирләр, фанатизмин даһа да кениш јәјылмасы јолу илә Шәргин ојанмасына мане олмаға чалышырлар. О дејирди ки, Инкилтәрәнин Тәбриздә, Бомбејдә вә Кәлкүттәдәки чәсуслары гәсбарлығ мәгсәди илә тә'зијәдәрлығ бусатыны ичра етмәјә бол-бол пүл бурашырлар, «һиндулар илә шиәләри ашура күнү вуршудурулар»

«Имама тә'зијә сахламағын», «имам зијәрәтинин», «имам еһсанынын» диндарлары нечә вар-јохдан чыхартдығыны, шууруну нечә зәһәрләјиб күтләшдирдијини Ә. Һағвердијев «Хортданын чәнһәнәм мәктублары» әсәриндә бәдини сурәтләрлә тәсвир етмишдир. Әдиб кинајә илә гејд едир ки, «имам башына даһ салсын», «имам евини јыхсын», «имам балаларыны јетим гојсун» кими гарғышлар һәғигәтән нечә јерини тутур: имам јолунда чоһ чидди чәһд едән диндарларын евини имам да јыхыр. Ә. Һағвердијев «Вавејла» пјесиндә диндарларын шууруну ашура тәблиғаты илә долдуруб онлары баш чапмаға вадар едән ријакар моллалары ифша едирди. Ашура күнү башыны чапыб өлән оғлунун мејити үзәриндә ағлајан бир анаја молла белә тәсәлли верир: «Бачы, наһағ јерә өзүнү күнаһа батырма. Аллаһ бизим һа-

¹ Чәдил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, 1967, сәһ. 238.

мымыза елэ бир өлүм гисмэт елэсин! Оглун бу саат бешиштэ элэшиб күнаһыны бағышламага истирһам едир»¹.

Көрүндүү кими, Азербайжан маарифчилэри өз эсэрлэриндэ ислам дининин мүхтэлиф мэрәсим вэ бусатларынын мәншэјини вэ ичтиман маһијјэтини ортаја гојмуш, бунула да онларын мүгәддэслијинэ диндарларын инамыны сарсытмышдыр. Азербайжан маарифчилэри тэрәфиндэн ислам мэрәсимлэринин тэнгид вэ ифша едилмәси зәһмәткешлэрин динин тәсириндэн азад едилмәсинэ, ичтиман һәјата фәал мүнәсибәт бәсләмәсинэ, истисмарчылара вэ мүфтәхорлара гаршы мүбаризәјә галхмасына көмәк етмишдир. Чүнки дини мэрәсимлэри тэнгид етмәк, бунларын ришәси олан дини еһкамларын тэнгиди демәк иди, долајысы илә динин маһәви өртүк олдугу истисмар дүнјасынын тэнгиди демәк иди.

АЗЭРБАЈЧАН МААРИФЧИЛЭРИ ТЭРЭФИНДЭН ИСЛАМ ҺУГУГУ ВЭ ЭХЛАГЫНЫН ТЭНГИДИ

1. Ислам һугугунун тэнгиди

Ислам һугугу (шәриәт, јәни тутулан, әмр олуан јол) Гур'андакы әмр вэ пәһләрин топланыб рәсмиләшдирилмәсиндэн јаранмышдыр. Бу һугуг еһкамдан фәрғли олараг диндарларын фәалијјэтинин харичи тәзаһүрүнә аиддир. Әввәлләр анчаг Гур'ана вэ мүгәддәс һәдисләрә әсасланан ислам һугугу сонралар мәзһәблэрин арасындакы фәрғдән асылы олараг тәдричән тамамланмыш вэ инкишаф едиб фиғһ шәклинә дүшмүшдүр. Һазырда анчаг фиғһ ганун гүввәсинә маликдир, Гур'ан вэ һәдисләрә исе анчаг еһкам китаблары кими бахылыр. Демәли, шәриәтин әсас вәзифәси әввәлләр мүсәлманларын һәрәкәт вэ давраһышларыны дин нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмәк иди. Халис һугуги нөгтеји-нәзәр шәриәтә сонралар дахил едилмишдир¹.

Мүсәлман һугугуна мүлки проблемләрә јанашы пәрәстиш мәсәлэләри дә дахилдир. Шәриәт мүлки һугуга аид тәәһһүдләри пәрәстишә (ибадәтә) аид тәәһһүдләрдән фәрғләндирир, инсанларын һәрәкәт вэ әмәлләрини мүлки һугуг нөгтеји-нәзәриндән дүзкүн (сәһһ), дүзкүн олмајан (батил), ичазә верилмиш (чанз), тәсирли (нафиз) вэ әлагәдар (лазым) олмагла беш кәтегорияја бөлүр. Мүсәлманлар практикада фиғһин бүтүн тәләблэринә әмәл етмәкдән имтина етмәјә чохдан мәчбур олмушдулар. Фиғһ бир чох һалларда јерли дүнјәви һугугла әвәз едилмишди. Мәсәлән, чинајәт ишләри, верки вэ мүлкијјәт һаггындакы мәсәлэләр мүсәлман өлкәлә-

¹ Ә. Һагвердијев. Сечилмиш эсэрлэри, 1 чилд, Бақы, 1956, сәһ. 346.

¹ Бах: А. Массе. Ислам, Бақы, 1964, сәһ. 124.

ринин чохунда, о чүмлөдөн Азербайжанда дүнјөви әдлий-
јә органларына кечмишди.

Ф. Енкелс орта әсрләрдә чари олан дини-феодал
һүгүгундан данышаркән демшидир ки, әгли фәалијјәтин
бүтүн саһәләриндә илаһијјәтин һөкм сүрдүјү бир заман,
әлбәттә, һүгүгшүнәслиг, садәчә олараг илаһијјәтин
чохлу саһәләриндән биринә чевриләчәкди вә илаһијјәт-
дә һөкмран ејни принсипләр она да тәтбиғ едиләчәкди.
Белә бир шәрәнтдә мүгәддәс китабларын «мәтнләр» һәр
бир мәһкәмәдә ганун гүввәсини¹ алмаја билмәзди. Бу
һал хүсуси јуристләр силки әмәлә кәлән дөврдә дә да-
вам едир, һүгүгшүнәслиг һәлә узун заман илаһијјәтин
гәјјумлуғ алтындан чыха билмир¹. Енкелсин бу фикри-
ни ејнилә XIX әсрдә Азербайжанын дини мәһкәмәләриндә
тәтбиғ едилмәкдә давам едән ислам һүгүгуна да аид ет-
мәк олар.

Чар һөкүмәти Азербайжанда чинајәт вә мүлки ишләр-
ри ханларын вә газыларын әлиндән алыб инзибати мәһ-
кәмәләрин сәрәнчамына вердисә дә аилә вә мәншәт
мүнасибәтләринин низама салынмасында чох вахт ислам
һүгүгуна иснад верилрди, кәбин кәсмәк, арвад боша-
маг, гәјјум гојмаг, варислији мүүјјән етмәк вә с. ишләрә
әввәлки кими билаваситә газыларын өзләри бахырды-
лар. Чар һөкүмәти шәриәт мәһкәмәләринин сәләһијјәти-
ни мәһдудлашдырмасына бахмајараг, орадакы бүрө-
кратизми вә сүрүндүрмәчилији көрән мүсәлманлар чох
вахт мүлки вә һәтта чинајәт ишләри үчүн газыла-
ра мүрачиәт едирдиләр. Газылар да мүсәлманлар ичәри-
синдә мәһкәмә ишини ичра етмәк имтијазыны өз әллә-
риндә сахламаг мөгсәдилә инзибати идәрәләри вә дүнјә-
ви мәһкәмәләри писләјир, ора мүрачиәт едәнләри динсиз
адландырырдылар. Бу исә зәһмәткешләри дүнјөви һү-
гүг әсасында ишә бахдырмагдан чәкиндилр, шәриәт
гацуиларыны шәрһ вә тәтбиғ етмәкдә мүчтәһидләрин вә
газыларын ролуну јүксәлдирди. Беләликлә, өлкәдә ка-
питализмин инкишаф етмәси илә әлағәдар олараг ислам
һүгүгу өзүнүн әввәлки универсал әһәмијјәтини итирмиш
олса да мүлки ишләрдә, хүсусилә аилә вә мәншәт мүна-
сибәтләриндә һәлә тәтбиғ едилрди вә демәли, ичтиман

һәјәтин инкишафына чидди маниә олуруду, әдаләтсиз-
лији вә өзбашыналығы тәсбит едирди.

Азербайжан маарифчиләри буна көрә дә М. Ф. Ахун-
довдан башламыш ислам һүгүгунун нормаларыны тән-
гид едиб бунардын илаһи мәншәјә малик олмадығыны,
зүлм вә истисмара һагг газандырдығыны, көһнәлдјини,
дәјишмиш олан јени ичтиман мүнасибәтләрә үзүн
кәлмәдјини кестөрирдиләр. М. Ф. Ахундов ислам һүгү-
гунун аллаһ тәрәфиндән назил едилдији иддиасыны
рәддә етмәклә онун үзәриндән мүгәддәс дин өртүјүнү
биринчи олараг көтүрүб атымышдыр. О, дејирди ки, бу
һүгүгун нормаларыны Мәһәммәд пејгәмбәр әрәбләрин
өзүндән әввәлки мәһкәмә практикасында көтүрмүш-
дүр. Фигһ вә вачибәтә даир нормалар гәдим јәмәнлиләр
рә мәлум иди. Онлар өз мәһкәмә ишләрини һәмни нор-
малара әсасән ашарырдылар. Мәһәммәд Мәдинәјә кәч-
дүкдә дә орада чохлу фиғһ биләнләрә раст кәлмишди.
Пејгәмбәр фиғһи онлардан өјрәнмиш вә өз ағылыны кү-
чү илә онда бир пара дәјишникликләр етмишди. «Һәги-
гәтдә исә онун өзү фиғһ елминин ихтирачысы вә тәсис-
едичиси дејилди. Фигһ елми гәдим әрәбләрә анд бир
елмдир ки, пејгәмбәр ону мәнимсәмишдир»¹. Пејгәмбәр
«өзүнү әввәлин вә ахырын ән ағыллысы, кечмишләрини вә
кәләчәк нәсилләрини ән бөјүк фәзиләт саһиб сајараг,
фиғһ елминдә һеч бир дәјишдирмәјә вә әлавәјә ичазә
вермир»².

Бир һалда ки, һүгүг нормалары, фиғһ гәјдалары
реал, дүнјөви мәншәјә маликдир, демәли, онлар әбәди
вә мүтләг ола билмәз. Һәр бир елм кими фиғһ дә инки-
шаф етдирилмәлидир. Бунсуз ичтиман тәрәгги ләнкјә-
чәкдир. Фигһин мөвчуд ичтиман мүнасибәтләри әкс етди-
рилмәси фикриндән М. Ф. Ахундовун чыхардығы нәтичә
белә иди.

М. Ф. Ахундовун фикринчә, фиғһ бир әсрин вә ја
тәкчә бир адамын зәкасынын мәһсулу ола билмәз. Ич-
тиман һәјәт дәјишилдикчә, инсан әгли инкишаф етдик-
чә фиғһ дә тәкмилләшмәлидир, һәм дә бу ишдә гәринәләр-
рин, әсрләрин тәчрүбәси, «бир чох инсанларын ағлы
иштирак» етмәлидир. Һәм дә «заманын вәзијјәтини».

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддәвлә мәктублары. Бақы, 1959, сәһ. 124.

² Јәнә орада, сәһ. 123—124.

¹ Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Дин һаггында, Бақы, 1958, сәһ. 77.

«инсан чәмијјәтинин тәләбләри вә еһтијачларыны» нәзәрә алараг ону даим тәкмилләшдирмәк ләзымдыр. Бурадан көрүнүр ки, М. Ф. Ахундов ислам һүгугунун мәншәјини вә маһијјәтини бир маарифчи кими аңлајыб, өлкәнин капиталист инкшафыны тәсири илә онун дәјишдирилмәсини тәләб едирди¹.

М. Ф. Ахундов јазмышды: «...Фигһ елминдә бу чүр дәјишдирмәләр, әвәзетмәләр вә артырмаларын јолуну бағлајан бир пејғәмбәр өз үммәтини дунја ишләриндә һәр чүр тәрәгги јолларындан мәһрум вә ачиз етмишдир... Өзүнү әглдә вә елмдә биринчи вә ахырынчы адам адландыран бизим пејғәмбәримиз бүтүн мүлки, милли вә фигһи мәсәләләрдә дәјишдирмәк, јениләшдирмәк вә артырмаг јолуну бүтүн әгл саһибләринин үзүнә бағламышдыр. Айдындыр ки, бунунла да о, бүтүн Асијадә вә дунјанын бир сыра башга јерләриндә јашајан инсанлары чаһаләт вә әбади зилләт бәласына дүчәр етмиш, ислам халглары арасында һәр чүр тәрәггијә мане олмушдур»².

Фигһ ганунларынын коминкасијасына кәлиничә М. Ф. Ахундов көстәрирди ки, мәзнәб вә тәригәт пәрәкәндәлији үзүндән, һабелә ваһид әдлјјә рәһбәрлијинин олмамасы үзүндән мүсәлман өлкәләриндә «һамы үчүн әсас олан мүәјјән бир ганун јохдур». Бунун нәтичәсидир ки, ејни чинајәт иши көрүш бир адама мүхтәлиф јерләрдә, мүхтәлиф чәзә верирләр. Бундан әлавә һүгугу тапдаланмыш вәтәндаш да билмир кимә шикајәт етсин: бири мүчтәһидә мүрачиәт едир, диқәри шејхул-ислама, үчүнчүсү имам чүмәјә, башгасы даргаја, бәјә, хана пәнаһ анарыр. Бу фикри мүсәлман ганунчулуғуну мүфәсәл тәдиг етмиш шәрғшунас алим М. А. Қазымбәј дә тәсдиг едирди. М. А. Қазымбәјин дедијинә көрә, фигһ ганунлары дәрәчәдә гејри-мүәјјәндир ки, мүбаһисәли бир мәсәләни һәлл етмәк үчүн һаким һансы мәчәлләјә мүрачиәт едәчәјини билмир, буна көрә дә чох заман вәзијјәтдән суй-истиғадә едир. М. А. Қазымбәј јазмышдыр: «...һаким өз әгидәсинчә ишә истәдији маддәни... тәтбиғ етмәк һүгугуна малиқдир: бурада онун вичданы һәр һансы бир кәнар һал-һәрәкәтин тәсириңә мәрүз ола биләр. Шәриәт ону иттиһам етмир, һөкүмәт дә тәтбиғ

етмир. Бурадан да һәр јердә, хүсусилә Загафгазија мүсәлманлары арасында, газылар тәрәфиндән мүбаһисәләрин һәлл едилмәсиндә бу гәдәр чох ујғусузлуғлар мејдана чыхыр»¹.

Фигһин бу «ғарышығлығны» вә «кәсрәтини» Ө. Ф. Неһманзадә дә гејд едирди. О көстәрирди ки, ислам һүгугу әввәлләр садә вә бәсит иди, өјрәнилмәси үчүн чох вахт вә зәһмәт тәләб етмирди. Соңралар бу һүгуг, чохлу «әглә мүхалиф», чаһиланә һәдисләрлә тамамланмасы нәтичәсиндә чәтин вә аңлашылмаз бир шәкил алды. Бу күнкү фигһ бир-биринә зидд тәфсирләрлә долудур. Тәфсирчиләр «ихтилаф вә тәфәррүат мүбаһисәләри илә вахтларыны чүрүдүрләр»².

М. Ф. Ахундов ислам һүгугунун (шәриәтин) нормаларыны тәнгид едәрәк көстәрир ки, бу һүгуг вәтәндашларә һәр бир әдаләтли конститусијанын әсас тәләбләри олан һүгуг бәрәбәрлијини вә фикир азадлығны тәһмин етмир. Буна көрә дә ислам һүгугуна истинадән һеч бир әдаләтли үсули-идарә јаратмаг мүмкүн дејилдир. Ислам һүгугу мүсәлманларла мүсәлман олмајанларын һүгугча бәрәбәр олмасыны гәбул етмир, мәнкәмәләрдә аңчар мүсәлман шаһидләрини иғадә вермәјә бурахыр»³.

Ислам һүгугу гадынларын һүгугча кишиләрә бәрәбәр олмадығны тәсбит едир. О чохарвадлылыға, әрә кедән гызларын пула, әмлака сатылмасына, азјашлы гызларын гоча кишиләрә зорла әрә верилмәсинә, гадынлары ләјагәтдә алчалдан башга нормаларә јол верир. М. Ф. Ахундов исламын һәмин һүгуг нормасынын әлејинчә чыхыб гадынларә кишиләрә бәрәбәр һүгуг верилмәсини тәләб едирди. О һиддәтлә јазмышды: «Шәриәтин нә һағгы вар ки, гадын тајфасыны һичаб әјәси васитәсилә даими һәбсә атыб, өмрү бојунча бәдбәхт едир вә јашамаг неһәтиндән мәһрум едир?»⁴

М. Ф. Ахундов дејирди ки, шәриәтин гадынлары кишиләрә һүгугча бәрәбәр тутмамасы вә гадынлары һичаб әјәси васитәсилә өртүкдә сахламасы нәтичәсиндә мүсәлман өлкәләриндә бир чох ачыначағлы һаллар вә

¹ М. А. Қазем-бек. Шераул-ислам, китаг о наследстве, СПб, 1867, сәһ. XXIV.

² Бах: «Бизә һансы елмләр ләзымдыр?» Тифлис, 1907.

³ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Баки, 1961, сәһ. 193.

⁴ Јенә орада, сәһ. 192—193.

¹ М. Ф. Ахундов. Қәмәлулдевлә мәктублары, Баки, 1959, сәһ. 124.

² Јенә орада, сәһ. 125.

рәзил әмәлләр мејдана чыхмышдыр. Инчә вә зәриф мәхлуғ олан гадынларын мүсаһиблијиндән мәһрум олмасы сәјәсиндә кишиләрин хасијјәтиндә, рәфтарында јаранан кобудлуғ, ушағбазлығ (бу сифәти өзүнә ејиб билмәмәк, ачығдан-ачыға ону ше'рдә вәсф етмәк), хачә алвери, чохарвадлылығ вә бурадан доған рәсми фәһишәлик, даими әдавәт вә кин, мә'нәви дүшкүнлүк, нәсли артымынын азалмасы вә с. бүтүн бунлар һәмин гәбилдәндир. Һәрчәнд Гур'анын әјәләриндән бириндә «әдаләтсизликдән горхсан бир арвад илә кифәјәтлән» дејилир, ләкин буну орадача башға бир әјә мәнәсыз едир. Чүнки, әкәр бурада әдаләт сөзүндән мәғсәд гадынларын разылыгына риәјәт етмәк вә онларын һаггында зүлм етмәмәкдирсә, бу әдаләт, кишијә бир арвадын үстүнә икинчи бир арвад алмағ һүғуғу верилдикдә арадан галхыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, Гур'аны назил едәнин өзү әдаләт сөзүнүн мәнәсыны баша дүшмәмишдир. О бир мәддәдә зүлмә ичәзә верир, дикәр мәддәдә зүлмү гүввәдә сахламағ шәрти илә әдаләтли олмағ јолуну көстәрир. М. Ф. Ахундовун фикринчә бу ики бир-биринә зидд олан һөкмә риәјәт етмәк мүшкүл бир ишдир. «...Бәрәбәрлик һүғуғу кишили-арвадлы, бүтүн инсанлара анддир. Чохарвадлылығ исә бәрәбәрлијин зиддинә олан бир мәсәләдир»¹.

Азәрбајҗан мүтәфәккири һабелә Гур'анын кишиләрә чохлу кәниз алмаға ичәзә верән әјәсинин дә инсанын тәбии һүғуғ бәрәбәрлијинә зидд олдуғуну көстәрирди. М. Ф. Ахундов јазмышдыр: «Тәәччүблүдүр ки, Гур'аны назил едән өзү зүлмүн баниси ола-ола бәндәләриндән әдаләтли олмағы тәмәнна едир... «Саһиб» нәдир вә онун «малы» нәдир. Бәшәријјәт әләминдә бир инсанын дикәринә саһиб олмасы вә онун малы олмасы әдаләт вә бәрәбәрлијә зидд дејилми?»². М. Ф. Ахундовун фикринчә, ислам һүғуғунун ән бөјүк нөгәнә инсанын тәбии һүғуғу олан шәхсијјәтин азадлыгыны тапдалмасыдыр. М. Ф. Ахундов һиддәтлә дејирди: «Әкәр шәриәт әдаләт чешмәси исә» о, һәр бир сағлам дүшүнчәјә ујғун һүғуғун «әсасы олан шәхси азадлыгы ичра етмәлидир»³.

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддәвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 149.

² Јенә орада, сәһ. 150.

³ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 193.

Ислам һүғуғу хүмсү, һәччи һәр бир тәванәти олан диндар үчүн вачиб етмәклә зәһмәтлә газанылан мала мүфтәхорун јијәләмәсинә имкан верир. О диндарлардан мүнтәзәм оларағ фитрә, зәкат, сәдәгә вермәји тәләб едир ки, бу да ичтиман мәнәфәјә сәрф олунмур, чох вахт ејини мүфтәхорун ичбино долур. Оруч тутмамағ, намаз гылмамағ үстүндә адама бу дүнјада чәзә вермәк, һәтта өлүмүнү белә рәва көрмәк һеч бир сағлам дүшүнчәјә ујғун һүғуғ нормасына сыған шеј дејилдир. М. Ф. Ахундов јазмышдыр: «Мән алнымын тәри илә беш түмән пул газанмышам; нә үчүн шәриәт онун бешдә бирини мүфтәхорлара вермәјими һөкм едир? Јахуд јүз түмән пул газанмышам; нә үчүн шәриәт һөкм едир ки, бу пулу өзүмлә көтүрүб һәччә кедим вә ону гәлби гара вә јәлкәсин әрәбләрин еһтијачларына хәрчләјим? Бу һөкмләр халғ малынын там әһнијјәтинә зидд дејилми?»⁴.

Азәрбајҗан маарифчләри ислам һүғуғуна тарихи нөгтеји-нәзәрдән бахарағ көстәрирдиләр ки, VII әсрдә Әрәбистанда чарн олан һүғуғ нормалары индики шәриәтдә чәмијјәт һәјәтына тәтбиг едилә билмәз. Мехмандаровун фикринчә, һүғуғ нормалары һәр бир чәмијјәтнин ичтиман вә мәдәни инкишаф сәвијјәсиндән асылдыр. Гур'анын еһтива етдијни мүлки вә чинајәт һүғуғу о заманкы әрәб чәмијјәтнини ичтиман-игтисади вә мәдәни инкишафынын мәнәсулу кими мејдана чыхмышды. Индики заманда һәмин һүғуғ өз дөврүнү тамамилә кеңирмишдир, мүсәлман халғларынын керилијини шәртләндирән амилләрдән биринә еврилимишдир⁵. Ислам һүғуғунун, еһкамдан фәргли оларағ әбади вә мүтләг олмадығыны Т. Бајрамәлибәјов да гејд едирди. О дејирди ки, ислам һүғуғунун нормаларына анчағ мүәјјән заман вә мүәјјән халғ үчүн гојулан «дәјишкән ганунлар» кими бахмағ лазымдыр⁶. Ислам һүғуғу нормаларынын—«мүлки ганунларынын» — дәјишлимиш һәјәт шәриәтинә ујғун кәлмәси вә онлары дәјишдирмәјин лазым олмасы фикрини һабелә Ф. Көчәрли мүдафиә етмишдир⁴.

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 194—195.

² Бах: Самед-бек Мехмандаров. Причини отсталости мусульман. Газ. «Новое обозрение» № 3079, 5 декабря 1892 г.

³ Бах: Темир-бек (Байрамалибеков). Коран и магометанство. Газ. «Новое обозрение» № 3487, 16 февраля 1894 г.

⁴ Бах: Фиридуи Кочарли. Из истории ислама. Газ. «Новое обозрение» № 3629, 20 июля 1894 г.

Ислам һүгүгуну Авропада чари олан һүгүгла мүгајя-сә едән М. Шаһтахты бунларын бир-бириндән көклү фәрғини әсасларында дуран дини вә реалист дүнјакөрүшләринин әкслијиндә көрүрдү. М. Шаһтахтынын фикринчә, реалистчәсинә дүшүнән авропалылар һесаб едирләр ки, онлар өз һәјатына, өз тәлејинә ганун верә биләрләр. Һәјат исә даима дәјишилдијиндән, инкишаф етдијиндән онун кедишини тәнзим едән ганунлар да дәјишдирилмәлидир, тәкмилләшдирилмәлидир. Ислам дүнјакөрүшү нөгтеји-нәзәриндән инсан һәјаты үчүн гануну анчаг аллаһ верә биләр. Мәһәммәд пејғәмбәр аллаһ тәрәфиндән назил олунан ганунлары мүсәлманлар ара-сында куја анчаг бәргәрар етмишдир. Буна көрә дә бүтүн мүсәлман халгларынын һарада сакин олурса олсунлар, нәинки ејни бир дини, һабелә ејни бир һәјат тәрзи вардыр¹.

Бурадан М. Шаһтахты нәтичә чыхарырды ки, VII әрдә јашамыш көчәри әрәбләрин һәјат тәрзиндән алын ислам һүгүгу бу күн әрәбләрин өзләри үчүн белә көһнәлмишдир. Зира о вахтдан бәри әрәбләрин һәјатында чидди дәјишикликләр баш вермишдир. О ки, галды башга мүсәлман халгларына, ислам һүгүгу һалә о заман онларын һәјат шәраитинә ујгун кәлмәјирди, ләкин Мәһәммәдин дини илә бәрәбәр гәбул етмәјә мәчбур олмушдулар. Инди ислам һүгүгунун јаранмасындан он дөрд әср кечәндән сонра мүхтәлиф өлкәләрдә, мүхтәлиф ичти-ман-игтисади шәраитдә јашајан мүсәлман халгларыны гәдим һичаз әрәбләринин һүгүг нормалары илә дуруб-отурмаға мәчбур етмәк она бәнзәр ки, бир заман бир хәстәханада бир груп адамын мүәличә олундуғу ресепт әсасында бүтүн адамлар бүтүн заманларда мүәличә олсунлар².

М. Шаһтахты көстәрди ки, шәриәтин мүсәлман халгларыны өз һәјатыны тәнзим етмәк, онун үчүн ләзым олан ганунлары ичра етмәк кими тәбии һүгүгундан мәһрум етмәси «онларда коллектив ирадәни, халг мән-лији шууруну, ичтиман рәји, үмуми фејз һиссини, вәтән-дашлыг вә инсанлыг борчу вә тәһһүдүнү мәһв едир».

Шәриәтин әсарәти сијаси әсарәтдән мин гат өлдүрүчү-дүр. Кәнар бир гүввә тәрәфиндән гул едилмиш адам өз батини мәнлијиндә азад галыр, әлверишли шәраит әлә дүшән кими батини азадлыг заһири азадлыгы фәтһ едир. Шәриәтин әсарәти она көрә өлдүрүчүдүр ки, о мү-сәлманларын батини мәнлијини әсир етмишдир. «Шә-риәт мүсәлманда конкрет азадлыгла бәрәбәр азадлыг һаггында фикрини, анлајышын өзүнү дә мәһв едир». Мү-сәлманларын өз һәјаты үчүн ганунлар вермәјә һүгүгунун олмамасы онларын нәзәриндә ичтиман елмләрлә мәшгул олмағы мәһасы едир, зира бу адамларда ичтиман һә-јаты јахшылашдырмаг фикрини ојада биләрди. «Ејни сөзү сијаси азадлыг һаггында, халг һакимијјәти һаггында, парламентаризм һаггында да демәк ләзымдыр»¹.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрә әсасән М. Шаһтахты белә бир нәтичәјә кәлир ки, мүсәлманлар авропалылар кими өз һәјатлары үчүн өзләри ганун вермәк һүгүгунә малик олдуғларыны, һәјат дәјишилдикчә она мүвафиг олараг, һәмин гануну да дәјишдирмәјә ихтијары олдуғ-ларыны дәрк етмәдикчә онларын һәјатында чидди бир тәрәгги олмајачагдыр, онларын зиндәканлыгынын үстүнү тәһтүкә алачагдыр. Чүнки «дурғунлуг вә һәјат бир араја сыған шеј дејилдир». Мүсәлманлар Авропа реалист дүн-јакөрүшүнү гәбул етсәләр, онда ичтиман һәјаты шәриә-тин тәрәггијә зидд олан ганунларынын мәнкәнәсиндән азад етмәк чәтин олмајачагдыр. Әкәр инди мүсәлманлар шәриәт ганунларындан имтина етмишләрсә, бу о демәк дејилдир ки, онлар бу ганунлары бәјәнирләр, бәлкә белә һесаб едирләр ки, ичтиман һәјат ганунларына мүдахилә етмәк инсанларын иши дејилдир; бир һалда ки, аллаһ Гур'анда мүсәлманлара ганунлар вермишдир. демәли, он-лар бу ганунлара әмәл етмәлидирләр, онлары дәјишдир-мәмәли, ја тәнгид етмәмәлидирләр. Әксинә, әкәр мүсәл-манлар шәриәт ганунларындан имтина едиб, ичтиман ин-кишафын мүәсир сәвијјәсинә мүвафиг ганунлар гәбул етсәләр, онда онлар тәрәгги тапыб мәдәни халглар аилә-синдә өз јерләрини тутарлар. «Мүтәрәгги һәјатда исә он-

¹ Бах: Мамед Шахтаһтинский. Кризис мусульманской жизне-способности. «Турецкий сборник», СПб, 1909, сәһ. 107.

² Јенә орада, сәһ. 108—109.

¹ Бах: Мамед Шахтаһтинский. Кризис мусульманской жизне-способности. «Турецкий сборник», СПб, 1909, сәһ. 108—109.

ларын јашамаг игтидары олмаја билмэз. Онлар һәр чүр эгли вә физики эмәјә габилдирләр»¹.

Дејиләндәрдән мәлуи олур ки, М. Шаһтаһтлы бир маарифчи кими бу вә ја дикәр һүгугун, о чүмлөдән ислам һүгугунун, әсасыны һаким ичтимаи-игтисади мүнәсибәтләрдә дејил, һаким дүнјакөрүшүндә көрүрдү. О билмирди ки, һәр бир һүгуг һаким синфин ганун дәрәчәсинә јүксәдләнмиш ирадәсидир, һүгуг нормаларынын кешијиндә дуран дөвләт олмадан, В. И. Ленинни дејији кими, һүгуг бош бир сөздүр. М. Шаһтаһтлы буна әмин иди ки, мүсәлман халғларынын теократик дүнјакөрүшүндән материалист дүнјакөрүшүнә кечмәси илә ислам һүгугу тәбии, реалист һүгугла әвәз олуначаг, бунунла да һәмнин халғларын ичтимаи гурулушу, бүтүн һәјат тәрзи дејишиләчәк вә онлар ичтимаи тәрәгги јолуна чыхачаглар. Бу исә, әлбәттә, ичтимаи һәјат һадисәләрини анламаг-да халис идеализм иди.

М. Шаһтаһтлынын фикринчә, әввәлләр халис дини тәрһһүд шәклиндә мејдана чыхмыш ислам һүгугу эмәли һәјатын тәләбинә тәтбиг едилдикчә сијаси мәнә вә әһәмијјәт кәсб етмәјә башлајыр. Бу һүгуг бир тәрәфдән дин хадимләринә дүнјәви һакимијјәтин ишнә мудахилә етмәк имканы верир, дикәр тәрәфдән дүнјәви һөкмдарларын өз һакимијјәтинин гануни олдуғуну сүбүт етмәк чәһдләринә һагг газандырыр. Беләликлә, ислам һүгугу нәинки дин илә һөкүмәт арасында иттифаг јарадыр, һабелә өз нөвбәсиндә һәм руһани гүввәјә, һәм дә мадди силаһа архаланыр. Белә ки, ислам һүгугунун әсасыны аллаһын ирадәси (бујуругу) тәшкил етдијиндән бу һүгугу анчаг пејғәмбәр вә онун өвладлары олан имамлар ичра едә билрләр. Диндарлар пејғәмбәрә вә имамлар итаәт етдикдә ислам һүгугунун нормаларына әмәл етмиш олурлар. Чүнки онлар бу нормаларын дашыјычыларыдырлар.

Ислам һүгугунун ичтимаи һәјатда белә мүртәчә рол ојнадығны сөјләјән Азәрбајҗан маарифчиси кәстәрирди ки, бу һүгугу шәрһ вә тәтбиг етмәк дә хүсуси адамларын имтијазыдыр. Мүсәлман Шәргиндә јаранмыш дини әһ'әнәјә көрә һүгуг нормаларынын һәгиги мә'насыны анламаг јалныз мүчтәһидләрә, һәм дә чох гоча јашла-

рында нәсиб олур. Буна көрә дә һәр бир мүсәлман мүәј-јән мүчтәһидин ардынча кетмәлидир ки, шәриәт ганунларына онун шәрһиндә әмәл едә билсин, «мүчтәһидин рәһбәрлији олмадан ганунлара әмәл етмәк онлара бүс-бүтүн риәјәт етмәмәк кими ағыр күнаһдыр»¹. Дикәр тәрәфдән шәриәт ганунларынын һәгиги мә'насыны анламага мүвәффәг олмуш һәр бир илаһијјатчы да өзүнү мүчтәһид е'лан етмәлидир ки, диндарлар онун һидәјәтинә пәнәһ кәтирә билсинләр, «Мүчтәһид ганунлары шәрһ едәндин, ишә едән дејилдир, о, мө'минләр үчүн өзүндән мәчбури гајда вә ганунлар нәшр едән папа дејилдир. Мүчтәһид анчаг дејә биләр: белә һәрәкәт Мәһәммәдин ганунларына мүвафигдир ја јох»². Мүчтәһидин ролуна олан бу бахыш онун гәрәрынын (фитвасынын) мә'нәви гүввәсини мө'минләрин нәзәриндә даһа да јүксәддир, чүнки һәмнин гәрар дин башчысынын шәхси ирадәсини ифасы кими дејил, мүғәддәс дин ганунларынын тәләби кими көрүнүр. Буна көрә дә «мүсәлман һәјатда вә һәрәкәтдә өзүнү јеканә гануни рәһбәри ачары мүчтәһидләрин әлиндә олан дин ганунларыны билир»³. Шәриәт ганунлары мүсәлманларын руһани, ичтимаи вә шәхси һәјатынын бүтүн саһәләрини әһәтә етдији үчүн, һәм дә шејләрә дүнјәви фәлсәфә нөгтеји-нәзәриндән» бахан зијалыларын олмадығы бир шәрәитдә, «руһаниләрин сәси өлкәнин ичтимаи рә'јини тәшкил едир»⁴. Бу сәбәбдән мүсәлман ичмасында дүнјәви һүгуг нормаларынын тәтбигинә јер галмыр. Беләликлә дини һакимијјәт дүнјәви һакимијјәтлә сырашыр. Шәриәт ганунларынын ачарыны әлиндә сахлајан дин хадимләри бу ганунлара «чәмијјәтин әһвали-руһијјәсинә мүвафиг рәнк верир», нәтичәдә дин ганунлары милли әһвали-руһијјәнин иш'икасы кими мејдана чыхыр. Мүчтәһидләр бир тәрәфдән шәриәт ганунларынын әлејһинә чыхан һөкмдарлары зүлмкар, бу ганунлара риәјәт едәнләри адил е'лан етмәклә онларын дүнјәви һүгугу ичра етмәләринә манә олур. Дикәр тәрәфдән онлар шәриәт ганунларынын динни рәг-бәтини газанмыш һөкмдарларын нәф'инә шәрһ етмәклә

¹ Мохаммед-ага Шахтаһтинский. Чем ограничена власть шаха? ЦГА Гр. ССР, ф. 480, оп. 1, д. 1125, л. 16.

² Јенһ орада.

³ Јенә орада.

⁴ Јенә орада.

¹ Мамед Шахтаһтинский. Кризис мусульманской жизнеспособности. «Турецкий сборник», СПб, 1909, сәһ. 110.

онларын һакимијјетини тәсбит едир; нәтичәдә шәриәт ганунлары да өз-өзүнә дүнјәви һакимијјәтин хејринә олараг дәјишиләрәк сијаси-дини ганунлар характерини алып¹.

Дејиләнләрдән һабелә ајдын олур ки, М. Шаһтахты ислам һүгүгунун тәбни елми чәһәтдән әсәссызлығны көрмүш олса да ону чәмијјәтдә итсанлар вә синифләр арасындакы ичтимаи мүнәсибәтләрдән даһа чох дин илә дөвләт арасындакы мүнәсибәтләри тәнзим едән бир вәситә кими анламышдыр. Бу да ондан ирәли кәлир ки, М. Шаһтахты һүгүг нормаларыны инсанларын әмлак мүнәсибәтләриндән тәчрид едилмиш шәкилдә кәтүрүрдү.

Шәриәтин «ичтимаи ганунларынын» әбәди вә дәјишилмәз олдуғуну иддиә едән чәһил руһаниләри тәнгид едәрәк М. Шаһтахты көстәрирди ки, шәриәт ибадәтә аид еһкам, мәишәт вә ичтимаи һәјәтә аид һүгүг һиссәләриннә бөлүнүр, бунлардан биринчиси дәјишилмәсә дә, икинчиси заманын руһуна вә тәләбинә ујғун олараг дәјишилмәлидир. Бу фикир Гур'анын өзүндә хәтим едән вә хәтим олунан әјәлләрнә олмасына әсәсланыр. Буна тарихдән бир чох мисаллар да кәтирмәк олар. Хәлифә Өмәр бир вахт мүвәггәти кәбини (сиғәни) ләғв етмишди. Түркіјә 1856-чы илдә хәтти-һүмајун гануну илә мусәлман вә христиан динләриннә мәнсуб олан халғларын һүгүг бәрабәрлијини е'лан етмишдир. Мусәлман өлкәләринин бир чохунда даһа Гур'анын тәләб етдији кими огрунун голуну кәсмирләр, чинајәт вә гисмән мүлки ишләр дүнјәви мәһкәмәләрә верилмишдир, шәриәт мәһкәмәләринин сәрәнчамында анчаг никаһ вә вәрәсә ишләри галмышдыр. Азәрбајҗан маарифчиси аилә, кәбин, вәрәсә ишләрини дә шәриәт мәһкәмәләринин ихтијарындан алмағы, гадынлара кишиләрә бәрабәр һүгүг вермәји, чохарвадлылығы, һичабы гадаған етмәји тәләб едирди².

Азәрбајҗан маарифчиләри өз әсәрләриндә шәриәт гануну илә гојулан сәдәгә, фитрә, зәкат вә хүмсүн тәнгидинә хүсусилә кениш јер вермишләр. Ислам һүгүгунда гануниләшдирилмиш сәдәгә бу фикрә әсәсланыр ки, бу дүнјанын не'мәтләри пак дејилдир; һәммин не'мәтләри

јалныз бу шәртлә әлдә етмәк вә онлардан бу шәртлә истифадә етмәк олар ки, онларын бир гисми сәдәгә шәкилдә аллаһа гәјтарылсын. Гур'анда дејилр: «Нә гәдәр ки, сиз севдијиниз вардан кечиб ианә бағышламырсыныз, мө'мин диндарлыға чата билмәзсиниз»¹. Буна әсәсән шәриәт мө'минләрә һөкм едир ки, онлар кәлирләринин ондан бирини зәкат ады илә јолчулара, дин һәминә апарылан мұһарибәләрдә иштирак едәнләрә, јохсуллара версинләр, бешдән бирини исә пејғәмбәрнин өвдәдларына чатдырсынлар. Бундан башға шәриәт мө'минләрә дини бәјрамлар мүнәсибәти илә, бирдән ојанмыш арзу илә фитрә вә сәдәгә вермәји тәлгин едир. Ислам дининин мәддәһләры да шәриәтин һәмни һөкмләринин «һәр һәрфи инсана дәрин мәһәббәтлә, онун еһтијач вә иштирабларына дәрин һүсн-рәғбәтлә нәфәс алдығны» иддиә едирдиләр².

Маарифчиләр дин әлејһинә јаздығлары әсәрләриндә һәнки шәриәт һөкмләринин әсәссызлығны зәһмәткешләрә баша салырдылар, һабелә зәкат, фитрә, сәдәгә вә хүмсүн түфејли һәјәт кечирән дин хадимләри үчүн сонралар кәлир мәнбәјинә чеврилдијини көстәрирдиләр. Бунун сәјәсиндә мусәлман өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрбајҗанда, зәһмәткеш адамын алын тәри илә газандығы мала шәрик чыхан, һеч бир мәнсулдар әмәклә мәшгул олмајыб вејл-вејл кәзиб долашан түфејлиләр зүмрәси мејдана чыхмышдыр. М. Ф. Ахундов көстәрирди ки, Шәрг өлкәләриндә бу гәбил түфејлиләрдән ән рәзили өзүнү пејғәмбәр өвладә адландырыб хүмс тәләб едән сејидләрдир. Онлар һәр јердә халғын габағыны кәсиб дејир: «Мән одуна кетмәнәм, су кәтирмәнәм, чүт әкмәнәм, бичин бичмәнәм, мүфтә јејәрәм, мүфтә кәзәрәм, мән сәни бу күнә гојан вә бу зилләтә салан бабаларын өвладәјам... газанчынын бешдән бирисини дә мәнә вер»³.

Ислам дининдә хүмс, зәкат, фитрә вә сәдәгә кими јерсиз тәһһүдләрин чари олмасы сәјәсиндә мусәлман өлкәләриндә мүфтәхорлар зүмрәсинин јарандығны башға маарифчиләр дә гејд едирдиләр. Н. Зәрдаби јазырды ки, Губа гәзасында бир нечә јүз евдән ибарәт бир сејид кән-

¹ Гур'ан, сүрә 3, ајә 86.

² Бах: А. Агаев. Закаят и хюмс. Газ. «Каспий» № 66, 23 марта 1901 г.

³ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1961, сәһ. 22.

¹ Мохаммед-ага Шахтаһтинский. Чем ограничена власть шаха? ЦГА Гр. ССР, ф. 480, оп. 1, д. 1125, л. 16.

² Бах: Мамед-ага Шахтаһтинский. Европеизация мусульман. Газ. «Россия» № 530, 1907 г.

ди вардыр, орада «Һәрә бир ешшәк вә бир хурчун илә ил узуну кәндләрн кәзиб хүмс јығмаг илә зиндәканлыг едир». Јахшы оларды ки, һәмнин кәндин әһалиси «ешшәк әвәзинә өкүз сахлајыб гејри кәндләрнн әһли кими әкин вә зираәт еләсин...¹. Ч. Мәммәдгулузадә «Ағалар» сәрләвһәли фелјетонунда нәгл едир ки, Тәбриздә башларын- да јашыл әммамә вә белләриндә јашыл гуршаг олан сејидләр «чәддимизин малыны сиздән истәјирик» — дејә јолдан кечән мүсафирләрдән чомах зоруна пул тәләб едирләр². М. С. Ордубади «Гафгазда идареји-мәшрүтә» ады фелјетонунда гејд едирди ки, Нахчыван вә Ирәван маһалларында «он дөрд мин једди јүз отуз беш нәфәр алтмыш иллик сејид гарышгасы дарашыбылар бичарә мүсәлманларын чанына вә дејирләр: «биз дә сизин ата- нызын бир оғлујуг, ата вә бабаныздан сизә һәр нә гәдәр ирс галыб, биз дә она шәрикик, кәл гисмәт едәк, һәр кәсә нә дүшәр кәтүрсүн»³.

Ислам һүгуғунун эң мәнфур нормаларындан бири дә гадыны алчаг бир хилгәт кими гәләмә вермәсидир. Га- дын ләјагәтинин тапдаланмасында ислам һүгуғу, демәк олар ки, бүтүн башга дини һүгуғ нормаларыны керидә бурахмышдыр. Гур'анда дејилир ки, гадынлар «анчаг бәзәји дүшүнәрәк вә мә'насыз мүбаһисәләр едәрәк бө- јүјән» мәхлуғатдыр⁴. Ислам һүгуғу нәинки гадынлара кишиләрлә бәрәбәр һүгуғ вермир, һәтта онлары әрләри- ниң әсири едир. Гур'анда дејилир: «Әрләр өз арвадла- рындан она көрә јүксәкдә дурурлар ки, аллаһ биринчи- ләрә икинчиләр үзәриндә үстүндүк вермишдир вә она көрә ки, әрләр өз әмлақларындан арвадлара сәрф едир- ләр⁵. Бундан әләвә Гур'ан кишијә дөрд арвад алмаға⁶, сөзүнә бахмадыга сөјүб дөјмәјә⁷, бошадыгы арвады бир дә гәјтарыб кәтирмәјә⁸ ичазә верир.

Азәрбајчан маарифчиләри исламын гадын бәрәбәр- сизлијинә һагг газандыран, гадын ләјагәтини алчалдан

¹ «Әкинчи» гәзети № 6, 17 март 1877-чи ил.

² Чәлил Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, мәғаләләр, хәтирләр, мәктублар, Бақы, 1961, сәһ. 66—67.

³ М. С. Ордубади. Әсәрләри, 1-чи чилд, Бақы, 1964, сәһ. 122.

⁴ Гур'ан, сурә 43, ајә 17.

⁵ Гур'ан, сурә 4, ајә 38.

⁶ Гур'ан, сурә 4, ајә 3.

⁷ Гур'ан, сурә 4, ајә 38.

⁸ Гур'ан, сурә 2, ајә 228.

һүгуғ нормаларыны кәскин тәнгид атәшинә тутур, һәмнин нормаларыни нәтичә е'тибарилә мөвчуд илә мүнасибәт- ләрини истисмарчыларыни нәфинә тәсбит етдијини кәс- тәрирләр. Бунунла да онлар исламын илә вә кәбин һү- гуғунун синфи маһијәтини ортаја гојурдулар. М. Ф. Ахундов јазмышдыр ки, әкәр гадынларын өртүкдә сах- ланмасыны тәләб едән һичаб әјәси һәнгигән аллаһ тә- рәфиндән назил едилмишдирсә, бәс нә үчүн Мәһәммәд пејғәмбәрнн өзү она әмәл етмәјиб огуллуғу Зейдин чим- мәкдә олан чаван арвадына бөјүк бир зөвг илә бахыб башына аһ чәкмишдир. М. Ф. Ахундовун фикринчә һи- чаб әјәси аллаһ тәрәфиндән назил едилмәмишдир, ону чаван вә кәләкбаз арвадларыны башгаларынын шәһвә- тиндән горумағ үчүн пејғәмбәр өзүндән ичад етмишдир.

Гадын һүгуғуну мүдафиә етмәкдә М. Ф. Ахундовун ән'әнәләрини давам етдирән Ф. Көчәрли кәстәрир ки, гадын һүгуғунун тапдаланмасы Шәрғ деспотизминин спесифик тәзаһүрләриндән биридир. Феодал мүнасибәт- ләринин һөкм сүрдүјү Шәрғ өлкәләриндә гадын «анадан кәниз доғулур, әрә кетдикдә әринә кәнизлик едир вә һө- мишә әринә... «саһибим» дејир. Ахырда тәрбијәсиз өв- ладына ана олмајыб кәниз олур»¹. Ф. Көчәрлинин фик- ринчә чох еркән мәчбури никаһ нәшқи гадына мүнаси- бәтдә бағышланмаз зүлмдүр, һабелә ушаг тәрбијәсинә рәхнә вуран бир гәбәһәтдир. О јазмышды: «Дүнәнки ушағы, кәлин ојнадан вә ағзындан һәнуз сүд ији кәлән көрпә бир гыз баласыны бу күн арвад едиб, кәлин ој- намағ әвәзинә балаја сүд вә тәрбијә вермәјә вадар вә мәчбур гылырлар. Нә бөјүк зүлм вә әдаләтсизлик! Вә нә бөјүк чәһаләт вә диванәлик!»².

Дини фанатизмин һөкм сүрдүјү синифли чәмијјәт шәраитиндә ислам һүгуғунун нормаларыны тәнгид вә ифша едән Азәрбајчан маарифчиләри әмин идиләр ки, ислам һүгуғуну ифша етмәк, кишинин әсарәтиндән га- дыны азад етмәк күтләрә ичәрисиндә һәгиғи биликләр јајмағ јолу илә мүмкүн олачағдыр. Бу, әлбәттә, халис буржуа хулјасы иди. Азәрбајчан маарифчиләринин илк нәсли бу хулјаја аз вә чох дәрәчәдә шәрик иди.

Азәрбајчан маарифчиләринин марксизмә јахындан бәләд олан сонраки нәсли ислам һүгуғунун ичтимаи

¹ Ф. Көчәрли. Сетялмиш әсәрләри, Бақы, 1963, сәһ. 222.

² Јенә орада, сәһ. 224.

мәншәјини вә синфи тәбиәтини дәрк едә, онун мүртәчә нормаларынын сахланмасы сәбәбләрини вә арадан галдырылмасы јолларыны көстәрә билмишди. Мүсәлман аиләсиндәки бүтүн ихтилафлары, тәғирләри вә шәрәф-сизликләри гадын һүғугсузлуғу илә изаф едән М. С. Ордубади көстәрирди ки, чох гадын олан бир аилә һеч вахт динч вә сакит кечинә билмәз. Синифли чәмијјәтдә гадын көлә вәзијјәтинин башлыча сәбәби онун ичтимаи һәјәтдан вә истәһсалатдан узағлашдырылмасыдыр. «Кишинин истифадәси үчүн сарајларда гојун-гузу кими једирилиб сахланан гадынның һүғугу вә азадлығы ола билмәздди, чүнки гадын ачлығыны вә еһтијачыны тә’мин етмәк үчүн анчаг кишинин әлиһә бахмалы иди»¹. Н. Нәриманов «Елми коммунизми дүшүнмәк үчүн јол» адлы әсәриндә һәр бир һүғугун, о чүмләдән ислам һүғугунун синфи характерини вә нисбилијини гејд едир. Онун фикринчә ибтидаи ичма чәмијјәтиндә дөвләт вә хусуси мүлкијјәт олмадығы заман һеч бир һүғуг јох иди, чүнки «бир чәмијјәтдә инсанлар мүсави јашасалар шүбһәсиз һүғуг ганунларына еһтијач галмаз». Һәм дә һүғуг нормаларыны аллаһ назил етмир, онлар чәмијјәтин махди һәјәт шәраитиндән тәшәккүл тапыр; синифли чәмијјәтдә һаким һүғуг һаким синфин һүғугу олур. Н. Нәриманов дејирди ки, әкәр һүғуг нормаларыны аллаһ назил етсәјди, онлар һәмишә вә һәр јердә ејни оларды. Һалбуки мүхтәлиф динләрдә биз мүхтәлиф һүғуг нормаларыны көрүрүк. Мәсәләи, христианлығын вә исламын чинајәт һүғугу бир-биринә тамамилә әксдир. Иса демишдир: «Бири үзүнә бир силлә вурса, о бири үзүнү дә тут вурсун». Мәһәммәд исә демишдир: «Динини сындыранын динини сындыр». Иса файлин гаршысына мәф’ул чыхартдығы һалда, Мәһәммәд файлин гаршысына файл чыхарыр².

Дејиләндәрдән бу нәтичәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајчан маарифчиләри ислам һүғугунун реал, дүнја мәншәјинә малик олан, конкрет чәмијјәт шәраитиндән доған бир тә’сисат олдуғуну дәрк етмишдиләр. Онлар јахшы билридиләр ки, бу һүғуг дејишилмиш шәраитә вә гәдәр ујғунлашмыш олса да инсанлара әдаләт вә бәрәбәрлик

тә’мин едә билмәз. Лакин онлар бу чәһәти билмир вә Азәрбајчанын о заманкы конкрет тарихи шәраитиндә билә дә билмәздиләр ки, инсанлар фе’ләи һәммин һүғугу доғуран ичтимаи гүввәләрин һөкморанлығы алтында галдыгча о давам едәчәкдир. Онлар билмирдиләр ки, динин тәғдис етдији бу вә ја дикәр тә’сисат о вахт арадан галха биләр ки, нә вахт һәммин тә’сисатын әкс етдирдији керчәклик, јә’ни инсанларын өзләринин јаратдығлары, лакин әсрәрәнкиз бир гүввә кими онлара гаршы дуран ичтимаи мүнәсибәтләр арадан галхмыш олсун. Бунула белә Азәрбајчан маарифчиләри тәрәфиндән ислам һүғугунун тәғид едилмәси һәр бир башга һүғугун тәғид едилмәсинин мүғәддәм шәрти иди. Бу, о заманкы тарихи шәраитдә зәһмәткешләри идејача буржуа-мүлкәдәр һүғуг нормаларыны тәсбит едән гурулуша гаршы мүбаризәјә һазырлајырды.

2. Ислам әхлагынын тәғиди

Ислам әхлагы инсанын чәмијјәтдә даврашына даир мүсәлман дининин тәғлиг вә мүдафиә етдији гајда вә нормаларын мәчмусудур. Ислам дининә көрә һәммин гајда вә нормалар өз мәншәји е’тибарилә илаһи, мүтләг вә дејишилмәздир. Әслиндә исә ислам өз әхлаг нормаларыны керчәк һәјәтдан көтүрүб тәғдис етмишдир. «Оғурлуғ етмә», «зина етмә», «јалан данышма», «хејирхәһ ол», «намуслу ол», «тәвәзәкар ол» вә с. әхлаг тә’бирләрини ислам үмүмбәшәр мәнәвијјәти чәббәханасындан көтүрүмүшдүр. Спесифик ислам әхлагы нормалары исә инсанын аллаһа вә онун јер үзәриндәки нүмајәндәләринә итаәт етмәсини тәләб едән еһкамлардан ибарәтдир. Бу ахырынчы һалда ислам инсанын аллаһ гаршысында вәзифәсини мәнәви борч дәрәчәсинә јүксәлтмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, шәриәт ислам әхлагы нормаларынын позулмасына чинајәт иши кими бахыр. Һүғуг вә әхлаг нормаларынын говшымасы ислам үчүн характерикдир. Бундан әләвә исламда әхлаглы олмагдан мәгсәд бу дүнјада хошбәхт олмаг дејил, ахирәт дүнјасына нанл олмагдыр.

Ислам әхлагынын башлыча нормалары өз ифадәсини

¹ Аз. ССР ЕА республика әлјазмалары фонду, архив 6, г—9 (54).
² Бах: Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Азәрбајчан филиалы, ф. 609, с. 1, гов. 12-а.

Гур'анда вә шәриәтдә тапмышдыр. Бунлар әсасән феодал чәмијјәтинин ичтиман-игтисади вә синфи тәбиғиндән ирәлн кәлән тәләбләр олуб, күтләләри мәнәви әсарәтдә сахламаг ишинә хидмәт етмишдир. Ф. Енкелс дејир ки, һаким синифләр дини әхлаг еһкамларында еләр бәр гүв-вә таңдылар ки, онун васитәси илә өз тәбәәләринин шүүруна тәсир еднб онлары итаәтә, кәлә мүтилијинә мәнһум едир¹. Гур'ан тәлгин едир ки, инсанлар фитрәт-тән ағчијәрдирләр², наһүкүрдүрләр³, сәбирсиздирләр⁴. Буна көрә дә онлар әввәлчә вәһид халг, бир дини ичма тәшкил етдикләри һалда, сонра пахыллыгдан бир-бири-лә далашыб мүхтәлиф ичмалара парчаланмышлар⁵. Гур'ан мөминләри аллаһ вә онун јер үзәриндәки вәкил-ләри гаршысында мүти олмаға, һәр чүр әзијјәтә, мәһру-мијјәтә вә зүлмә сәбрлә дөзмәјә чағырыр. Аллаһ изти-раблары, јохсуллуғу, әзаб-әзијјәтләри куја она көрә көндәрмишдир ки, инсаны сынасын, тәвәзәкәр етсин, ловғаланмаға гојмасын.

Һәр бир әхлагын кушә дашы олар ирадә азадлығы мәсәләсини ислам дини зиддијјәтли шәкилдә һәлл едир. Хејир вә шәр аллаһын ирадәсинә табедир, лакин бу һеч дә инсанларын өз һәрәкәт вә әмәлләри үчүн мәс'улијјәт дашымаларына мане олмур. Белә ки, аллаһ һәр бир ин-санын сәрбәст шәкилдә нечә һәрәкәт едәчәјини өз әбәди билији сәјәсиндә әввәлчәдән билир вә буна мүвафиг олараг она јахшы әмәлдә көмәк едир, пис әмәлдә көмәк-сиз гојур. Демәли, һәр һансы бир әмәл аллаһын ирадә-синә ола билмәз, бәд әмәлин сәбәбләри јалныз инсанын өзүдүр. Гур'анда дејилир: «Сәндәки бүтүн хејирхәһлиг аллаһдандыр; сәнә үз верән бүтүн бәдбәхтлијин сәбәби сән өзүнсән»⁶.

Мә'лумдур ки, һәр бир дини әхлаг кими ислам әхлагы да өз тәләб вә нормаларынын аллаһдан нәш'әт етди-јини вә буна көрә дә бүтүн эманәләр вә чәмијјәтләр үчүн мәчбури олдуғуну иддиә едир. Һәр бир дини әхлагын башлыча тәләбләри итаәткарлыг, сәбир етмәк, дүңја-

ја алүдә олмамагдыр. Бу идеја мәнз ислам әхлагынын да бүтүн мәзмунуну вә маһијјәтини тәшкил едир.

Бүтүн мүсәлман өлкәләриндә олдуғу кими, Азәрбај-чанда да орта әсрләрдән бәри ислам әхлагы чари иди. Бу әхлаг зәһмәткешләрә феодал-патриархал Азәрбајча-нында ханлара, бәјләрә, мүлкәдарлара, дин башчыла-рына сөзсүз итаәт етмәји тәлгин едирди. Тәбиндир ки, күтләләри елм, маариф вә ичтиман тәрәгги јолуна чы-хартмаг үчүн ислам әхлагыны сарсытмаг, онларын ич-тиман мәнәсыны вә мәгсәдини ачыб көстөрмәк лазым иди. Она көрә дә ислам дининә гаршы апардылары мү-баризәдә Азәрбајчан маарифчиләри бу динин инсанларда тәрбијә етдији әхлаг нормаларынын тәңгидинә бөјүк әһ-мијјәт вермишләр.

Азәрбајчан маарифчиләри көстәрмишдиләр ки, ислам әхлагы, һәр шәјдән әввәл, Азәрбајчан зәһмәткешләринин мәнәви һәјатында вә мәшәтиндә сон дәрәчә мүртәчә рол ойнаыр, шәхсијјәтин мәнәви чәһәтән сәрбәст ин-инкишафына мане олур. Мәнз буна көрә шәхсијјәти ис-лам әхлагынын буховларындан азад етмәк, онун сәр-бәст инкишафыны тәмин етмәк үчүн биринчи нөвбәдә әхлагы диндән ајырмаг лазымдыр. Бу фикир Азәрбајчан маарифчиләринин ислам әхлагына гаршы апардылары мүбаризәнин идеја әсасыны тәшкил едир.

Ислам әхлагынын әсасларыны Азәрбајчан маарифчи-ләриндән биринчи олараг М. Ф. Ахундов ачыб көстәр-мишдир. М. Ф. Ахундова көрә, ислам дини әввәлчә өзүн-дән тәмиз вә камил әхлаг сәһиби олан вә пәрәстишә ләјиг көрүлән бир хәјали варлыг, аллаһ үјдүрүр, сонра мөминләри әхлаг чәһәтдән һәмин хәјали варлыға охша-маға мәчбур едир¹. Һалбуки ислам дининин аллаһа бир фәзиләт кими инсад вердији сифәтләр чох заман реал һәјатда әхлагсыз һәрәкәт вә әмәлләр сәјылыр. М. Ф. Ахундовун фикринчә, көзәл вә тәмиз әхлаг үчүн әсас дин вә аллаһ јох, елм, маариф вә тәрбијә ола биләр, чүнки «елм вә тәрбијә инсанларын бәд әмәлләрдән чәкинәрәк, тәмиз вә хејирхәһ олмасына сәбәб олур»². Азәрбајчан маарифчиси әхлагын диндән ајрылмасыны елми чәһәт-дән әсасландырараг, дејирди ки, һәрчәнд һәр бир диндән

¹ Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Дин һагғында. Бақы, 1958, сәһ. 236—237.

² Гур'ан, сүрә 70, ајә 19.

³ Бах: Гур'ан, сүрә 17, ајә 69.

⁴ Бах: Гур'ан, сүрә 17, ајә 12.

⁵ Бах: Гур'ан, сүрә 2, ајә 209, сүрә 10, ајә 20.

⁶ Гур'ан, сүрә 4, ајә 81.

¹ Бах: М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддәвлә мәктүблары, Бақы, 1959, сәһ. 180.

² Јенә орада, сәһ. 115.

эсил мөгсөд эхлагы ичра етмәкдир, лакин дин эхлаг үчүн эсас ола билмәз, чүнки о, инсанын фитри, нәчиб вә үлви хасијјәт мејлләрини өлдүрүр, онда мүтилик, ријакарлыг, гысганчлыг, гисасчылыг кими мәнфи сифәтләр тәрбијә едир. Мәдәни тәрбијә үчүн эсас анчаг елм вә маариф ола биләр, чүнки анчаг елм вә маариф инсанын хејир вә јаштылыга олан фитри мејлино тә'сир көстәриб, онда намус, гејрәт, борч, әдаләт кими јүксәк эхлагы сифәтләр тәрбијә едә биләр.

М. Ф. Ахундов эхлаг нормаларынын мејарыны бир маарифчи кими анламагла белә бир нәтичә чыхарырды ки, «инсанын табиятинә елм чөвһәрилә нә гәдәр артыг чила вериләрсә, инсан һәм елмин гүввәсилә, һәм дә өз табиятинин көмәјилә иис эмәлләриндән бир о гәдәр сагынар»¹.

Азәрбајчан маарифчиси вә материалист философу М. Ф. Ахундов ислам дининин тәлгин етдији таркидүнјалыг эхлаг еһкамынын әлејһинә чыхараг, көстәрирди ки, инсан өз чисмини вә нәфсини өлдүрмәмәлидир, әксинә, бу дүнјанын бүтүн не'мәтләриндән (һәм мадди, һәм дә мә'нәви) е'тидал өлчүдә истифадә етмәлидир. Бунсуз о, физики вә мә'нәви чәһәтдән инкишаф едә, һәјатынын мә'насыны дәрк едә вә демәли, хошбөхәт ола билмәз. М. Ф. Ахундов мә'нәви үстүнлүјү таркидүнјалыгда дејил, табият вә чәмијјәт гүввәләринин тә'сирини билмәкдә вә бундан истифадә етмәји бачармагда көрүрдү.

Инсанын һәрәкәт вә эмәлләринә аллаһын гәза-гәдәри нөгтеји-нәзәриндән бахан ислам эхлагынын әксинә олараг, Азәрбајчан мүтәфәккири инсанын чәмијјәттә давранышы нормаларыны табии вә ичтиман сәбәбләрлә изаһ етмәји чалышмышдыр. О дејирди ки, инсан табиятинә хас олан нәчиб фитри мејлләр мувафиг тәрбијәнин вә шәраитин тә'сирлә ојаныб инкишаф едир. Бунунла да М. Ф. Ахундов эхлагын дүнјәви, реал мәзмунуну гејд едир вә көстәрирди ки, инсанлар шәраитин вә тәрбијәнин мәнсулудурлар; лакин о, көһнә материалистләр кими јаддан чыхарырды ки, «шәраити дәјишдирән мәнз инсанлардыр, тәрбијәчинин өзүнү тәрбијә етмәк лазымдыр»².

Дүнјәви эхлагла дини эхлагын әкслији, эхлаг тәрбијәсиндә елмин, маарифин ролу мәсәләси М. Ф. Ахундовдан сонра Н. Зәрдабини, С. Ә. Ширванинин әсәрләриндә кениш музакирә едилмишдир. Н. Зәрдаби тә'кидлә гејд едирди ки, инсан эхлагыны сафлашдыран, онда нәчиб хасијјәтләр тәрбијә едән јеканә васитә елмдир. О, һабелә көстәрирди ки, ислам эхлагынын нормалары инсанда ирадәсизлик, өз күчүнә инамсызлыг тәрбијә едир, ону фәалијјәтсизлијә дүчар едир. Ислам эхлагы мүсәлман өлкәләриндә «рәијјәтин падшаһа, өврәтин кишијә, ушагынын атаја, нөкәрин агаја, шакирддин устада» гул олмагына сәбәб олмушдур¹.

Көркәмли маарифчи Ә. Ф. Не'манзадә инсаны мүти гула чевирән ислам эхлагы тә'лимини ифша едирди. О, јазырды: «Ислам эхлагынын бу кими тә'лиминин нәтичәси дејилмидир ки, ән ахмаг бир һаким, ән чаһил бир ахунд һәр нә бујурса бәли, бәли дејиб кор-коранә гәбул едирки, һагг илә батили фәрг етмәји өзүмүздә бир гүввә ахтармырғ. Улуләмр, дөвләтли, ага нә бујурса, итаәти вачиб билирик ки, дүнјада бундан алчаг, бундан һејванш бир табият дахи ола билмәз»².

Ислам эхлагынын мүтилик принсипини тәнгид етмәкдә Ә. Ф. Не'манзадә Азәрбајчанын диқәр маарифчиләриндән ирәли кетмишдир. О нәнки һәмин эхлаг принсипини тәлгин едәнләри, һабелә она кор-коранә эмәл едәнләри һиддәтлә гамчылајырды, онлары биланхтијар зүлм вә истибадады шиддәтләндирмәкдә тәгсирләндирди. Ә. Ф. Не'манзадә јазмышды: «Мадам ки, инсанлар јарадылышча да, аллаһын јанында да бирдир, нәдән өтрү өзкәләрә бојун әјмәк рәзаләтини гәбул едирик? Залым јалныз о дејил ки, өзкәләрә әзијјәт верир, бәлкә залымлыгынын ән бөјүјү мәзлумлуғу гәбул етмәкдир, бөјүкләрә һејванча итаәт едиб зүлм вә истибадын артмагына сәбәб олмагдыр»³. Азәрбајчан маарифчисинин һәмин сөзләриндән белә бир нәтичә чыхармаг олмаз ки, о үмумијјәтлә һәр бир итаәти гәбул етмәјин әлејһинә чыхыр, әксинә, онун өзү гејд едирди ки, «риза, һагг вә

¹ Нәсәнбәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1960, сәһ. 118.

² Ә. Ф. Не'манзадә. «Бизә һансы елмләр лазымдыр?», Тифлис, 1907.

³ Јәнә орада.

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 69.

² К. Маркә вә Ф. Енкеләс. Әсәрләри, 3-чү чилд. сәһ. 2.

һәмәрә'ј илә олан итаәт инсанлығын ән биринчи сифәтидир»¹.

Азәрбајчан маарифчиләрини кәскин тәнгид етдикләри мүртәчә ислам әхлагы нормаларындан бири дә аллаһа тәвәккүл еһкамыдыр. Өлкәдә мистик тәригәтләрин, о чүмләдән мүридизмин јайылдыгы бир шәраитдә бу еһкам зәһмәткешләри мәһсулдар әмәкдән, ичтимаи һәјәтдә фәал иштирак етмәкдән чәкиндирирди, онларын ишкүзарлығына, зүлмә мүғавимәт кәстәрмәләринә мане олурду. Һәр шеји аллаһдан уммаг, һәр шејдә аллаһа бел бағламаг диндарлары сәрбәст ирадә вә дүшүнчәдән мәһрум едир, онлары дүшүнмәдән ишләјән «автоматлар», «дәјирман атларына» чевирир. Маарифчи әдиб Ч. Мәммәдгулузадә «Уста Зејнал» һекајәсиндә ислам әхлагынын аллаһа тәвәккүл еһкамы диндарлары күлүнч һала салдыгыны мәһарәтлә тәсвир етмишдир. Ч. Мәммәдгулузадә кими, М. С. Ордубади дә ишин алачыны ислам әхлагынын тәвәккүл еһкамына бағлајан, «гисмәт беләдир», «чәһд етмәк әбәсдир» кими чүрүк ибарәләри «мүгәддәс кәләм» һесаб едән авам диндарлары тәнгид һәдфинә чевирәрәк, јазмышдыр:

«Үстүн јана әл вурмајыб ет бичәрә тәвәккүл,
Сәл кәләс дуруб гачма, әкәр олса да мүшкүл,
Һәр нә десәләр бах, өзүнү ејләмә јүнкүл,
Ислам алы јаздыгча әлимдә гәләм ағлар».

Азәрбајчан маарифчиләри һабелә ислам әхлагынын һәр ишдә сәбир етмәк еһкамыны тәнгид вә ифша едәрәк, бу еһкамын ичтимаи мәнасыны зәһмәткешләрә баша салырдылар. Онлар кәстәридиләр ки, ичтимаи зүлмүн, әдәләтсизлијин, керилијин чарәсини сәбирдә ахтармаг истисмарчы синифләрә нәфдир, бу зәһмәткешләри өз күзәрәныны јахшылашдырмаг уғрунда мүбаризәдән чәкиндирир, онлары гәфләт јухусуна верир. Мүсәлман халғларынын ичтимаи, иғтисади вә мәдәни керилијини шәртләндирән әсас сәбәбләрдән бири дә мәһз онларын ислам әхлагынын сәбир етмәк еһкамына ганим олуб әталәтә, дурғунлуға мә'нәви чәһәттән һагг газандырмаларындадыр. Маариф хадими Ф. Көчәрли дејир: «Зүлм вә ситәмә, һәр гисм әдәләтсизлијә бизим кими сәбиреди»

¹ Ф. Немаззаде. «Бизә һансы елмәләр лазимдыр?», Тифлис, 1907.

чи, табәтиричи, гәзасына разы олдуғу башга бир тајфа тапылмаз»¹.

Азәрбајчан маарифчиләри өз әсәрләриндә ислам дининин зәһмәткешләрдә ашыладыгы тәркидүнјалыг әхлаи нормасыны хүсусилә кәскин тәнгид етмишдиләр. Онлар кәстәридиләр ки, дүнјаја фәталист бахыша әсәсләнән һәмни әхлаг нормасы зәһмәткешләри һәјәтдән, анләдән, тәсәррүфатдан узағлашдырыр, онлары мискин, сәфил, сәрсәри өмүр сүрмәјә дүчар едир. Тәркидүнјалыгы гәбул етмиш адамлар әдәтән сүст, тәнбәл, кинли олурлар.

Дини әхлагын тәләб вә нормаларынын һаким синифләрин мәһкум синифләр үзәриндә ағалыгыны тәмин етмәјә доғру јөнәлдилдијини һабелә Ү. Һачыбәјов, Ф. Көчәрли гејд едирдиләр. Ү. Һачыбәјов кәстәрирди ки, ислам әхлагына көрә «әдәб олур ки, зәиф кәрәк гүввәтлијә вә касыб да дөвләтлијә итаәт еләсин»², һәр шејдә адам сәбир вә тәһәммүл еләсин³. Ф. Көчәрли јазырды ки, ислам әхлагынын тәләб вә нормаларынын тәсирилә «һамай мүсәлман гардашлар тајбујнуз»⁴ өкүзүн һалында јашајыб зилләт вә үсрәт илә күзәрән кечирмәкдәдирләр».

Дини әхлагла дүнјәви әхлагын инсан һәјәтынын мәнасыны бир-биринә тамамилә әкс шәкилдә анладыгыны Ф. Көчәрли «Һәјәтә дөвәт» адлы әсәриндә кәстәримишдир. Ислам әхлагына көрә, бу дүнја һәјәтынын мәнасы мө'минин өзүнү ахирәт дүнјасы үчүн һазырламаг, оранын не'мәт вә зөвгләрини газанмаг имиш. «Дүнја беш күндүр, беши дә гара». Беш күнлүк өмүрдән өтрү бу фәна дүнјада сәј вә тәлаш етмәјин, мал вә дөвләт шөвгүнә дүшмәјин, касб вә һөрмәт гејдинә галмағын, өмрү бһидә чүрүтмәјин лүзүму вармы? Һәр нә етсәк ахырымыз фәнадыр! Киши кәрәк ахирәти үчүн чалышсын, онун үчүн сәрмајә газансын, өлүмүнү јадындан чыхармасын, көзүнү ахирәт кушәсинә тиксин»⁵ — бу гәбил дини вәз вә насихәтләр ислам әхлагында бу дүнја һәјәтынын маһијәтини мејдана гојур. Ф. Көчәрлијә көрә, ахирәт дүн-

¹ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1963, сәһ. 216.

² Үәејир Һачыбәјов. Әсәрләри, 3-чү чилд. Бақы, 1968, сәһ. 233.

³ Бах: Јенә орада, сәһ. 91.

⁴ Азәрбајчан әдәбијәтында ән чох зәһмәт чәкән, ләкин әвәзиндә һеч бир хош сифәт көрмәјән ев һејваны кими ишләнир.

⁵ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1963, сәһ. 217.

жасынамы, ја бу дүнјаама чагырыш дини вә дүнјәви ахлагла һәјатын мәнасыны шәртләндрән башлыча амилдр.

Әлбәттә, инсан һәјатынын мәнасыны дүнвәји ахлагла дини ахлагын бамбашига анламасынын сәбәбини бу вә ја дикр әгидәдә ахтармаг кифәјәт дејилдр. Бу сәбәби биринчи нөвбәдә чәмијјәтин игтисади вә ичтимаи шәраитндә көрмәк лазым иди.

Азәрбајчан маарифчилијинин сон нүмәјәндәләри өлкәдә марксизм фәлсәфи идејаларынын јайылмасы тәсири илә ислам ахлагынын тәнгидинә даһа кениш ичтимаи мәзмун вермиш, буну јүксәлмәкдә вә кенишләнмәкдә олан ингилаби һәрәкәтын гаршысында дуран вә зифәләрлә үзви сурәтдә әлағәләндримшидиләр. Онлар ахлаг нормаларынын синфи маһијјәтини вә тарихән нисбилијини, илаһи вә фитри мәншәјә малик олмадыгыны дәрк етмиш вә буна көрә дә ислам дининин диндарларда тәрбијә етдији мәнфи ахлагы сифәтләри арадан галдырмағын јолларыны вә васитәләрини көстәрә билмишдиләр. Марксизм фәлсәфәсинә јахыннан бәләд олан Н. Нәриманов «Дин вә коммунизм», «Елми коммунизми дүшүнмәк үчүн јол» кими әсәрләриндә либерал вә деист маарифчиләрдән фәрғли олараг көстәрирди ки, ахлаг нормалары һеч дә аллаһ тәрәфиндән гојулмамышдыр, мүтләг, әбәди, дәјишилмәз дејилдр. Н. Нәриманов дејирди ки, дини иддиалара көрә «ахлаг гануну һамы үчүн һәр вахта бирдр вә өзү дә јухарыдан, көјдән (аллаһдан) кәлмә бир ганундр»; ахлаг «һисси инсанда дәјишмәз вә тәјјир тапмаз; һәр әсрдә инсан кәрәкдр филан шеји етсин вә филан шеји дә етмәсин»; ахлаг нормаларыны, куја аллаһ тәрәфиндән көндәрилдији үчүн, «билмәјәнләрә өјрәтмәк, истәмәјәнләри вадар етмәк кәрәкдр». Марксизм фәлсәфәсинә көрә, синифли чәмијјәтдә «үмуми, мүәјјән бир ахлаг олмаз», «һәр бир синфин өзүнә көрә ахлагы олар». Бир һалда ки, ахлаг нормаларыны аллаһ өзү назил етмишдр, онда нә үчүн «һамыны севән, һамыны бир көздә көрән аллаһ» ејнә бир әмәли бири үчүн чанз көрмүш, дикәри үчүн чанз көрмәмишдр¹. Әхлаг нормаларынын нисбилији вә синфи характери Н. Нәримановун фикринчә ондан көрүнүр ки, хејир вә

цәр мүхтәлиф тарихи дөврләрдә мүхтәлиф мәзмун кәсб етмишдр. Әкәр гулдарлыг, феодализм чәмијјәтиндә зғурлуг етмәк, јол кәсмәк, адам өлдүрмәк мүсбәт ахлагы сифәт сајылырдыса, бизим дөврүмүздә бунлар мәнфи ахлагы сифәт һесаб олунар. Әкәр капитализмдә башгагыны истисмар етмәк һесабына пул газанмаг һүнәр вә бачарыг сајылырдыса, «биз дејирик: өзкәнин зәһмәтилә алвер едиб пул топламаг ахлагсызлыгдр». Әхлаг нормаларындакы бәзи үмумбәшәри үнсүрләрә кәлдикдә, бунлар Н. Нәримановун фикринчә, ахлагын илаһи јох, тәбни-тарихи вә ичтимаи мәншәјә малик олдуғуну сүбүт едир¹.

Н. Нәриманов ислам ахлагыны шиддәтли тәнгид атәшинә тутараг көстәрирди ки, бу ахлаг инсанларда итаәткарлыг, тәркидүнјалыг, ријакарлыг, сүстлүк, гисасчылыг кими мәнфи сифәтләр тәрбијә едир. Ханларын, бәјләрин, руһаниләрин дашыдығлары вә һаким ичтимаи рәјин тәсбит етдији бир чох алчаг сифәтләр ислам дининдән нәш'әт етмишдр. Бүтүн динләрин, о чүмләдән ислам дининин әсасыны гојанлар инсанлары ахлагча тәкмилләшдирмәк, зүлмү, шәри мәнһв етмәк иддиасында олмушлар. Лакин «оғурлуг етмә», «адам өлдүрмә» дәмәклә шәри јох етмәк олмаз, бунун үчүн һәмни әмәлләри доғуран ичтимаи сәбәбләри билмәк лазымдыр, бу сәбәбләри арадан галдырмаг лазымдыр. Н. Нәриманов јазмышды: «Дин бәшәријјәти хилас едә билмәз, ахлагы јүксәлдә билмәз чүнки о, инсанын мәнәнви вә физики һәјатына реал тәсир көстәрә билмир. «Һәр бир адамы өзүнү севән кими сев» сөзләри илә өз рифаһы үчүн фәһләни вә кәндлини, онларын һәјат ширәләрини соран бир адамы севмәјә мәнчбур етмәк олмаз. Динин «о дүнјада» чәзә һәдәси әглә вә гәлбә һеч бир шеј вермир, әксинә, ахлагы корлујур, позур»².

Әхлаг нормаларынын формалашмасында ичтимаи мүһитин, тәлим-тәрбијә системинин һәлледичи ролуну гејд едән Н. Нәриманов буну да јахшы билирди ки, мүһит вә шәрант дәјишилдикдә мөвчуд ахлаг нормалары да дәјишилир.

Азәрбајчан маарифчиләри тәрәфиндән ислам ахлагы

¹ Бах: Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви ф. 609, с. 1, гов. 12 б.

² Н. Нәриманов, Религия и коммунизм. Республиканский рукописный фонд АН Аз.ССР, архив 23, с.—10(243).

¹ Бах: Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви, ф. 609, с. 1, гов. 12 б.

гынын тэлэб вэ нормаларынын тэнгид едилмэси өз идеја-сипјаси истигамэти е'тибарилэ һәмнин тэлэб вэ нормалары јашадан мүлкәдар буржуа гурулушуна гаршы чеврилмишдир. Әхлаг нормаларынын фитри олмамасы, аллаһ тэрәфиндән мүэјјән едилмәмәси, ичтимаи мүһитдән, тәрбијәдән асылы олмасы фикри күтлэләри мүтилик, ријакарлыг, сүслүк кими мәнфи әхлаги сифәтләри тәрбијә едән гурулуша гаршы мүбаризәјә ојадырды, онларда мүсбәт, фәал әхлаг икејфијәтләрин тәрбијә едилмәси ишини асанлашдырды. АзәрбајҶан маарифчиләринин дини-аскетик әхлага гаршы, һәјатын мәнәсыны итаәтдә вэ ибадәтдә көрән әхлага гаршы чыхышлары, мүтилији әхлагсыз һәрәкәт кими исләмәләри күтлэләрә ичтимаи зүлмә мүгавимәт көстөрмәјин зәрури вэ әдаләтли олмасы идејасыны ашылајырды. Бир сөзлә, ислам әхлагыны тэнгид етмәк бу әхлагы тәгдиз едән еһкамлары тэнгид етмәк демәк иди. Һәмнин еһкамлары мүһафизә едән ичтимаи гәјдалары тэнгид етмәк демәк иди. Ислам әхлагыны тэнгид етмәк јени шәхсијјәтин формалашмасына хидмәт едән мәнәви сифәтләри тәсбит етмәк демәк иди. Демәли, ичтимаи-иғтисади вэ мәдәни инкишаф зәмининдә кенишләнән маарифчиликдән доған бу тэнгид өз нөвбәсиндә чәмијјәтини ичтимаи вэ мәнәви тәрәггисинә хидмәт етмишдир.

АзәрбајҶан маарифчиләринин ислам әхлагыны кәскин вэ тутарлы дәлилләрлә тэнгид етмәләри һәм дә ону көстәрир ки, онлар ичтимаи инкишафда әхлагын ролуна, шәхсијјәтин мәнәви чәһәтдән тәкмилләшмәсинә бөјүк мәнә вә әһәмијјәт вермишләр. Башга халгларын маарифчи мүтәфәккирләри кими онлар да ичтимаи тәрәггидә елмин, маарифин, мүтәрәгги идејаларын ролуну јүксәк гүјмәтләндирмишләр, бүтүн гүдрәт вэ бачарыглары илә тәмсил етдији халгын азадлыгы вә сәадәти ишинә көмәк етмишләр. Ислам әхлагыны тэнгид етмәк, бу иши ичтимаи инкишафын гаршысында дуран башлыча вәзифәләрлә, биринчи нөвбәдә, чәмијјәтин әдаләт вә зәка принципләри әсасында јенидән гурулмасы, шәхсијјәт вә ирадә азадлыгы мәсәләләри илә әлағәләндирмәк—бу артыг Шәрғдә әсрләрдән бәри давам едән өјүд-нәсиһәт әхлагындан јени әхлаг нәзәријјәсинә, ингилаби-демократизм етикасына кечмәк демәк иди.

1. Ислам мәсләкләринин тэнгиди

Синифли чәмијјәттә јаранан башга динләр кими, ислам дини дә ичтимаи-сипјаси зиддијјәтләрдән доған мүбаризә нәтичәсиндә ики әсас истигамәт, мәсләкә—сүнниләјә вэ шиәлијә парчаланмышды¹. Сүннилик (сүнниләр) ислам дининдә әсас, ортодокс мәсләк сајылыр. Бу мәсләк хиләфәтдә илк исламын еһкам вә ајининин инкишафы нәтичәсиндә формалашмышдыр. Шиәлик (шиәләр) исә исламын јарандыгы вахтдан бир нечә он ил кечдикдән сонра әмәлә кәлмәјә башламышдыр. Әрәб мәншәјинә малик олуб әввәлләр тәғиб олунан бу мәсләк XVI әсрдә Иранда дөвләт дини е'лан едилмишдир. Сүнни вә шиә мәсләкләрини адәтән буна әсасән бир-биринә гаршы тојурлар ки, куја шиәләр пејғәмбәрин сүннәсини гәбул етмирләр. Әслиндә шиәләр сүннә дедикдә јалныз пејғәмбәр әнләсинин сөјләдијини мө'тәбәр олдугуну әсас көтүрдүкләри һалда, мө'мин сүнниләр Мәһәммәдин әсәбәләринин дедикләрини дә гәбул едирләр. Сүнни һәдисләриндән вә шиә ахбарындан ибарәт мәчмуәләрин мәтнләриндәки охшарлыг, јалныз бу рәвәјәтләри сөјләјәнләрин ады илә бир-бириндән фәргләнмәси буну сүбүт едир. Әкәр тә'лимин маһијјәти, халифә һахимиијјәтинин варислик, ја сечки илә олмасы мәсәләси нәзәрә алынмәзсә сүнниләрлә шиәләр

¹ Бурада гәјд етмәк лазымдыр ки, сүнни вә шиә мәсләкләрини тәфсирләри вә методлары бир-бириндән фәргли олан һүгүг мәкәбләри илә—мәзһәбләрә гарышдырмаг доғру дејилдир. Ортодоксал исламда дөрд мәзһәб (һүгүги метод, систем) вардыр: маликиләр, һәнәфиләр, шафиниләр, һәнәбәлиләр.

арасында јалныз ибадәтін икинчи дәрәчәли үнсүрләри үстүндә ихтилаф вардыр¹.

Бунунла белә сүнниләрлә шиәләр һәмишә өз араларында гызғын мүбаризә апармышлар. Шиәләр сijasәтдә лекитимист олуб сүнниләри бунда иттиһам едирләр ки, онлар Әлинин хәлифәлик һүгугуну тәсдиғ едән әјәләри вә һәдисләри Гур'андан вә сүннә китабларындан чыхарыб атмышлар. Шиәләр Әлинин бүтүн мүсәлманлара башчы олмасына даир иддиаларыны бунунла әсасландырырлар ки, о аллаһын рәсулууну гоһумудур. Мәһәммәд пејғәм-бәрин әмис оғлу вә күрәкәни олдуғу үчүн Әлинин мүсәлманлар үзәриндә али һакимижјәтә даһа чох һүгугу вардыр. Әлинин өлүмүндән сонра исә хилафәт һакимиж-јәти онун нәслинә кеҗмәлидир. Шиәләр һабелә иддиа едирләр ки, Әли вә биләваситә онун нәслиндән олан он ики нәфәр әсил хәлифә, имамдырлар. Ахырынчы имам һәсән ибн Әли әл-Әскәринин куја итмиш оғлу Мәһәм-мәд «мәһдидир, сәһиб-әз-Замандыр». Беләликлә, шиәләр имамлығ анлајышыны чох кениш шәрһ едирләр. Сүнни-ләр үчүн имам диндарлар тәрәфиндән сечилән дини вә дүнијәви башчы олдуғу һалда, шиә имамы өзүндә ирси али һакимижјәт вә пејғәмбәрлик һүгугуну тәчәссүм едән бир башчыдыр. Бурадан да белә бир нәтичә чыхыр ки, сүннилик ичмаја әсасланан дини мәсләкдир, шиәлик исә имамын нүфузуна әсасланан дини мәсләкдир. Бу, һәмин ики мәсләки бир-бириндән ајыран әсас мәсәләдир. Доғ-рудан да, сүнниләр һесаб едирләр ки, дини мәзнәбләр мејдана чыхандан бәри ичтиһад (шәрһәт мәсәләләрини сәрбәст музакирә етмәкдән јаранан шәхси рә'ј) тәғлидлә (дин башчыларынын дедикләрини данышыгысыз гәбул ет-мәклә) әвәз едилмишдир. Шиәләр исә иддиа едирләр ки, ичтиһад сахланмалыдыр, чүнки ону тәтбиғ едән али-м-ләр (мүчтәһидләр) гејб олмуш 12-чи имамын вәситәчи-ләридир².

Сүнни мәсләки Азәрбајҗанда VII әсрдә ортодоксал дин кими гәбул едилмишдир. XVI әсрдә исә Сәфәви шаһларынын Азәрбајҗана етдикләри басғынларын нәти-чәсиндә бурада шиәлик дә кениш јайылыб Ирајын нү-фуз даирәсиндә олан рајонларда һаким мәсләкә чеврил-мишдир. О вахтдан е'тибарән сүннилик вә шиәлик Азәр-

бајҗан әһалисини бир-биринә гаршы дуран ики һиссәјә ајырмыш, онларын арасына дини тәфриғә салмышдыр. Нәтичәдә сүнниләрлә шиәләр ичарисинә чидди дини әда-вәт дүшүр, онларын арасында ичтимаи, мәдәни, дини үнсижјәт арадан галхыр. Иш о јерә чатыр ки, XVIII—XIX әсләрдә Азәрбајҗанда шиә вә сүнни мәсләккиндә олан әһали күтләләриндән һәр биринин өз хусуси дини идарәләри, мәсчидләри, мәһкәмәләри, мәктәбләри ишлә-јирди. Шиәләрлә сүнниләр бир мәсчиддә намаз гылмаз, бир гызыја ишә бахдырмаз, бир мәктәбдә охумаз, һәтта бир-бирилә гоһумлуғ белә етмәздиләр. Бундан әлава күтләви ичтимаи-сijasи һәрәкатлар заманы онларын арасында ганлы тоғушмалар баш верәрди. Бу һал Азәрбајҗан халгынын мәһәви-сijasи бирлијинә хәләл јетирәрди, харичи дүшмәнләрә гаршы онун ваһид халғ кими чыхыш етмәсинә мане олурду. Тәсадүфи дејилдир ки, XIX әсрин биринчи јарысында Русиянын Ирајла апардығы муһарибәләрдә әсасан сүнниләр, Турккјәләр вә Шамил һәрәкатына гаршы апардығы муһарибәләрдә исә башлыча олагаг шиәләр иштирак етмишдиләр. Ханлар, бәјләр, мүртәче дин хадимләри бу әдавәтдән даима өз синфи мәнәфеләри үчүн истифадә едирдиләр. Бүтүн бунлар зәһмәткеш күтләләрин өз синфи мәнәфеләрини анламасына, зүлмә вә әсарәтә биркә мүғавимәт көстәр-мәсинә мане олурду.

Ингилабдан әввәлки Азәрбајҗанда сүнни-шиә икити-рәлијини чох ашкар мушаһидә етмәк олурду. Бақы, Кәнчә, Шамахы, Нуха кими сәнајә вә мәдәни мәркәзләрдә тез-тез сүнниләрлә шиәләр арасында тоғушмалар олурду, чар һаким даирәләринин вә полисин көзү гар-шысында олмазын вәһшиликләр едилирди. Бурада иш сүнниләрлә шиәләр арасында јерли фанатизмин тәза-һүрү илә мәһдудлашма бир чох һалларда азәрбајҗанлы-ларла ермәниләр арасында ганлы вурушмаларла гурта-ырды. Бу исә чаризм үчүн нәф иди, чүнки милли тоғу-шмалар чаризмә гаршы мүбаризә едән зәһмәткеш күтләләрин һәмрә'јлијини позурду.

Азәрбајҗан маарифчиләри ислам дининә гаршы апар-дығлары мүбаризәдә исламда сүнни вә шиә мәсләклә-ринин јаранмасынын ичтимаи-сijasи сәбәбләринин әј-дүнләшдырылмасына вә һәмин мәсләкләрин арасында кеҗән дини әдавәтін мүсәлман халғларынын ичтимаи вә мәдәни инкишафына вурудуғу зәрәрин көстәрчәксинә

¹ Бах: А. Мәссә. Ислам, Бақы, 1964, сәһ. 160.

² Јенә орада, сәһ. 163.

бөјүк эһәмийјәт вермишдиләр. Сүнни вә шиә мәсләкләрини дин зәмининдә бирләшдирмәк, ортодоксал исламын бирлијини бәрпа етмәк, бунунла да мүсәлман халqlарынын һәмрә'лијини тә'мин етмәк үчүн XVIII әсрдә көстәрилән бә'зи чәһдләрин¹ әксинә олараг, онлар буну һәр чүр дини әгидәләри арадан галдырмаг, өлкәдә елм вә маарифи кениш јаймаг иши илә әлагәләндрирдиләр. Онлар ислам дининдә сүнни вә шиә мәсләкләрнин јаранмасы сәбәбләрини, һәмнин мәсләкләрин мүсәлман өлкәләриндә мөвгәјини вә ичтимаи ролуну мүфәссәл тәһлил едәрәк, көстәрирдиләр ки, сүнниләрлә шиәләр арасында тәфригә һеч дә сырф дини е'тигад зәмининдә баш вермәмишдир, бу орта әсләрдән бәри Шәрг өлкәләриндә чәрәјән едән бир чох ичтимаи-сијаси һадисәнин лабүд нәтичәсиндир.

Дини мәсләк ајрылығынын төрәтдији ичтимаи нәтичәләри арадан галдырмаг јолуну вә васитәләрини күтләләрни гәфләт јухусундан ојаныб елмә, маарифә јијәләнмәсиндә көрән М. Ф. Ахундов дејирди ки, Азәрбајчан халqlынын ичтимаи тәрәгги јолуна чыхмасына мане олан мүһүм сәбәбләрдән бири дә мәнз сүнни-шиә ајрыкешлијидир. Онуи фикринчә, халqlы тәрбијә етмәк вә савадландырмаг үчүн биринчи нөвбәдә онун һәмрә'лијини јаратмаг лазымдыр. М. Ф. Ахундов дини мәсләк тәәссүбкешлијини Гафгаз мүсәлман халqlарынын әл-әлә вериб өлкәнни мәнсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәси јолунда чидди манеә һесаб едирди. О јазмышды: «Гафгаз сәфһәсиндә санки олан мүсәлманларын јарысы шиәдир, јарысы сүнни. Шиәләрин сүнниләрдән зәһләси кедир, сүнниләрин шиәләрдән. Һеч бири бири-биринин сөзүнә бахмаз, иттифаг һарадан олсун»².

М. Ф. Ахундов шиәлијин әмәлә кәлмәсинин тарихи сәбәбләрини вә маһијјәтини чох көзәл ајдынлашдырар. О көстәрир ки, Әмәвиләр голу зорлу чыхыб хилафәти Әләвиләрин әлиндән алдыгда ахырынчылар буна дөзә билмәјиб «сә'ј вә тәлаша дүшдүләр». Һакимијјәт уғрундакы мүбаризәдә онларын башына чох бәлалар кәлди, чох мүсибәтләрә дүчар олдулар. Әлләри һәр шејдән чыхандан сонра онлар өз гынына чәкилиб дүшмәнләрини гарғыјыб лә'нәтләндирмәјә, «өз ханәданларынын фәзилә-

тиндән данышмаға» башладылар, һеч олмәзса руһани ишләрдә башчылығы өз әлләриндә сахламаг фикринә дүшдүләр. М. Ф. Ахундовун сөзү илә десәк, «Әләвиләр заһирә сәлтәнәтдән мәнрум едилдикдән сонра мәнәви сәлтәнәтә саһиб олмаг јолунда тәлаш едиб, тәркидүнијалыгы вә мүгәддәслији өзләринә шуар етдиләр. Бу васитә илә дә онлар кизличә өзләринә мүридләр вә шиәләр тапыб, онларын көмәјилә беш күндүк һәјәтларында аз-чох еһтијач әзабындан хилас олдулар»¹. Сонралар «Әләви сәјидләриндән сајылан Сәфәви падшаһлары» «өз сијасәтләринин тәләбатына ујғун олараг» шиәлији кениш јайдылар².

Азәрбајчан мүтәфәккири шиәләрин мейдизм вә имамизм әгидәләрини хүсүсилә кәскин тәнгид етмишдир. Һәмни әгидәләрә көрә куја аллаһ «дүнијаны һеч заман һөччәтсиз гојмамышдыр, гијамәтә гәдәр дә гојмајачагдыр». М. Ф. Ахундов шиәлијин мейдизм идејасыны христиан дининин мессия идејасы илә мүгајисә едир. «Аллаһ кечмишдә Муса пејғәмбәрин анасынын һамилә олдуғуну Фир'ондан кизли сахладығы» кими гајиб имамын анасы Нәркиз хатунун һамиләлијини дә Мө'тәзид халифәнин чәсүсларындан мөффи сахламышдыр. Муса пејғәмбәри мәнв етмәк үчүн көрүлән бир чох тәдбирләр баш тутмадығы кими гајиб имамы да һәлак етмәк үчүн көрүлән тәдбирләр баш тутмамышдыр. Иса пејғәмбәр бир күн зүһур едәчәји кими, гајиб имам да «дүнија зүлм вә зоракылыгла доландан» сонра зүһур едәчәк, «дүнијаны һәгигәт вә әдаләтлә долдурачагдыр»³. Кәтирилән мүгајисәдән М. Ф. Ахундов бәлә бир нәтичә чыхарырды ки, мессия идејасы һәр бир динин мүһүм үнсүрүдир. Јакин христиан дининдә бу бир мистик әгидә олдуғу һалда, ислам дининдә мистик әгидә олмагдан даһа чох бир заман Әләвиләрин һакимијјәти бәрпа олуначагындан сәдасы олан сијаси идејадыр.

Сүнни-шиә тәәссүбкешлијинин мәнәсызлыгыны вә мүсәлманларын ичтимаи һәјәтына онун вурдуғу зәрәри М. Ф. Ахундовдан сонра демократ маарифчи Һ. Зәрдаби «Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә ачыг тәнгид етмиш-

¹ Бах: А. Бакыханов. Күлүстан-ирәм, Бақы, 1951, сәһ. 218.

² М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, 1962, сәһ. 408.

¹ И. Ф. Ахундов. Кәмәлүддәвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 131.

² Јенә орада.

³ Јенә орада, сәһ. 72.

дир. М. Ф. Ахундова чаваб оларар Н. Зәрдаби јазмышды: «Әкәр бисәмәрә олмагдан өзүмүзү мұһафизә етмәк истәјриқ, гәфләтдә олмаг нә лазым? Јәгин дејәчәксиниз ки, иттифағымыз јохдур. Сүнңи, шиә сөзү буна мане олур. Әзиним, бизим заманда вә бизим вилајәтимиздә сүнни, шиә сөзү мәнз анламаз ағзында галыб»¹.

Маарифнәрвәр шаир С. Ә. Ширвани бир мәмләкәтдә јашајан, бир дилдә данышан, бир мәдәнијјәти олан зәһмәткеш күтләләри дүшмәнчәсинә үз-үзә кәтирән дини мәсләк ајрылығыны писләмиш, бурадан доған фитнә-фәсады, тәхрибаты гамчыламыш, бунун мүғассирләрини өз ити гәләми илә ифша етмишдир.

Шинәмиз сүннијә едән төһмәт,
Сүннимиз шиәдәи едән гәјбәт.
Биз и пуч етди шиә, сүнни сөзү,
Әһли-исламын сәду кур көзү.

Шаир шиәлијин ајрылмаз үнсүрү олан мейдизм идејасыны тәнгид едир, һәр өлкәдә, һәр вилајәтдә бир мейди ортаја чыхыб авам халғы товладығыны сөјләјир. О, «мәнәм һүччәти-ислам бу күн» дејә башына тәрәфдар јығыб шәһәр вә кәндләри хараба гојан дәләдуз мүчтәһидләри ифша едир.

Сүнни-шиә тәәсүбкешлијинин ичтимаи нәтичәләрини тәнгид етмәк ишинә ингилабчы демократ маарфчиләримиз даһа бөјүк мәнә вә әһмијјәт вермишдиләр. Дини мәсләк мүбаризәсинин Шәрг өлкәләриндә әһали арасында нифаг вә әдавәт салмасы, синфи бирлик вә һәмрәјлијин јаранмасына мане олмасы, империалист даирәләринин бундан суй-истифадә етмәси — бүтүн бунлар ингилабчы демократ маарифчи Ч. Мәммәдгулузадәнин тәнгид һәдәфи олмушдур. Ч. Мәммәдгулузадә «Дин» сәрләвһәли фелјетонунда сүннилик вә шиәлик пәрдәси алтында Шәрг халғлары арасында әдавәт салан империалист даирәләрини вә онларын јерли чәһаләтпәрәст нөкәрләрини ифша едир, сүнни вә шиәнин фәргини билмәдән бир-бирилә дүшмәнчилик едән авам диндарлары гамчылајыр. О, Гафғаз мүсәлманлары арасындағы дини мәсләк тәәсүбкешлијиндән чар һөкүмәтинин өз мәгсәди үчүн истифадә етмәси һалларыны вә бу мүнәсибәтлә чар

мәмурларынын јерләрдә төрәтдикләри фитнәкарлығлары чәсарәтлә гәләмә алмышдыр. Ч. Мәммәдгулузадә «Зарафат» фелјетонунда көстәрир ки, Шамаһыда һачи Мәчид әфәнди өз кәтибинә јер ачмагдан өтрү реалны мәктәбин инспектору Леонтјевин јанына адам көндәриб ондан «сүнни вә шиә ушағлары үчүн ики елми — илаһи мүәллими сахламағы» әрз етмишдир¹. Инспектор Леонтјев дә бу мәгсәди ичра етмәк үчүн шамаһылыларын ичәрисинә сүнни-шиә әдавәти салмышдыр². Инспектор Леонтјевин Шамаһыда сүнни-шиә еһтирасларыны ғызышдырдығыны әдиб Ә. Б. һагвердијев дә тәнгид едир³. Ү. һачыбәјов «Иршад» гәзетиндә бу мүнәсибәтлә јазмышды: «О ки, галды Шамаһы реалны мәктәбин инспектору Леонтјевә... — мән ешитмишәм ки, о бич ағамдыр вә өзү дә элинә бир күлүнк алыб, сүнни вә шиә гујусу газыр вә буну да билирәм ки, һәркаһ о доғрудан да бич олмаса иди, кәтириб ону мүсәлман ичнә бурәх-маздылар»⁴.

Сүнни вә шиә тәәсүбкешлијинә гаршы етираз сәсини учалдан шаир М. Ә. Сабир инсанын ләјәгәтини, чәмијјәтдә гәдрини вә гијмәтини онун һансы динә, һансы дини мәсләкә мәнсуб олмасы илә дејил, һагг вә әдаләтә хидмәт етмәси илә өлчмәјә чағырырды. Шаир, ону динсизликдә, мәсләксизликдә тәгсирләндирән мөһин фанатикләрә үзүнү тутараг дејирди:

«Шинәјәм, амма нә бу ешқалдан,
Сүннијәм, амма нә бу әмсалдан,
Суфијәм, амма нә бу әбдалдан,
Һәг севән инсанам, а ширваилылар».

Азәрбајҗан маарифчиләри төрәфиндән ислам дининин мәсләкләринин (сүннилијин вә шиәлијин) тәнгид едилмәси зәһмәткешләри дини дүнјакөрүшүндән азад етмәк, елмә вә маарифә говушдурмаг ишинә хидмәт етмиш, динлә мүвәфғәијјәтли идеја мүбаризәси апармаг ишини хәјли асанлашдырмышдыр. Сүнни вә шиә төрәфкешлијинин ичтимаи һәјәтда мүртәчә ролуну ачыб көс-

¹ Чәдил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1967, сәһ. 167.

² Бах: Јенә орада, сәһ. 152.

³ Бах: А.-бек Ахвердиев. Туземная жизнь и пресса. Газ. «Заквказье» № 78, 5(18) апреля 1907 г.

⁴ «Иршад» гәзети № 50, 22 март 1907-чи ил.

¹ һәсәнбәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1960, сәһ. 109.

тәрмәк синфи вә милли зүлмә гаршы мүбаризәдә халг күтләләринин һәмрә'лјинин јаранмасында бөјүк рол ојнамышдыр.

2. Ислам тәригәтләринин тәнгиди

Ичтимаи зиддијәтләр вә синфи мүбаризә зәмининдә јаранан һәрәкәтләр, динин тәләбләрини ичра етмәк мәсәләсиндәки ихтилафлар ислам дининдә дә лап әввәлдән мүсәлман тәригәтчилијини доғурмушдур. Ислам дининдә тәригәт (әрәбчә кедилән јол) елә бир фиргәдир ки, бу фиргәјә мәнсуб олан диндарлар өзләрини еһкам, ајин вә мәрәсим мәсәләләриндә ичмаја гаршы гојурлар, ортодоксал исламдан узаглашыб тәфригәчи дини тәшкилат јарадырлар¹. Адәтән ислам дининә һәддиндән чох тәригәт иснад верирләр. Лакин бу тәригәтләри әсәсән исмаилизм, суфизм, вәһһабизм, бабизм, бәһанизм, мүридизм илә мәһдудлашдырмаг, јердә галанларыны исә буналарын шахәләри һесаб етмәк мүмкүндүр. Чүнки гајда вә мәрәсимләрин мүхтәлиф олмасына бахмајараг еһкам вә ајин бирлији, заһидлик вә зикр етмәк (аллаһа сәна демәк) мејләри онлары бирләшдирир. Мүсәлман тәригәтләри өз әсасында мистик дини әгидәләр олса да чох вахт сијаси мәнә вә әһәмијјәт кәсб етмишдир. Ичтимаи зиддијәтләрин вә синфи мүбаризәнин ин'икасы кими мејдана кәлән һәмин тәригәт тәлимләри бу вә ја дикәр синфин, ичтимаи зүмрәнин, групун мәнәфејини ифадә етмишдир. Буна көрә дә гисмән олса да феодал зүлмүнә гаршы чеврилмиш мүсәлман тәригәт һәрәкатында халг күтләләри дә иштирак етмишдир. В. И. Ленин өјрәдир ки: «...Дин пәрдәси алытында сијаси протест... мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндә бүтүн халгларә хас олан бир һалдыр»².

Ислам тәригәтләринин тохумлары Азәрбајчана мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф адамлар тәрәфиндән кәтирилмишди. Азәрбајчанда илк тәригәтчиләр әсәсән мүсәлман Шәрғиндә руһани тәһсил алыб кәлмиш молла-

лар, Мәккәјә, Нәчәфә, Кәрбәләја зијарәт етмиш мө'мин диндарлар, һабелә Әрәбистаны вә Ираны кәзмиш тачирләр олмушдулар. Тарихи инкишафын кедишиндә шиәликдән ајрылыб өз е'тигадыны фәал сурәтдә таблиг едән исмаилиләр тәригәтинин тәрәфдарлары Азәрбајчанда һәлә XI әсрдән варды. Лакин XIX әсрдә бу тәригәт Азәрбајчән үчүн өз әһәмијјәтини чохдан итирмишди. XIX әсрдә Азәрбајчән үчүн көһнә тәригәтләрдән ән чох суфизм өз әһәмијјәтини сахламышды. Бу дөврдә Азәрбајчанда сүнни-шиә тәфригәчилијинин тәсирилә суфизмдән тәрәјән мүридлик, шејхлик, үсули, әлиаллаһилик кими тәригәтчиликләр дәб олур.

Мүридизми Азәрбајчана XIX әсрин әввәлләриндә Түркіјәјә орендәсија едән руһани даирәләри тәрәфиндән кәтирилмишдир. Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилдији вә чаризмин бурада мүстәмләкәчилик сијасәти јеритдији бир шәрәитдә бу тәригәт Ширванда өзүнә әләвирлиши зәмин тапмышды. Исмајыл әфәндиән тәһлим алмыш јарагы Мәһәммәд әфәнди мүридизми гошму Дағыстанда јәјды вә аз кечмәдән дағылырын чаризмә гаршы апардылары истиглаллијәт мүбаризәси үчүн мөфкүрә силаһына чеврилди. Исмајыл әфәндинин көчүб Түркіјәјә кетмәси вә онун јахын силаһдашларынын Русијаја сүркүн едилмәси илә әлагәдар мүридлик Ширванда бир мүддәт сусур. 40-чы илләрдә Дағыстанда Шамил вә мүридизм һәрәкатынын кениш вус'әт тапмасынын тәсири илә Ширванда мүридлик јенидән дирчәлмәјә вә јәјылмаға башлајыр. Исмајыл әфәндинин шакирдләриндән күрдәмирли Маһмудбаба вә Шамаһы гәзасынын Күмүшлү кәнд сакинн Әһмәд әфәнди өз мүәллимләринин әтрафа сәпәләнмиш мүридләрини јығыб тәригәтә јенидән рәвач верирләр. Крым муһарибәси заманы чар һөкүмәти Әһмәд әфәндинин Ширванда мәсқун олмасыны тәһдүкәлә һесаб едиб, ону ики шакирди илә бирликдә Тамбова сүркүн едир. Әһмәд әфәндинин Тамбовда өлмәси онун тәригәт шаһиди кими шөһрәт тапмасына сәбәб олур. Бундан сонра мүридләр Әһмәд әфәндинин језнәси, Көјчәј гәзасынын Шәкәр кәнд сакинн һүсејн әфәндинин әтрафына јығылырлар. 80-чи илләрин әввәлиндә һүсејн әфәнди өлдүкдән сонра ичмаја онун савадсыз гардашы Сүләјман мүршидлик етмәјә башлајыр.

50-чи илләрин әввәлиндән Көјчәј гәзасынын Гарачалылар кәнд сакинн, јухарыда адыны чәкдијимиз Маһ-

¹ Бах: А. Мәссе. Ислам, Бақы, 1964, сәһ. 153—154.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 244.

мудбабанын шакирди Әбди әфәнди әтрафына чохла мүрид топлайыб башга бир ичма ярадыр. 80-чи илләрдә Әбди әфәндинин оғлу Әлибаба атасынын јериндә мүршид олур. Ширванда үчүнчү бир мүрид ичмасынын әсасыны һәлә 40-чы илләрдә Гобустан тәрәкәмәләриндән олан шејх Әјјуб гојмушду. XIX әсрин икинчи јарысында бу ичмаја онун оғлу Мәһәммәд әфәнди, сонра да нәвәси Әһмәд паша башчылыгы етмишди.

Јухарыда адларыны чәкдимиз мүршидләрин тәблиғаты нәтичәсиндә XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗанда мүридизм тәриғәти дәрин көк атмышды. Загафҗанија руһани идарәсинин 1863-чү илдә топладығы мәлумата көрә, һәмнин шејхләрдән һәр бирини јүзләрчә, Әбди әфәндинин исә ики миңдән артыг мүриди варды. Бундан башга Губада Ширван вә Дағыстан шејхләриндән тәлим алмыш Маһмуд әфәнди, Абдулла әфәнди, Шәкидә Абдулкәрим әфәнди, Абдулғафур әфәнди мүридизм тәблиғаты апарырдылар. Шејхләрдән чоху Түркијә руһани даирәләри илә әләгә сахлајырды, орадан мәсләһәт вә көстәришләр алырды¹. Мүридләр әһали күтләләри ичәрсиндә тәблиғат апарыб онлары көчүб Түркијә кетмәјә тәһрик едирдиләр². Башга бир мәлумата көрә XIX әсрин ахырларына доғру тәкчә Јелизаветпол вә Бақы губернијаларында 8000-дән артыг мүрид варды³.

Азәрбајҗана шејхизм тәриғәтинин илк тохумларыны Шуша сакини Мирзә Әбдүррәһим кәтирмишди. О бир нечә ил Әрәбистанда вә Иранда јашамыш, биләвәситә шејх Әһмәд Бәһрејиндән тәлим алмышдыр. XIX әсрин 30-чу илләриндә вәтәнинә гајдыб аз бир мүддәт әрзиндә Шушада вә әтраф кәндләрдә шејхләрин әгидәләрини јаймаға мүвәффәг олмушду. 50-чи илләрдә Кәрбәладан онун башга бир јерлиси Мирзә Әбдүлғасым гајдыб Шуша газысы тәјин олунмушду. Бу ахырынчы шејхләрин әгидәләрини нисләјиб әһалини әввалки үсули тәриғәтинә гајтармаға башлады. Лакин Мирзә Әбдүлғасымын чар даирәләринә Мирзә Әбдүррәһимдән донос јазыб сүркүн етдирмәси јерли әһалинин һиддәтинә, бу зәминдә шејхләрлә үсулиләрин тоғушмасына, полисин ишә гарыш-

масына сәбәб олмушду. Бундан сонра шејхиләр Азәрбајҗанда чидди мүвәффәгијәт газана билмәдиләр. Бунуңла белә XIX әсрин ахырларына доғру Азәрбајҗанда 3800 нәфәр шејхиләр тәриғәтинә мәнсуб диндар варды ки, бунлар әсәсән Шушада, Зәнқазурда, Ләнкәрәнда, Бақыда јашајырдылар¹. Шејхиләрдән ајрылмыш кирманлы Кәримханын 50-чи илләрдә әсәландығыны «рүкнирабә» тәриғәтинә кәлинчә, бу тәриғәтин тәрәфдарлары Азәрбајҗанда даһа аз идиләр. XIX әсрин ахырларында Шушада вә әтрафдақы кәндләрдә чәми 150 нәфәр һәмнин тәриғәтә хидмәт едән диндар вар иди. Онлар тәриғиб олундуғларындан өз әгидәләрини һәм шејхләрдән, һәм дә үсулиләрдән кизләдирдиләр².

Ејни заманда Азәрбајҗанда әһали күтләләри ичәрсиндә имам Әлинин шәхсијјәтини илаһиләшдирән әлиаллаһилик тәриғәти дә јайылмышды. Әлиаллаһиләр әсәсән Јереван, Јелизаветпол, Бақы губернијаларында вә Кәрс вилајәтиндә јашајырдылар. Онлар чох заман әгидәләрини кизләди, өзләрини мөһмин шиә kimi гәләмә верирдиләр. Әлиаллаһиләр Иран шејхләриндән тәлим алыр, өзләринин Әрдәбилдә әлшәшән руһани башчылары илә әләгә сахлајырдылар. Әлиаллаһилик әгидәсинчә куја аллаһ Мәһәммәд пејғәмбәрә вәһј көндәриб билдирмишди ки: «Әкәр сән олмасадјын, мән дүнјаны јаратмаздым, лакин Әли олмасадјы, мән сәни дә јаратмаздым»³.

Баизм вә ондан төрәјән бәһанизм әгидәләрини Азәрбајҗанда XIX әсрин икинчи јарысында Иран һөкүмәт даирәләринин тәриғибиндән гачыб кәлән вә бурада өзләринә сығыначаг тапан бабиләр вә бәһаиләр јаймышдылар. Илк заманлар бу әгидәләр Бақы нефт мәдәнләриндә ишләләр иранлы фәһлеләр ичәрсиндә өзүнә јер етмиш, сонралар Азәрбајҗанын бир чох башга јерләринә јайылмышдыр. 90-чы илләрдә Азәрбајҗанда бабиләрин вә бәһаиләрин илк ичмалары мејдана чыхыр. Бу ичмалар әсәсән Бақыда, Кәнчәдә, Ағдамда, Салјанда вә башга јерләрдә фаалијәт көстәрирди. Там олмајан мәлумата көрә, 1926—1927-чи илләрдә Азәрбајҗанда тәриғибән 1140 бәһаи варды.

¹ Бах: (И. Л. Сегел). Мусульманские секты в Закавказском краю. Сб. «Вест. Кавказа» № 1, Тифлис, 1903, сәһ. 92.

² Јенә орада, иш 12, в. 7—8.

³ Бах: (И. Л. Сегел). Мусульманские секты в Закавказском краю. Сб. «Вест. Кавказа» № 1, Тифлис, 1903, сәһ. 92.

³ Бах: С. Султанов. Некоторые сведения о секте «алиаллахи». «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XVII, Тифлис, 1893, сәһ. 219—222.

М. Ф. Ахундов Азербайҷанда вә Иранда чари олан ислам тәригәтләрини фәлсәфи материализм мөвгәјиндән тәһлил вә тәңгид едәрәк, онларын дини тәһлимләринин маһијәтини вә ичтимаи мә'насыны ортаја гәјмушдур. М. Ф. Ахундов биринчи нөвбәдә мүсәлман Шәргиндә чох кениш јајылмыш вә узун мүддәт гызғын фәалијәт көстәрән исмаилләр тәригәтнин мејдана кәлмәси сәбәбләриндән вә онун дини ајинләринин хүсусијәтләриндән данышараг көстәрир ки, исмаилләр алтынчы имам Чәфәри Садигин өз бөјүк оғлу Исмајылы имам адына лајиг билмәјиб имамлыға варис чыхмаг һүгугундан мәһрум етмәсини вә бу һүгугу кичик оғлуна вермәсини гануни һесаб етмирләр, чүнки онларын фикринчә, Әлинин өвладындан, имам нәслиндән налајиг һәрәкәт баш верә билмәз. Бу сәбәбдән исмаилләр Исмајылы өзләринин једдинчи вә ахырынчы имамы һесаб едирләр, сонраки беш имамы танымаг истәмирләр.

Мүсәлман тәригәтләринин јаранмасы сәбәбләриндән вә маһијәтиндән данышараг М. Ф. Ахундов көстәрирди ки, бир тәрәфдән халг күтләләринин авамлығы вә чәһаләти үзүндән, о бири тәрәфдән дин хадимләринин гәрәзкарлығы нәтичәсиндә ислам өлкәләриндә бир-биринин ардынча чохлу «пуч әгидәләр», «чүрүк мәзһәбләр» мејдана чыхмыш вә чыхмагдадыр. Ислам дининин зүһурундан бәри мүсәлман халглары «бир заман һәнәфи мәзһәб, бир заман шафәи мәзһәб, бир заман исмаили мәзһәб олдулар». Бир аз бундан әввәл онлар «шејх Әһмәд Бәһрејинин рәһбәрлији илә әлиаллаһилик мәзһәбини» гәбул етдиләр. Инди дә аз галыб ки, «һамысы баби вә тәнәсүхи мәзһәб олсунлар». М. Ф. Ахундовун фикринчә, нә гәдәр ки, Шәрг халгларынын арасында елм, маариф, мәдәнијәт тәрәгги тапмамышдыр, онларын «ағыл вә һикмәт әсасында гурулан» сабит әгидәси дә олмајачагдыр. Авам вә надан адамларын ағылна белә кәлмир ки, бүтүн бу дини мәзһәбләр вә тәригәтләр «өзкә либасы» кејиндирилмиш ејни «пәрпучатдыр»¹.

Ислам тәригәтләринин мистик-идеалист маһијәтини фәлсәфи материализм вә атеизм мөвгәјиндән ифша едән М. Ф. Ахундов шејхизмә чох јахын олан вә о заман Иранда вә Азербайҷанда јајылмагда олан «рүкни-рабә»

(дәрд сүтун), ја кәримханиләр тәригәтини дә кәскин тәңгид етмишдир. М. Ф. Ахундовун јаздығына көрә, бу тәригәтин баниси олан Кәримхан Гачар сүләләсинин әсилзадәләриндәндир. О, кәнч јашларындан дүнја мәнәсәбләриндән әл чәкиб өмрүнү ислам кәламыны өјрәнмәјә сәрф етмишдир. Нәтичәдә илаһијәтчыларын сырасына дахил олуб «өз мәнәсыз хәјалатыны бир нечә китабда» гәләмә алмыш вә беләликлә дә авам чамаатын ичәрсиндә шөһрәт тапмышдыр, әтрафына «чохлу мүридләр вә һәмәгидәләр топлајыб» һәмин тәригәти ичад етмишдир. «Рүкни-рабә» тәригәтинин Кәримхан тәрәфиндән «Иршадүләвам» китабында шәрһ едилмиш еһкамы бундан ибарәтдир ки, «дүнја дәрд рүкүнү үзәриндә гәрар тутмушдур. Биринчи рүки аллаһтәаланын өзүдүр, икинчи рүки пәјғәмбәрдир, үчүнчү рүки имамлардыр, дөрдүнчү рүки исә Кәримханын өзүдүр ки, имамлар тәрәфиндән најибдир вә бүтүн канын онун вүчуду үзәриндә бәргәрардыр»¹.

М. Ф. Ахундовун кәскин тәңгид етдији ислам тәригәтләриндән бири дә бабизмдир. XIX әсрин 40-чы илләриндә Иранда мејдана кәлмиш бабизм тәригәти шиәләрин «Әхбар» адланан «мүгәддәс һәдисләрини» ислаһ етмәјә, онларын мүрәккәб схоластик илаһијәт системинә мүлајим расионализм үнсүрләрини әләвә етмәјә чәһд етмишдир. Исламы өз әввәлки шәклинә гәјтармаг истәјән вәһһабиләрдән фәргли олараг бабиллик вә ондан тәрәјән бәһаилик исламы даһа да инкишад етдирмәк вә тәкмилләшдирмәк мәгсәдини күдүрдү. Бу сәбәбдән мө'мин руһаниләр, моллалар өзләрини бабилләрдән горујур, онлары кафир адландырырдылар. Динин әсасларына тохунмадан онун рәсми, ән'әнәви адәтләрини бабизмин ислаһ етмәк истәдијини көрән М. Ф. Ахундов Авропа вә рус маарифчиләри кими «бабилләрин баш галдырмасынын сәбәбини дә Иран сәлтәнәтинин гүсурлары вә онун бүнөврәсинин зәифлији вә һабелә ислам дининин батиллији» илә изаһ едир, рәсми даирәләрин бабилләри гырмаг үчүн көстәрдикләри чәһдләри дә «чәһаләт вә наданлыг әламәти» һесаб едирди². М. Ф. Ахундов дејирди ки, «Ба

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмалүддәвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 145.

² Јенә орада, сәһ. 13.

¹ Бах: М. Ф. Ахундов. Кәмалүддәвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 99.

да бу кими мәнәсыз вә пуч шејләрә бир нөв башга палтар кејиндирәрәк мејдана атылмышдыр». Бабизм метафизикасынын дини-мистик маһижәтини Бабын «Бәјан» адлы башлыча әсәри әсасында мејдана гојан М. Ф. Ахундов көстәрирди ки, бу тәригәтә көрә «һәгиги јарадычы, кайнаты јарадан күнәш кими нури-мүтләгән ибарәтдир вә онун нуру нөви бәшәрдән олан мөхлугатын бәзи фәрдләриндә һәр заман өзүнү көстәрә биләр. О һалда ишығын өзүнү көстәрмәјә јери олан о чисим, вачибүл-вүчуда (аллаһа—Ә. Һ.) нисбәтлә мәнһәрди; јәни бир ајнадыр ки, күнәшин нуру ону ишыгландырмышдыр»¹.

М. Ф. Ахундов «Бабилик әгидәләри» әсериндә бабизм тәригәтинин күтләләр ичәрисиндә чәһаләти вә хурафаты даһа да артырдығыны, ислам еһкамыны башга бир дини еһкамла әвәз етмәк истәдигини көстәрирди. Бунунла белә М. Ф. Ахундов Бабын гадыналарын үзү ачыг кәзмәләринә вә кишиләрлә барабәр тәһсил алмаларына ичәзә верән, шәрабы мурдар һесаб етмәјән һөкмләрини тәгдирәләјиг билирди. Азәрбајҗан мүтәфәккирини бу рәғбәти јухарыда исманлизмдән данышылдыгда дејилдији кими онунла изаһ едилә биләр ки, һәмин һөкмләр ислам еһкамына зидд иди.

Бунунла белә М. Ф. Ахундов тәригәтчилијин ичтиман һәтичәләринин гиймәтләндирилмәсинә вә онунла мүбаризә јолларына бир марифчи кими бахмышдыр. Онун фикринчә, тәригәтчилик мејлләри күтләләрин авамлығы, һижләкәр вә фырылдагчы руһаниләрин гәрәзкарлығы һәтичәсиндә баги олур вә демәли һәмин мејлләрә сон гојмаг үчүн күтләләри елмә вә маарифә говушдурмаг лазымдыр. М. Ф. Ахундов тәригәтләрин арадан галдырылмасын, бунлары тәмсил едән динин арадан галдырылмасы илә әлагәләндирди. О јазмышды: «...Һә гәдәр ки, халг елмин васитәсилә һаггы батилдән фәргләндирмәјә габил дејилдир, һәр күн бир шејх Әһмәд Бәһрејини вә һәр күн Баб вә ја бир «рүкни-рабә» орталыга чыхараг дүнјаја фәсад вә гармагарышыглыг салачаг, халгы бәдбәхт вә сәркәрдан едәчәкдир. Лакин елә ки, халг тәрәгги јолуна гәдәм гојду, елә ки, елм кениш јайылды... о заман һәм шејх Әһмәд Бәһрејинини, һәм

Бабын, һәм «рүкни-рабә»нин, һәм дә бунлар кими башга фитнәкарларын јолу багланар»¹.

Һәмин бу бахымдан да М. Ф. Ахундов ислам дининдә чох сонрлар јараныб сijasи әһәмийјәт кәсб етмиш мүридизм тәригәтини тәнгид етмишдир. О, Гафгаз мүсәлманларынын кор-коранә мүридизм тәлгининә ујараг Русияја гаршы чыхмасы, русларла мәдәни, итисади үнсийјәт етмәкдән чәкинмәси, мүсәлман падаһанын һакимијјәти алтында јашамаг мәгсәди илә көчүб Түркијә кетмәјә мејл көстәрмәси һалларыны исләјир вә әмин олдуғуну билдирир ки, Гафгаз мүсәлманларынын ичәрисиндә елмин вә маарифин јайылмасы илә онлар sijasи вә руһани деспотизмә гаршы нифрәт һисс едәчәкдир, бундан сонра «русларын һимәјәси алтында чанлар, маллары вә намусларынын тохунулмазлығы тамамилә тәмин олунмуш мүсәлманлар руслардан үркүб гачмаг вә узаглашмаг һалларына сон гојмуш оларлар. Онлар баша дүшәрләр ки, өзләринин Ирандаки вә Түркијәдәки гардашлары ачыначаг вәзийјәтдә вә дәһшәтли еһтијач ичиндә јашајырлар. Онлар рус халгы илә гајнајыб говушачаг вә дини етигаддан доған фанатизм вә мүридизм әбәди олараг онларын арасындан мөһв олүб кедәчәкдир»².

Мүсәлман тәригәтләринин мәншәјини вә ичтиман ролуну 90-чы илләрдә С. Меймандаров мүфәссәл тәһлил вә тәнгид етмишдир. Онун фикринчә, ислам дининдә тәригәтчилијин јаранмасынын башлыча сәбәби Гур'ан әјәләрини әглин тәләби илә ујғунлашдырмаг, хурафиметафизик удурмалары шүурлу олараг әдаләт вә мәнәвијјәтә табе етмәк чәһдләри олмушдур. Мүхтәлиф заманларда мүсәлман өлкәләриндә јаранмыш тәригәтләри С. Меймандаров бунларын «характеринә вә истигамәтинә көрә» үч група бөлүр. Биринчи група о ислам дининә Платонун вә Аристотелин идејаларыны кәтирмәк үчүн сәј көстәрән, өзүнүн динч дини-фәлсәфи характери илә фәргләнән тәригәтләри даһил едир. Бу групу VII әсрдә јаранан, Гур'ана вә сүннәјә тәнгиди јанашан, исламын әсас доктриналарыны сәрбәст мүзакирә едән мүтәзилитләр тәш-

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддәвлә мәктублары, Баки, 1959, сәһ. 148—149.

² Јенә орада сәһ. 209.

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Баки, 1961, сәһ. 251.

кил едир. С. Мехмандаровун жаздыгына көрө, мütазилитлэр «аллаһын атрибутларыны инкар едирдилэр, ирада азаддыгыны тэблиг едирдилэр, играл едирдилэр ки, аллаһ вәһји анчаг тәклиф едир, вәһји гәбул етмәк ја етмәмәк исә артыг инсанын өзүндөн асылдыр вә бу барадә һәр һансы бир зоракылыгы онлар чинајәт һесаба едирдиләр». Мütазилитләр дејирдиләр ки, «хејир хејир үчүндүр», «һагг һагг үчүндүр», инсан хејир вә шәр иши о дүнјада вериләчәк мүкафат үмиди илә, ја чәза горхусу илә көрмәмәлидир, о «өз мәнәви тәбиәтинин күчү илә... һәр чүр шәрә гаршы һиддәтләмәлидир»¹. Икинчи група С. Мехмандаров «дини-сијаси зәминдә» мејдана чыхан тәригәтләри, биринчи нөвбәдә шиә мәсләкиннн тәригәтләрини дахил едир. Бу тәригәтләр сүннинн рәдд етмәклә, тәкчә Әлини гануна хәлиф һесаба етмәклә өзләрини ортодоксал сүнни тәригәтләринә гаршы гојдулар, меһдизм (мессия) идејасыны ирәли сүрдүләр. Бу «јахшы кәләчә-јә иман кәтирмәк» әгидәсә онлары јәһуди вә христиан дини тәригәтләринә јахынлашдырмалы, шиә тәригәтләриндә нисбәтән мұлајим «һисс вә сәјләр» ојатмалы иди. Һәгигәтдә исә шиә тәригәтләри өзләринин дөзмәзлији илә фәргләндиләр. Үчүнчү група пантеист характердә олан, Иранда скептисизм зәмининдә мејдана кәлән тәригәтләр дахилдир ки, бунлар ислам аләминдә суфизм ады илә мәшһурдур. Суфизмә көрә, «бүтүн мөвчуд олан шејләрин көклү сәбәби аллаһдыр, көрдүјүнүз дүнја исә онун мадди тәзаһүрүдүр ки, о да мүејјән мәрһәләләрдән кечиб өз әсас башлангычына гајыдыр. Нә гәдәр ки, руһ бәдәни тәрк етмәмишдир, суфи вахтыны дүшүнчәләр ичәрисиндә, аллаһ илә говушмаг һәсрәтилә кечирмәлидир вә билик газанмаг јолу илә тәкмилләшмәјә чалышмалыдыр. Аллаһ инсанларын һәрәкәтләрини идарә едир вә инсанын ирадәсинә истигамәт верир. Заһири ибадәт нишанәләри вә дини мәрәсимләр рәдд едилер»² Суфизм Иранда бир чох бөјүк алим вә шаири илһама кәтирмишдир. Һазырда суфизмин дашыгычылары исламда раһибләр зүмрәси олан дәрвишләрдыр ки, бунлар да ону алчалдыр вә тәһриф едирләр.

С. Мехмандаровун фикринчә, бабиләр һәрәкаты мәнз

¹ Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3470, 29 января 1894 г.
² Женә орада.

суфизмин дирчәлмәси зәмининдә баш вермишдир. Ба-бизм тәригәти әввәлчә мәнәви тәсир јолу илә исламда мұвафиг ислаһатлар кечирмәк истәммишдир; ләкин сонралар бу тәригәт дини мәсәләләрә сијаси вә ичтимаи мәсәләләрә гатмышдыр. М. Ф. Ахундов кимн С. Мехмандаров да бабизм тәригәтиндәки расонализм үнсүрләрини диггәтәләјиг билир. О јазмышды: «Бабиларин тәлиминин башлыча әсаслары мütазилитләринн тәлиминә охшајыр. Онлар әмәк, билик, һәрфә көрә јох, руһа көрә һәјат, барабарлик вә гардашлыг идејасыны, һүммәт, тәмкинлик вә јемәкдә мөтәдиллик, кишиләрлә гадынларын һугугларынын барабарләшдирилмәсини вә с. тәблиг едирләр»¹.

Азәрбајчан маарифчиләри хүсусилә XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда гызгын фәалијјәт көстәрән бабизм вә мүридизм тәригәтләрини кәскин тәнгид етмишләр. О заман Азәрбајчанда баби вә мүрид шејхләри әтрафына чохла тәригәтчи топлајыб дәстәбазлыг едир, әһалн арасында фитнә-фәсад төрдир, авам чамааты товлајыб вар-јохуну әлиндән алырдылар. Бу һал маарифчиләримиздән С. Ә. Ширванинин, Һ. Б. Зәрдабинин, М. П. Маһмудбәјовун, Р. Әфәндијевин, Һ. Вәзировун вә б. тәнгид һадәфи олмушдур. С. Ә. Ширвани о заман Шамаһы гәзасында гызгын фәалијјәт көстәрән баби шејхләрини ифша етмиш, онларын шәхсијјәтини зәһмәт-кешләрә танытмышды.

С. Ә. Ширвани јазырды:

«Бириси мәшһәди Чәфәрди, Хорасан лотусу
Ки, салыр күндә имамлы ичнә говганы.
Бирн молла Әли һејдәрдыр, о Кәләвә өкүзү,
Бабиллик нејләјир ахыр, о чөлүн һејваны!
Бирн сәррач Мәчндидир ки, о да баби олур,
Һәр јәтән шәхс илә сәһбәт еләјир урфаны.
Сәнә нә ваге олубдур ки, олубсан баби?
Де көрәк, сәидә һаны мәррифәти-һисаны...»

Һ. Б. Зәрдаби Азәрбајчанда мүридизмин јајылмасы тарихиндән чохла материал топламыш, он илдән артыг бир мүддәтдә бу мүртәчә тәригәтлә әмәли сурәтдә мұбаризә апармышдыр. Һ. Зәрдаби «Каспи» гәзетинин сәһифәләриндә дөврүнүн шејхләрини ифша етмиш, авам

¹ Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3470, 29 января 1894 г.

көндилер арасында онларын мөвһумат вә фанатизм жадығыны, әһалини бир гулдур кими сојуб, таладығыны көстәрмишдир¹.

Һ. Зәрдабијә көрә, һәлә XIX әсрин ијирминчи иләринин ахырларында Күрдүстанда тә'лим-тәрбијә алмыш Мөвлана Исмајыл әфәнди Күрдәмирдә јерли мүсәлманлар арасында тәригәтчилији тәблиғ етмәјә башламышды. Оун јахын шакирдләриндән күрдәмирли Маһмуд әфәнди, гарагојунлу һүсејн әфәнди, јарағлы Мәһәмәд әфәнди, гарачалы Әбди әфәнди мөшһур олулар. Бунлардан Әбди әфәнди Ширванда мүридизм тәригәтини јармағда хүсуси фәалијәт көстәрмишдир. О тәригәт еһкамларына е'тина етмәјән, руһани ишләрдән даһа чох дүнја не'мәтләри илә марағланан бир адам иди. Бир заман Мөвлана Исмајыл әфәнди һәтта «скептицизм вә тәригәт еһкамларына тәнгиди мүнәсибәт үстүндә» ону өзүндән кәнар етмишди. Бундан сонра Әбди әфәнди о заман суфизмин мәркәзи сајылан Күрдүстана кедиб он илдән артығ бир мүддәтдә орада тәригәт еһкамларыны өјрөнмиш, Истамбулда јашамыш, бир чох дәрвиш орденләрини зијарәт етмишди. 50-чи илләрин әввәлләриндә вәтәнә гајыдарәғ Әбди әфәнди Көјчај гәзасынын Гарачалылар, Зәрдаб, Көрпүкәнд, Пычачы, Котаван кәндләриндә мүридизм тәблиғатына башламышдыр.

Шејх Әбди әфәнди аз бир мүддәт ичәрисиндә Көјчај гәзасында өзүнә чохлу тәрәфдар, мүрид тапды, варлы кәндиләрлә гоһумлуғ едиб гәзанын бир чох кәндиләрини өз иүфуз даирәсинә алды, гүймәтли һәдијјәләрлә саһә мүвәккилләринин рәғбәтини газанды. Бирдән-бирә бу ади молла минләрчә мүридин сәчдә етдији мүғәддәс бир шәхсијәт кими танынды. Гәзанын узағ кәндләриндән мүридләр чохлу һәдијјәләрлә кәлиб она пәрәстиш едирдиләр, кәндләрә өз ардычылларынын һүзуруна кетдикдә ону бөјүк тәнтәнә вә мәрәкә илә гәбул едирдиләр, она чохлу пул, мал-гара әрзәғ вә башга шејләр топлајыб верирдиләр, көзәд гыз, кәлин бағышлајырдылар. Шејх Әбди әфәнди һағгында белә шајиәләр јаймышдылар ки, куја о өлүмчүл хәстәләри сағалдыр, кәләчәкдән хәбәр

верир, о дүнјанын сирләрини ачыр вә һәр чүмә кечәләр учуб Мәдинадә пејғәмбәрин гәбринә сәчдә едир. Мө'мин кәндиләр шејх Әбди әфәндиин шәхсијәтини о дәрәчәдә илаһиләшдиришдиләр ки, намаз гыларкән үзләрини Мәккәјә дејил, оун јашадығы Гарачалылар кәдинә доғру чевирирдиләр. Шејх Әбди әфәндиин чохлу гојун вә мал сүрүләри, ат илхылары ичма отлағларында отларды, кәндиләр һәр јердән дәстәбәдәстә јығылыб шејхин таргаларыны әкәр, бағларыны бечәрәр, отуну чалар, мәнсулуну јығар, мал-гарасыны отарардылар. Бир сөзлә шејх Әбди әфәнди бүтүн гәзәда мүстәгил, һәр чүр нәзарәтдән азад бир һөкмдар иди¹.

Һ. Зәрдаби шејх Әбди әфәндиин гәбулуида олмушдур. О нәғл едир ки, арығ, лакин чевик вә һиләкәр бир әғлә малик олан бу адам суфи һәјат сүрән шејхдән даһа чох дүнја не'мәтләриндән зөғ алмаға чан атан бир мүлкәдары хатырладырды. Ијирми дәнгә гәбулуида олдуғу мүддәтдә о дини мәтләбләрдән јох, табан вә гырговул овундан данышмышдыр. Бунуида белә авам кәндиләр оун шәхсијәтини илаһиләшдиридиләр.

Һ. Зәрдаби шејх Әлибабанын нә кими чиркин јолларла мал-дөвләт јағдығыны, өз иүфуз даирәсини кеңишләндирдијини, авам кәндиләри товләјиб намусларыны тапдаладығыны шејхин өз сағлығында дөври мәтбуатда мүтәмади оларәғ тәнгид вә ифша етмишдир. Шејх Әлибаба бир инәк ја ат рүшвәт алыб өз мүридләри илә бәрәбәр әһалидән пул јығмағ мәғсәди илә кестәрилән шәбәһләрә тамаша едир вә бунуида да ораја сүңниләрин дә чәлб олунмасына көмәк едир², варлы кәндиләрин тојларында мүзјән мәбләғә тојбәјлик едир³, пул алыб елчи кедир, далашыб ајрылмыш әрлә арвады, бир-бирилә чәкишәк гошулары, гоһум-әгрәбаны барышдырыр⁴, оғлуна сүңнәт етмәк, бачысыны әрә вермәк мәчлисләрини тәшкил едиб әһалидән чохлу һәдијјәләр, пул алыр⁵, јаландан мүридләринә анд ичдириб башгасынын мал-гарасына јијә дурур⁶, бајрам күнлә-

¹ Гасан-бек Зәрдаби. Избранные статьи и письма. Баку, 1962, сәһ. 65.

² Бах: Јенә орада, сәһ. 75.

³ Бах: Јенә орада, сәһ. 86.

⁴ Бах: Јенә орада, сәһ. 85.

⁵ Бах: Јенә орада, сәһ. 82.

⁶ Бах: Јенә орада, сәһ. 154.

¹ Бах: Газ. «Каспий» № 18, 19, 223, 239, 248, 254, за 1864 г.; № 8, 71, 123, 135, 147, 152, 189, 199, 240, 254, за 1885 г.; № 5 за 1866 г.; № 156 за 1887 г.; № 151, 195 за 1888 г.; № 39, 45 за 1889 г.; № 189 за 1899 г.

риндә намаз гылмаг (вә демәли пул жымаг) үчүн 8—10 жашындакы гардашларыны имам сифәтилә кәндләрә кәндәрир¹ вә с. Шејх Әлибабанын дәләдуз гардашлары вә мүридләри тәригәтин төләбләрини јеринә јетирмәк әәзинә гыз гачырдыр, мал оғурлајыр, адам өлдүрүрдүләр². Онын игәмәткаһи ибадәт очағындан даһа чоғ гул-дурлар јувасына охшайырды³.

Һ. Зәрдабинин үмумијјәтлә мүридисмә, хүсусилә шејх Әлибаба гаршы апардығы узун мүбаризә тәсир-сиз галмамышды. Һ. Зәрдаби шејх Әлибабанын авам кәндлиләри рус вә башга христиан халгларынын әлеј-һинә галдырдығыны, онларын шууруну мөвһумат вә фанатизм илә зәһәрләдијини, онларын зәһмәтлә газандығлары мал-дөвләти әлләриндән алдығыны, намусларына тәчавүз етдијини, гәзада мәктәб-маариф ишини јола гојмаға манечилик етдијини, дин вә шәриәт пәрдәси алтында әхлагсызлығ етдијини, мал-дөвләт жығыб бөјүк вә зүлмкар бир мүлкәдара чевирилдијини дөвләт идарәләринә вә гисмән дә кәндлиләрин өзләринә баша сала билмишди. Нәһајәт, һөкүмәт даирәләри шејх Әлибабаны ики гардашы илә бәрәбәр Бакыја чағырыб Русијаја сүркүн етмәк гәрарына кәлди. Лакин чар мәмурлары тәрәфиндән һимајә едилән шејх Әлибаба алты ај Бакыда сахландығдан сонра өз јеринә гајыда билди⁴. Нәһајәт, 1899-чу илдә шејх Әлибабаны Учар дәмјрол стансијасы базарында 17—18 жашында чаван бир кәндли ушағы 11 жашындакы нишанлысыны апарыб өзүнә арвад етмәси үстүндә хәнчәрлә доғрады. Һ. Зәрдаби бу мүнәсибәтлә санки бир некролог оларағ гәләмә алдығы «Мүридисмин пејғәмбәрләриндән бири» адлы мәгаләсиндә шејх Әлибаба илә ијirmi илә гәдәр бир мүддәтдә апардығы мүбаризәсинә јекун вурду⁵.

Әлбәттә, Һ. Зәрдаби мүридисмин тәригәт еһкамыны ифша етмәкдән даһа чоғ о дөврдә фәалијјәт көстәрән мүрид шејхләринин налајиг әмәли һәрәкәтләрини тән-

гид етмиш, бунларын кәнддә маарифә гаршы дуран горхунч, фанатик бир гүввә олдуғуну көстәрмишдир.

Һ. Зәрдаби илә јанашы мүридисм тәригәтини М. П. Маһмудбәјов мүфәссәл тәғид етмишдир. О, «Мүридисм тәригәти» мәгаләсиндә һәмин тәригәтин еһкамыны, Гафгазда јайылмасы тарихини вә бурада ојнадығы мүртәчә ролуну ишыгландырмышдыр¹.

П. Маһмудбәјов көстәрди ки, тәригәтчилик ислам өлкәләриндә IX әсрин орталарындан башлајарағ мејдана чыхмышдыр. Гур'анда «онлар заһидлији ичад етдиләр, буну биз онлара бујурмамышығ, әкәр аллаһын фејзини газанмағ үчүн олмаса»² дејилмәсинә бахмајарағ һәлә о заманлар христиан раһибләри кими тәркидүнјалығ едән мүсәлманлара раст кәлмәк олурду. Лакин белә адамлар о заманлар диндарлары, хүсусилә һөкмдарлары һеч дә рәғбәтләндирмирдиләр. Чүнки «аскетизм о заманкы мүсәлманларын руһуна ујғун дејилди: онлар мүлки јола јеничә гәдәм гојмушдулар, дүнја көзәлликләрини јеничә дәрк едирдиләр»³. Белә адамлар чоғ заман Әбдүрәһман Чаминин «Наһиһәтүл-үнс» китабында гејд едилдијини кими кизлин иш апарырдылар. П. Маһмудбәјовун фикринчә, тәригәтчилик исламда X әсрин әввәлләриндән тез олмајарағ вәтәндашлығ һүгуғу газанмышдыр. Һәлә о заман дә тәригәтчи суфиләр тәғиб едилирдиләр. Буну 922-чи илдә мәшһур суфи Мәнсур һаллачын е'дам едилмәси сүбүт едир.

Суфизмин Азәрбајчанда јайылмасына кәлинчә, онун илк тохумлары бураја М. Маһмудбәјовун фикринчә, Ширванда Хәзәр тәсири илә мүбаризә едән әрәбләр тәрәфиндән кәтирилмишдир. Суфи шејхләри һәмишә ширваншаһлар тәрәфиндән һимајә едилмишләр. Ширванда чохлу шејх гәбиләләринин сахланмасы да буна бир дәлилдир. Суфизм вә онун бир голу олан мүридисм Ширванда мүфағи оларағ XV әсрдә вә XIX әсрин әввәлләриндә хүсусән кениш интишар танмышды. Сејид Јәһја Бакунин дөврүндә Ширван ислам тәригәтчилијинин танын-

¹ Бах: Гасан-бек Зәрдаби. Избранные статьи и письма. Баку, 1962, сәһ. 105.

² Бах: Јенә орада, сәһ. 79, 154.

³ Бах: Јенә орада, сәһ. 78.

⁴ Бах: Јенә орада, сәһ. 145—146.

⁵ Бах: Јенә орада, сәһ. 229.

¹ Бах: «Каспий» №№ 271, 272, 278, 281, 284 за 1893 г. (Сопралар бу мәгалә там шәкилдә «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа») вып. XXIV, Тифлис, 1898 (мәчмүәсиндә јендән дәрч едилмишди.).

² Гур'ан, сүрә 57, ајә 27.

³ Газ. «Каспий» № 271, 10 декабря 1893 г.

мыш: мәркәзләриндән бири иди. XVIII әсрн ахырлары вә XIX әсрн әввәлләрндә бурада шејх Исмајыл әфәнди мејдана чыхыб мүридзми јаймышдыр.

Шејх Исмајыл әфәнди мәшһур нәгшбәндиләр орденинин мүршиди шејх Халидшаһын «ән зирәк вә ән габиллиј-јәтли шакирдләриндән» бири иди вә онун рүсхәти илә кәлиб Ширвандә мүридизм тәриғәтини әсасландырымышды. М. Маһмудбәјовун фикринчә, мүридизм Ширвандә она көрә өзүнә әлверишли зәмин тапды ки, бурада чоҳдан тәриғәтчилијә рәғбәт бәсләжән чоҳлу сүнни варды. Аз кечмәдән шејх Исмајыл әфәндинин јанына Дағыстандан, Бухарадан, Әфғаныстандан да мүридләр ахышыб кәлмәжә башладылар. Шејх Исмајыл әфәнди мүридләрнн әң чоҳ пәрәстиш етдикләри бир мүршид кими таныныр, она чоҳ надир шејхләрин нәсиб олдуғу мөвлана (бизим аға) ләғәби верилир. Чар һөкүмәти мүридизм тәблиғәтәни сийәси чәһәтдән өзү үчүн тәһдүкәли һесаб едиб шејх Исмајыл әфәндијә, нүфузуну нәзәрә алыб көчүб Түркијәјә кетмәји тәклиф едир, онун ән јахын силаһдашлары вә шакирдләри олан Мәһәммәднәби әфәндини вә Әһмәд әфәндини исә Русийәјә сүркүн едир¹.

М. Маһмудбәјов кәстәриди ки, бу заман мүридизм нәинки әввәлләр олдуғу кими тәкчә кәнд јерләриндә, һабелә гәзә шәһәрләриндә дәб бир тәриғәт олмушду. Бәзи шејхләр гәзә шәһәрләринә јахын јайлалары өзләри үчүн јай игәмәткәһи сечмишднләр. Бурајә шејхә пәрәстиш етмәк үчүн шәһәрләрдә јашајан сүнниләр дә гијмәтли һәдијјәләрлә ахышыб кәлирдиләр. Сонралар бу зијарәтләр хејли сејрәлир, чүнки бир тәрәфдән шејхләр шәһәрлиләрлә истәдикләри кими рәфтар етмәк мүмкүн олмадығыны, онлары даһа јахшы гәбул етмәк вә онлара даһа јахшы јемәкләр вермәк лазым олдуғуну көрүб онлардан сојујурлар, дикәр тәрәфдән «мүридизмин өзләри үчүн хәсәрәтли олдуғуну көрән» шәһәрлиләр дә онлардан үз дөндәрирләр. О заман губернијә сүнни мәчлиснинн сәдри С. Унсизадәнин ачыг сурәтдә мүридизм вә шејхләрә гаршы чыхыш етмәси дә буна хејли көмәк етмишдир².

М. Маһмудбәјов мүридизмин тәнгидини һеч дә мүчәррәд апарамышдыр. Бу тәнгиди даһа конкрет етмәк үчүн о, өз дөврүндә Ширвандә фәалијјәт кәстәрән ики

әсас мүрид тәриғәтинин — Әбдиләрнн вә Әјјубиләрнн — ајин вә мәрәсимә аид бахышларыны мүфәссәл тәһлил етмишдир. Әбдиләр әтрафына чоҳлу мүхлис јығмак вә мәрәсимләрини даһа шән кечирмәк үчүн гадынларә да чәзбәләрдә иштирак етмәжә ичәзә верирләр, һәм дә охунан дини маһны вә баятылары зурна илә, бәзәнмиш чаван гадынларын ојунлары илә мүшајиәт едирләр. Әбдиләрә мүрид олмајан адамларын биширдикләри хәрәкләри јемәжә дә ичәзә верилмишди. Көрүнүр ки, һисмән бу јениликләри шејх Әбди әфәнди Мәккә зијарәти заманы нәгшбәндиләрнн низамнамәсиндән көтүрмүшдүр. Бунула белә бу јениликләр, М. Маһмудбәјовун фикринчә, бир нөв јениләшмәкдә олан кәнд һәјәтына үј-ғунашмак, кәндлиләрин хошуна кәлмәк тәләбнндән ирәли кәлирди. Тәсадуфи дејилди ки, шејх Әбди әфәндинин Көјчәј, Әрәш гәзаларында вә һәтта Күрүн о тәјиндакы Ләмбәрән кәндиндә чоҳлу мүридләри варды вә ону, һ. Зәрдабинин тәсвир етдији кими, һәр кәнддә бөјүк мәрәкә илә гаршылајырдылар, чәһил вә надан адамлар дәстә-дәстә јығылыб ону көрмәк «шәрәфинә нәсиб» олурдулар. Шејх Әбди әфәнди һәр јердә јејиб-чиб, чаван гадынларла кеф чәкиб, јығдығы һәдијјәләри көтүрүб кедирди.

Азәрбајчан маарифчиси кәстәриди ки, шејх Әбди әфәнди өләндән сонра да «чәһаләт шарлатандыға хәрәч вермәкдә давам едирди». Инди дә садиғ мүридләри онун гәбрини мүғәддәс зијарәткәһә, «икинчи Кәбәјә» чевирирләр. «Мүридләр күнаһларыны әфв етдирмәк, мүхтәлиф хәстәликләрдән шәфа тапмак үчүн, мүрид гадынлар исә ушағсызлыгдан мүәличә олунмак вә ја севмәдикләри әрләриндән јаха гуртармак үчүн һәр дәфә, әлбәттә, гијмәтли һәдијјә вә гурбанларла ора кедирләр, бунлар да мәрһумун аиләсинә чатыр»¹ 80-чи илләрдә артыг сөнүш көрүнөн Әбдиләр сектасы јенидән фәалијјәтә башлајыр, Әбди әфәндинин бөјүк оғлу Әлибаба сәһнәжә атылыб өзүнү шејх елан едир. Әбдиләрнн бөјүк әксәријјәти онун ардычыллари олур. «Јени шејх өз мәктәбиндә бир јенилик дахил едир, о мәһз мүрид кишилләрлә мүрид гадынлар арасында гардашлыг бәргәрар едир»². һәр мүридин бир-ики, ја чоҳ дин бачысы олмалы иди, бунлары

¹ Бах: Газ. «Каспий» № 278, 18 декабря 1893 г.

² Бах: Газ. «Каспий» № 270, 18 декабря 1893 г.

¹ «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXIV, Тифлис, 1898, стр. 32.

² Јенә орада, сәһ. 32—33.

мүридләрнн иштиракы илэ мүүжнн мэрасимлэрдэ шеж өзү сечир. Мүрид гардашларла мүрид бачылар арасында чох гэрнбэ ннтнм мүнаснбэтлэр олмасына даир сөзсөһбэт алэми көтүрүр. Буна бахмајараг шеж Әлибабанын шөһрәтн нннкн азалыр, әксннә, күндән-күнә артыр. Г. Б. Зәрдабннн тәкнн илэ о, Бакыја чагырылыб шежлик етмәјәчәјннә даир нлтнзатнамә вермәјә мәчбур олду са да «чаһил мүридләрн таламаг» һесабына һәјәчансыз вә шөвкәтлн һәјат сүрүр, малыны, дөвләтнн күндән-күнә артырыр. Шеж Әлибабанын һүнәрлн мүридләрн һәр тәрәфә шајнә јайырлар кн, куја нннн онун евиннн кешнјнн (әлбәттә, бнр дәфә огуруланыб апарылдыган сонра) «кәчәләр әлнндә түфәнк мәләјкәләр чәкнрләр». М. Маһмудбәјов кннәјә илэ дәјнрдн кн, «Дүшүнмәк оларды кн, олду снлаһ көј гатларына да кеднб чыхмышдыр»¹.

М. Маһмудбәјовун апардыгы тәдгнгатә көрә, XIX әсрнн ахырларында Шнрванда фәалнјјәт көстәрән мүстәгнл мүрид секталарындан бнрн дә Әјјубиләр (ја знкнрнләр) ндн. Бу секта, онун фнкнрнчә, Азәрбајчана харнчдән нүфуз етмәмиш, «јерлн зәмнндә», тәхмннән шејх Исмајыл әфәндннн сектасы илэ ејнн заманда мејдана чыхмышдыр. Шејх Әјјуб чох днндар, хәјалпәрәст, «јерлн рәвәјәтләрә јахшы бәләд» адам ндн, илаһнјјатда пнјада олдугу үчүн о шејх Исмајыл әфәндннн јанына кеднб ондан рүсхәт алмагдан горхду, өз мүстәгнл ичмасыны тәшкнл етмәк фнкнрнә дүшдү. М. Маһмудбәјов көстәрнр кн, Гобустан тәрәкәмәләрнндән олан бу авам кәндлн бнр мүддәт сәһрада тәркндүнја һәјат кечнрәндән сонра достларына бнлднрдн кн, куја һәзрәт Баба (бнр әфсанәјә көрә куја Баба даг онун ады илэ адланыр) јухуда она рүсхәт вернб өз ичманы тә'снс етмәјә тәклнф етмишднр, һәм дә һәзрәт Баба она хүсусн днғгәт көстәрәрәк онун үчүн «мүридләрнн һәјатында гаршыја чыхан һадисәләрн нзаһ едән знкрләр назнл едәчәкднр». Буну тәсднғ етмәкдән өтрү тәрәкәмә Әјјуб бнр нечә знкр охуду. «Әввалләр онда маһны гошмаг габнлнјјәтн көрмәјән садөлөвһ тәрәкәмәләр онун тәркндүнја һәјат кечнрднјнн бнләрәк ннандылар кн, Әјјуб һөгнгатән аллаһдан вәһј алмышдыр...»². Бундан сонра бүтүн Гобустан тәрәкәмәләрн Әјјубу бнр шејх олараг таныдылар.

¹ «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXIV, Тифлис, 1898, сәһ. 34.

² Јенә орада, сәһ. 37.

Шејх Әјјуб өләндән сонра онун тә'снс етднјн секта мә'нәвн, руһанн чәһәтдән нфласа уграјыр. Шејх Әјјубун хәләфләрн (оғлу вә нәвәсн) өзләрнндән јени знкрләр нчад едә бнлнрләр; онлар гадынлары да чәзбәләрә чәлб еднб әхлагсызлыг јайырлар, чүмләнн (комнсснјаны) ләғв еднб, кәтнрнлән һәднјјәләрн өзләрннә көстүрүләр. Шејх Әјјубун нәвәсн Әһмәдпаша аз кечмәдән Шамаһы гәзасыннн ән бөјүк торпаг саһнбләрнндән вә малдарларындан бнрн олур. Онун евиндә онларла дәзкәһда тәрәкәмә мүридләрннн гызлары халча тохујурдулар. Бундан әләвә шејх өзү дәвә алверн илэ мәшгүл ндн. О һәр ил галмыг вә гырғыз сәһрларындан чохлу дәвә кәтнрнб сатарды. Чар һөкүмәтн Әһмәдпашаны мал огурулуғу үстүндә һәбс еднб Руснјаја сүркүн еднр вә орада да әфәт еднр.

Бурадан М. Маһмудбәјов белә бнр нәтнчә чыхарырды кн, гәрәзкарлыг вә маддн мәнәфе башга секталар кнмн Әјјубиләрнн дә һәрәкәтвәрнчн гүвәәсн олмушдур. Халгы сојмаг, халгын чәһаләтнндән өз шәхсн мәнфәәтн үчүн нстнфадә етмәк бурада да өзүнү ачыг шәкнлдә көстәрнр. М. Маһмудбәјов Әјјубиләрнн знкрләрннн мнстнк маһнјјәтннн ачыб көстәрмәк мәгсәдн илэ онлары топлајыб шәһр етмәк нстәмнншә дә буна наһл ола бнлмәмишднр¹.

Г. Зәрдабн вә М. Маһмудбәјовдан сонра Шнрванда мүриднзмн маарнфпәрвәр мүәллим Р. Әфәнднјев тугарлы тәнгнд етмишднр. О, «Бакы губерннјасынын Көјчај гәзасында шејх Әбдн мүриднзмннн јаранмасы» сәрләвәһәлн мәгаләснндә көстәрнрдн кн, доғрудур, ислам дннн заһнлднјә јол вернр, бундан да мәгсәд бннәснб адамларын, хүсуснлә гочаларын мәсчндләрнн нәзднндә вәғф кәлнрләрннн, фнтрә, зәкатын һесабына јашамасынн тә'мнн етмәкднр. Лакин бә'зн лотубаз руһаннләр ислам дннннн өз ардычылларына олан бу гајгыкешлнјнндән суи-нстнфадә еднрләр. Онлар «тәрнғәт» ады илэ өз әтрафына чохлу фанатнк днндар јыгыб дннн ичмалар дүзәлднрләр².

¹ Бах: З. Көјүшов, Азәрбајчан маарнфнләрннн әсәрләрнндә әхлаг мәсәләләрн, Бакы, 1964, сәһ. 94.

² Бах: Рашид-бек Әфәнднев. Возникновение шейх-абдинского мюридизма в Геогчайском уезде Бакинской губернии. Газ. «Новое обозрение» № 4176, 27 февраля 1896 г.

Р. Эфендијев «авам мүсөлман эһали күтлэләрини уј-дурма тә'лимләрлә истисмар едән» бу гәбил һиләжәр вә әхлагсыз руһаниләри ифша едәрәк, көстәрирди ки, онлар тәригәт ады илә күтләләр ичәрисиндә фанатизм јазырлар, тәһсилни, маарифни јолуну кәсирләр. Маариф-пәрвәр мүәллим мүридизмлә мүбаризә етмәк үчүн гәзанын шәһәр вә кәндләриндә мәктәпләри, мәдәни-маариф очағларыны кенишләндирмәји мәсләһәт билирди¹.

Һәмин дөврдә Азәрбајҗан маарифчиләриндән һ. Вәзирова бабизм тәригәтинин тәһлил вә тәнгидинә һәср етдији бир мәғаләдә күтләләр ичәрисиндә бабиләрә рәғ-бәт газандырмағ мәғсәдилә гәләмә алынан јазылардан фәргли оларағ, бабизмин тарихинә вә тә'лиминә нәзәр салыб ону мистик вә чүрүк бир тәригәт кими охучуја тәғдим едир. Һ. Вәзирова көстәрир ки, бабизмин әсасыны гојан Мирзә Әлимәһәммәд кәнчлијиндә тәркидүнјә һәјәт сүрмүш, мәшһүр шейхи тәригәтчиләринин јанында тә'лим кечмиш вә өзүнү аллаһдан русхәт алаң имам нан-би олдугуну е'лан етмишдир. Әввәлләр Шираз задәкән-лары ону әлә салмағ мәғсәдилә бир мүддәт јанларында һәрләмиш, сонралар гара чамаатын көзүндә бир мүғәд-дәс шәхс, «һәгигәт гапысы» кими шәһрәт тапмышдыр. Мирзә Әлимәһәммәд аллаһын Чәбраил васитәсилә она вәһј көндәриб Гур'анын әвәзиндә «Бәјан» адлы китабы назил етдијини билдирмишдир. Иран һөкүмәти рәсми диспутлар тәшкил едиб артығ ардычылары арасында «Баб» ләғәби илә танынмыш Мирзә Әлимәһәммәдә онун тә'лиминин әсассыз олдугуну сүбүт етмәк, бунунла да онун тәблиғатынын гаршысына алмағ истәдисә дә буна найл ола билмәди. Е'дан заманы Бабын асылдығы кәндириң бир тәсадүф үзүндән гырылмасы онун фанатик ардычыларынын сајыны даһа да артырды. Бабын вәфатындан сонра онун јахын әһабәләриндән молла Һүсејн Бишүри, «Гүррәтүл-ејн» ләғәби илә чыхыш едән шәирә Зәринтач, өзләрини «Бәһаулла» вә «Сүбһү-әззәл» адландыран Мирзә Һүсејн илә Мирзә Јәһја онун тәригәтинә рәвәч вердиләр. Бу ахырынчылар Бабын тә'лиминдә мүәјјән дәјишикликләр едәрәк өз хүсуסי секторларыны јаратдылар².

¹ Бах: Рашид-бек Эфендиев. Возникновение шейх-абдинского мюридизма в Геогчайском уезде Бакинской губернии. Газ. «Новое обозрение» № 4176, 27 февраля 1896.

² Г. Вәзирова. Бабизм. Газ. «Новое обозрение» № 4246, 11 мая 1896 г.

Бабизм тәригәтинин тә'лиминә кәлиңчә, Һ. Вәзирова гејд едир ки, бабизм башга динләрә лојал мүнасибәт тәлјин етмәсинә, еһкамына вә әјининә көрә ортодоксал исламдан фәргләнмәсинә бахмајарағ өз маһијәти е'тибарилә мистик бир тәригәтдир.

Ширванда мүридизмин әјин вә мәрасимләрини ингилабчы-демократ маарифчи Ө. Ф. Не'манзадә даһа кәсик тәнгид вә ифша етмишдир. Шамаһы гәзасында мүридизм «тәригәти бусатларыны» вә мәчлисләрини 1900—1902-чи илләрдә өз көзү илә көрән Ө. Ф. Не'манзадә сонралар өз хәтирәләриндә јазмышдыр ки, һәмин тәригәт «бурада олдугу кими һеч бир јердә көк салыб кенишләнмәмишди». Бүтүн гәзаны башдан-баша мүридизм бүрүмүшдү. Күлүлүдә шейх Биалал, Күрдәмирдә шейх Маһмудбабанын өвләдлары, Гарагојунлуда шейх Һүсејн әфәндиинин оғлу шейх Мустағашаһ, Гобустанда шейх Әһмәдпаша һөкмран идиләр. «Бу һәрифләрин елм-ләри дејил, ади савадлары белә јох иди. Лакин чамаат арасында бөјүк нүфуз вә һөрмәтләри варды. Чамаат һөкүмәтдән артығ бунларә табе иди. Чамаатын ән көзәл јемәкләри, мал-гарасы, гојуну сәдәғә, нәзир, еһсан јолу илә... бунларын гарынларына доларды»¹.

Азәрбајҗан маарифчиси јазырды ки, Гобустан маһалынын Ачыдәрә кәндиндә јашајан шейх Әһмәдпашанын дејиләнләрә көрә «тәригәт бусаты даһа рәзиләнә, даһа нифрәтамиз иди». «Сырф авам вә савадсыз олан бу шейхин ата бабасынын нүфуз вә һөрмәтиндән² истифадә едәрәк тәригәт ады илә јапмадығы рәзаләт, етмәдији шейтанлығ, сүрмәдији һејваны зөгг галмамышды. Бу узунгулаг һәрифин һәр күн ашкара јапдығы рәзаләти көрән Гобустан чамааты бу иблиси јенә мүғәддәс, мөһ-тәрәм һесаб едилрәди. Һәтта эзүнүн етәк вә ајағларыны өнә билмәјәнләр атынын јалыны өпмәк кими дүнјанын һеч бир јериндә көрүнмәјән һејванлығдан чәкин-мәзмин³. Бу алчағын өзүнә мөхсус бир тәригәт әјини вармыш. Кефи галханда һәр кәндләки киши-гадын хәлифинә хәбәр көндәриб мүридләри «зикр вә ибадәт кечәләринә» топларды. Әввәлчә кишиләрин әјинләриндә

¹ Аз. ССР ЕА республика әлјазмалары фонду, арх. 45, г—11(6).

² Јухарыда онларын нечә «нүфуз вә һөрмәт» саһиб олдугларыны бизә Һ. Зәрдаби вә М. Маһмудбәјов чатдырмышдыр.

³ Аз. ССР ЕА республика әлјазмалары фонду, архив 45, г—11(6).

иштирак едиб онлара «фејз вә һәјат бағышлајыб» тезчә јола саларды, сонра гадын јығынчагларына кедиб бунлары «гәсдлә даһа да гаранлыға» саларды. О бурада өз тәригәтинин бүтүн нөмрәләрини чыхарар, «руһани чәзбә вә гош ады илә» өз ешгбазлыг һижләләрини садә үрәкли, авам адамлара «бир мө'чүзә кими көстәрәрди». «Ибадәт» заманы көзүнә дәјән көзәл гадын вә гызлара «илтифат» көстәрәрәк, шејхә хидмәт етмәк үчүн онлары кечә јанында сахларды. «Онлар ибадәтлә јорулмуш олан шејхин вүчудуну овалајыб гүввәт вә һижмәтә кәтирмәклә саваб газанарлармыш». Тәәччүблү бурасыдыр ки, «тәригәт ајинләрини бу сурәтдә кечирән», «һәр истәдји һејвани кејфини сүрән бу узунгулаг лотубаза» һеч ким е'тираз етмирди, әксинә, «һамы бу иблиси көрүнчә эһинә сарыларды». Чар мө'мурлары да бу рәзаләтә көз јумуб «чамаатын авамлыгына үрәкдән севиндиләр»¹.

Шамагы чамаатыны «диндарлыгына» вә «суфиләшмәсинә» үрәкдән ачыјан Ө. Ф. Немаңзадә бурада «көрдүјү вә ешитдији шејх рәзаләтләрини «Әһмәдпашанын бусаты» башлығы алтында 1904-чү илдә «Шәрғи-рус» гәзетиндә, 1907-чи илдә «Молла Нәсрәддин» журңалында гәләмә алмышдыр². Һәмин јазыларында маарифчи мүридизм тәригәти бусатларынын истисмар вә әхлагсызлыг чешмәси олдуғуну, шејхләрин күтлөләр арасында чәһаләт јайдыгыны, онларын бәјләр, мүлкәдарлар вә чар мө'мурлары илә әл-әлә вериб зәһмәткешләри сојуб таладыгыны көстәрмишдир.

Ширванда тәригәт пәрдәси алтында шејхләрин халгы чапыб таламасы М. Һадинин дә һиддәтинә сәбәб олмушду. Шаир үрәк ағрысы илә дејирди ки, ислам әләминин әһатә едән зүлмәт вә наданлыг бураны да бүрүмүшдир. Јыртычы һејванлар кечәнин гаранлыгындан истифадә едиб сүрүјә һүчүм едикләри кими Ширван шејхләри дә әһалинин авамлыгындан истифадә едиб онун вар-јохуну алдадыб әлиндән алырлар. «Тәригәт ниғабы илә мүсәлманлары даими-иғфалә салан бу мүтәшәххисләр һәр бири халгын башына бир һөкмдари-мүтләг кәснләрәк һәм бунлары сојмаг вә һәм дә дунјадан, кәсбдән, һәјатдан тәнәффүр етдирмәк мөсәллү ки бәјүк чинајәти иртикаб

едирләр»¹. Өзләрини шејх адландыран бу сәрсәриләр минләрчә мүсәлман әһалисини өз чиркин әмәлләринә әләт едиб фир'онвари бир дәбдәбә ичәрисиндә јашајырлар.

М. Һади һабелә чәһаләтләри үзүндән шејхин «гәфләт торуна» дүшән мүридләри гамчылајырды. О, кинајә илә дејирди ки, шејхин «кәрәмәти» ондадыр ки, о мүридләринин ағлыны әлиндән алмышдыр. Әкс һалда онлар өзләри сәфаләт ичәрисиндә јашадыглары һалда бәјүк зәһмәтлә әкиб бичдији мөһсулу, мин зәһмәтлә газандыгы малы апарыб шејхин нәфиси кими дојмаг билмәјән амбарына долдурмаздылар. Һејван һејванлығы илә өзүнә гиш азугәси тәдарүкүнү көрүр, тәбиәт үзүнә күтмәдикдә өз јувасына чәкилиб топладыгы јемлә һәјатыны тә'мин едир. «Гәфләт торуна» дүшән әбләһ мүридләр исә һасил етдијини шејхә вериб иләсини гиш тәдарүкүндән мәһрум едилрәр. Шејх исә дәбдәбә илә јашајыр, онун евиндә һәмишә тој-бајрамдыр.

XX әсрин әввәлиндә Азәрбајҗанда ичтиман-игтисади вә ингилаби јүксәлиш зәмининдә тәригәтчиликлә мубаризә јени мәрһаләјә дахил олур. Бу заман тәригәтчиликлә мубаризә чидди снјаси мә'на вә әһәмийјәт газаныр. Јаранмыш шәрәитдә мүртәчә гүввәләр јенилик тәрәфдарларыны баби, мүртәд адландырыб онлары гырмагы тәләб едирдиләр. Ч. Мәмәдгулузадә Тәбриздә «мәшрутијјәт истәјәнләрин һамысынын баби» олдуғуну елан едиб онлары гырмаға фитва верән јерли мүчтәһиди иғша етмишдир². М. Ә. Сабир гәзет алыб охунларны, ушагыны мәктәбә, университетә көндөрәнләри, «чәккә кејиб башына сач гојанлары» дини, иманы даныб јолдан азымыш баби олдуғуну сөјләјән чәһаләтпәрәст моллазлары тәғнид атошинә тутмушдыр³. М. С. Ораубади һеч бир әһәмийјәти олмајан Мәккә зијарәтинә сәрф олунан пула мәктәб ачмагы тәләб едән тәрәғгипәрәстләри баби адландыран авам диндарлары гамчылајырды⁴.

¹ М. Һади. Гафгаза аид. «Фүјүзат» журналы № 26, 1907, сәһ. 424.

² Бах: Чәлил Мәмәдгулузадә. Әсәрләри, 2-чи чилд. Баки, 1997, сәһ. 284—285.

³ Бах: М. Ә. Сабир. һоһоһнамә, 2-чи чилд. Баки, 1992, сәһ. 23—24.

⁴ Бах: «Ел һәјаты» журналы № 3, 25 фејрал 1918-чи ил, сәһ. 11—13.

¹ Аз. ССР ЕА республика әлҗазмалары фонду, архив 45, г—11 (6).
² Бах: «Молла Нәсрәддин» журналы № 35, 17 сентјабр 1907-чи ил.

Шаир Әлигулу Гәмкүсар «бабылығын жемишини» бунда көрүрдү ки, чәһаләтпәрәстләр һарада «көзү ачыг вә фикри сағлам», «мүсәлман дининдә бир пара мөвһумат вә мүзәхрәфат олдуғуну» сөйләжән адам көрүрләр, дәрһал она баби дејиб фәрјад гопарырлар. Бабиләрин исламы либераллашдырмаг истәдијини көрән мүртәче дин хадимләри исламда һәр һансы бир дәјишкәнлијин әлејнинә чыхыр, ән'әнәви дини мұһафизә едән ичтимаи гурулушу дәјишдирмәк әвәзиндә оланларын һамысыны баби адландырыб онлара минбәрләрдән лә'нәт охујурлар.

Бу дөврдә Азәрбајчанда исламын ән'әнәви мәзһәб вә тәригәтләринин ифласа уғрамасы нәтичәсиндә әһали күтләләри ичәрисиндә әгидә вә е'тигад пәрәкәндәлији өзүнү бариз шәкилдә көстәрирди. Романтик шаир Һ. Чавид бир сыра ше'рләриндә вә драм әсәрләриндә шөһрәт вә сәрвәт дүшкүнү олан ачкөз вә ријакар дин хадимләринин ислам дининдә јығым-јығым мәзһәб, тәригәт, фиргә ичад едиб авам халга зорла гәбул етдирдијини ифша едирди. Дин вә тәригәт ајрылығы олмасајды бәлкә дә инсанлар сәадәт ичәрисиндә јашардылар. Һ. Чавид «Сән'ан» драмында јазмышды:

«Иштә көрдүнмү дин нәләр доғурур?
Нә бәлалар, нә фитнәләр доғурур?
Дин бир олсајды јер үзәриндә әкәр,
Даһа мәс'уд олурду чиниси-бәшәр!»

Сөһбәт кедән дөврдә Азәрбајчанда аз-чоһ нүфузу олан тәригәтләрдән бири дә бәһаизм иди. Халис Иран тәригәти олан бабизмдән фәргли олараг бәһаизм јени дин, үмүмдүнја мигјасында дин јаратмаг иддиасында иди¹. Бәһаизмин һәмнин иддиасыны маарифчи јазычылардан Ј. В. Чәмәнзәминли, М. С. Ордубади «тәзә дин дејә бәһаилији мәдһ едәнләри», «бәһаилији зәмәнәјә мұвафиг бир дин» һесаб едиб кәнчләри бу динә «дә'вәт едәнләри ифша едирләр. Онлар бәһаизмин метафизикасыны материализм мөвгејиндән тәнгид етмәклә јанашы империалист данрәләринин бәһаиләр һәрәкатындан өз мүстәмләкәчилик сијасәтләри үчүн истифадә етдијини көстәрирләр.

¹ Нүссәји Чавид. Сечилиши әсәрләри, 1-чи чилд, Бақы, 1968, сәһ. 247.

² Бах: А. Массе. Ислам, Бақы, 1964, сәһ. 224.

Азәрбајчан маарифчиләри тәрәфиндән ислам дининин тәригәтләринин јухарыда көстәрилдји кими тәнгид вә ифша едилмәси өз ичтимаи-сијаси истигамәти е'тибарилә мүлкәдар-буржуа гурулушуна гаршы мүбаризәдә зәһмәткеш күтләләрин бирлијинин вә һәмрә'лијинин јарадылмасы ишинә хидмәт етмишир. Бу тәнгид Азәрбајчан зәһмәткешләрини бир-бириндән ајыран дини мәзһәб чәпәрләринин арадан көтүрүлмәсини асанлашдырымыш, дини тәригәт ајрылығындан ирәли кәлән тәфригәтчилијә сон гојмаға мәнәви зәмин һазырламышдыр. Бунула белә ислам тәригәтләринин вә тәригәт башчыларынын ифша едилмәси зәһмәткешләрин тәригәт еһкамларына олан инамыны сарсытмыш, динин мәнәви әсәрәтиндән онларын азад едилмәси ишинә көмәк етмишир.

АЗƏРБАЙҶАН МААРИФЧИЛƏРИ ТƏРƏФИНДƏН ХУРАФАТ, МƏВҺУМАТ ВƏ РУҺАНИЛИЈИН ТЭНГИДИ

1. Хурафат вə мəвһуматын тэнгиди

Башга динлэр кими, ислам дини дə еһкам, ајин вə мərəсимлə јанашы чохлу хурафат вə мəвһуматы еһтива едир. Бу ахырылчылар бəзэн илаһиј-јатчыларын əзлєри тərəфиндэн ортодоксал ислама гаршы гојулса да əслиндə онун өз земининдə мєждана чыхмышдыр вə ондан ајрылмаздыр. Нəр чүр вагəјə вə олачага фəвгəлтəбни гүввəлєрин тəзаһүрү вə иши кими бахан хурафат вə мəвһумат дини əгидəлєрдэн маһијјэтчə фəрглэнмир, зира бунларын нəр икисинин əсасыны тəбиəтдэн харич гүввəлєрин мөвчүд олмасына еһтигад тəшкил едир. Дин кими хурафат вə мəвһумат да тəбиəт вə чəмијјэт һадисəлєринин сəбəблєринин, əлагəлєринин вə ганунаујунлуғларынын јанлыш, тəһриф олунмуш шəрин илə бағлыдыр. Буна кəрə дə ујдурма, əфсанəви тəсəввүрлєрдэн ибарət олан хурафат вə мəвһумат диндарларын шурунда дини тəсəввүрлєрлə јанашы јашајыр, онларын һəјат вə мəишəтиндə мүртəчə рол ојнајыр. Дин кими хурафат вə мəвһумат да инсанларын елмə, маарифə јијəлєнмєлєринə, ичтимаи һəјата фəал мүнəсибət бəслəмəлєринə манеə олур, синифли чəмијјэтдə зəһмətкешлєрин чəһалət вə авамлығ ичəрисиндə сахланмасы ишинə хидмət едир.

Əлбэттə, мəвһуматын вə хурафатын мəлək, чин, шejтан вə с. əсли олмајан вүчүдларын варлығына еһтигад етмək, кəшф-кəрамətə, чадуја, сєһрə, рəмлə инанмаг, пирə, очага, мүгəддəс руһлара ситајиш етмək кими үн-сүрлєри исламдан габаг да варды. Бунлар ибтидаи макија вə бүтпərəстликдə дə чари иди. Лакин ислам дини онлара јени рəвнəг вермиш, тамамламыш вə инкишаф

етдирмишдир. Чаһил вə надан дин хадимлєринини чидд-чəһди сажəсиндə ислам дининдə мəвһумат вə хурафат о дərəчədə артырылмыш вə баризлəндирилмишдир ки, бунлар чох заман исламын еһкам, ајин вə мərəсимлєринин белə кəлкədə бурахыр. Бунула белə дини тэнгид етмək нөгтєји-нəзєринчə еһкам, ајин вə мərəсимлə мəвһумат вə хурафат арасында о гəдэр дə мүнүм фəрг жохдур. Бу һал Азəрбајчан маарифчилєринə дə аиддир.

Азəрбајчан маарифчилєринини əксєријјəти дин илə хурафат вə мəвһумат арасында мүнүм фəрг гојмамыш исламдан даһа чох халг күтлєлєринин шууруну вə мəишəтини корлајан, истисмарыны инддэтлєндирən, елмə вə маарифə говушмаларына манечлик едєн мəвһуматы вə хурафаты тэнгид етмишдилєр. Хурафатын вə мəвһуматын тэнгидинə Азəрбајчан маарифчилєринини белə бəјүк əһмийјət вермəsi онула изаһ едилир ки, XIX əсрин икинчи јарысы вə XX əсрин əввəлєриндə Азəрбајчан зəһмətкешлєринин шурунда вə мəишəтиндə дини əгидəлєрлə бəрабər орта əслрлєрдэн кəлən мүхтəлиф мəвһумат вə хурафат да һөкм сүрмəkдə давам едирди. Бу мүнəсибətлə о заман Азəрбајчан гəзаларында мүзəлим олан Н. Вəзирвун, Р. Əфəндијевин, Т. Байрамəли-бəјовун, А. Вəлибəјовун вə б. фəалијјəти зəһмətкеш күтлєлєр арасында хурафата гаршы мүбаризə апармагдан ибарət иди.

М. Əфəндијев вə Н. Вəзирвон һабелə о заман Азəрбајчанда халг арасында чари олан сєһр, чаду, рəмл, фал, кəрамət, кəз дəјмə, түркчəрəлик кими олачагы нишан верən мəвһуматы вə хурафаты гəлэмə алмышдылар. Онлар кəстєридилєр ки, Азəрбајчан гəзаларында чохлу фала бахан, чадукəрлик вə түркчəрəлик едєн гадынлар вə фырылдагычы молларлар вардыр. Бунлар лобја, гојун күрəји, күзкү ја ичиндə су олан габ васитəсилə диндарларын «кəлəчəјиндэн хəбər верирдилєр», дуа, гара тојуғун ја гојунун эти, гызыл манат, тирјək вə с. васитəсилə ушағы олмајан, башы, дини агрыјан гадынлары, кəз дəјən ушағлары, мал-гараны «мүаличə» едирдилєр. Авам диндарларын еһтигадынча нəслən кəздəјмəли олан адамлар вардыр ки, бунларын кəзү дүшдү-јү адам, һejван завала уграмалы, шej, чисим пуч олмалыдыр. Чох јайылмыш мəвһумата кəрə, куја бəрк күлək əдалətсизлији, чинајəти гујруғлу улдуз баһалыгы, мүһарибəни, Јери өз үстүндə сахлајан өкүзүн тəрпəнмəсини-

дән әмәлә кәлән зәлзәлә јолухучу хәстәликләри, Күнәшин, Ајын тутулмасы бәдбәхтлиги, шамын доғләтән сөнмәси уғурсузлуғу хәбәр верир. Нейсан, дәлу аллаһын гәзәбинин нәтичәсидир ки, оду, сују сөјмәк вә ја онлара анд ичмәк бөјүк күнаһдыр, чүнки од чәһәннәмдән кәлмиш, су исә Нуһун тufанындан галмышдыр. Суда боғуланлар, одда јананлар мәһз белә күнаһ ишләтмишләр. Ит саһибина үз верчәји бәдбәхтлији габагчадан дујур вә буна көрә дә улајур, мејмун сәһәрләр ишә кедәркән дуа охумајан бојахчыдыр ки, аллаһ ону инсандан дөндәрмишдир, мејмунларын дырнағларынын көј олмасы буну сүбүт едир. Ајы дәнә гәнаәт етмәјән дәјирманчыдан дөnmүшдүр. Пишик Нуһун кәмисиндә шир асығрыдыгда онун бурнудан дүшмүшдүр. Пишикләр чох заман чинләрә чеврилрләр. Иланын һәмишә башы ағрыдығы үчүн онун вурдуғу адам, һейван өлүр, өзү исә сағ галыр, арынын башы һеч заман ағрымадығы үчүн онун санчдығы адам, һейван сағ галыр, өзү исә өлүр. Корамал инсаны анчаг јединчи дәфә ичитдикдә вурур, санчмасына да һеч бир әләч јохдур. Ибраһим пейғәмбәр тонгалда јандырылдығы заман гурбағалар үстләриндә су кәтириб ода чиләмиш, кәртәнкәләләр исә ағызлары илә оду үфүрмүшләр. Онлар «нә едирсиниз?» суалына мүнәсибәтимизи билдиририк чавабны вермишләр. Буна көрә дә гурбағаја һәмишә вә һәр јердә рәһм етмәк, кәртәнкәләни исә өлдүрмәк лазымдыр¹.

Маариф хадими Т. Бајрамәлибәјов «Мүсәлман хурафаты»ндан бәһс едән мәғаләсиндә јазырды ки, авам диндарлар, хүсусилә кәнд јерләриндә сеһирли вә е'чәзкар гүввә олан күпәкирән гарыларын мөвчуд олмасына инанырлар. Күпәкирән гарылар чох јайылмыш хурафата көрә бә'зән куја гуш кими көјдә учурлар, инсанлары, мал-гараны мүхтәлиф хәстәликләрдә јолухдурурлар, мөшәдә, сәһрада јолчунун габағына чыхыб бу вә ја дикәр бәләја дүчар едирләр. Һәмнин хурафатын тә'сирилә диндарлар бә'зән чох јашлы вә ејбәһәр гадынлара пис нәзәрлә бахырлар. Авам диндарларын ичәрисиндә белә бир хурафат да кениш јайылмышдыр ки, куја өлүләрин

¹ Бах: М. Эфендиев. Из поверий Шемахинского уезда. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XVII, Тифлис, 1893, сәһ. 210—215. Мир Гаши-бек Везиров. Несколько дений о татарских повериях. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. II, Тифлис, 1890, сәһ. 106—109.

руһлары бә'зән ахшамлар өвләринә кәлир, онларын гәзәбинә дүчар олмамаг вә рәғбәтини газанмаг үчүн чүмә ахшамлары онлара аш, һалва, бозбаш биширмәк вә јасин охутдурмаг лазымдыр. Әкәр бир адамы узун мүддәт иситмә тутарса, буну онунла изаһ едирләр ки, һәмнин адам өлүләринин руһларынын гәзәбинә дүчар олмушдур. Бу һалда «руһ өлчән» молла чағырыб нахошдан һансы гоһумунун руһу ичидижини мүәјјән етмәк вә һәмнин руһу кәстәрилән гәјда илә разы салмаг лазымдыр. Диндарлар ичәрисиндә јайылмыш башга бир хурафата көрә јени доғулмуш ушағы чимиздирәркән габа ијнә ја бычак гојмаг лазымдыр ки, шәр руһлар она јанаша билмәсин. Ушаға көз дәјмәмәк үчүн онун палтарына көј мунчуг тикмәк лазымдыр¹.

Муәллим А. Вәлибәјов XX әсрин әввәлләриндә Гафгаз мүсәлманлары арасында јайылмыш олачағы ишан верән мөвһуматы гәләмә алмышды. Һәмнин мөвһумата көрә, сәфәрә чыхан адамын дәвәјә, суја раст кәлмәси уғурлулуға, көјкөз гадына раст кәлмәси вә тәк сәбир вурмасы уғурсузлуға дәләләт едир. Тојугун хоруз сәси чыхармасы, хорузун вахтсыз банламасы пис әләмәтдир, бу һалда онлары кәсиб әтини моллаја, ја фәғирә вермәк лазымдыр; бајгушун уламасы, гарғанын гарылдамасы пис әләмәтдир; сағсағанын вә гарангушун охумасы шад хәбәрдән мүждә верир. Чәршәнбә вә шәнбә әрфәси ахшамлары евдар гадынлар ишләсәләр јухуда чин көрәчәкләр, гоншусуна әләк, ијнә, дуз, од версәләр бәләја мүбтала олачаклар. Күзкүнүн сынмасы, дузун төкүлмәси пис әләмәтдир. Сәфәрә чыхан адамын далынча су чиләмәк уғурлулуға, еви сүпүрмәк исә уғурсузлуға дәләләт едир².

Бәһс олунан дөврдә әһали арасында бу гәбил хурафаты вә мөвһуматы јәјән чоһлу дини китаблар өлдән-әлә кәзирди. Мисал үчүн шамаһылы Мирзә Нәчәфгулу Һәмид оғлунун «Рәмлә» аид китабыны кәстәрмәк олар. Бу китабда диндарлара шәр вә хәсәрдән гуртармаг үчүн, арзу вә мурадына чатмаг үчүн ашағыдакы гәјдада чоһлу ресептләр верилир: әкәр бир кәсин малы, ја бир шејт

¹ Тејмур-бек Бајрамәлибеков. Мусульманские суевверия. Газ. «Каспий» № 93, 1 мая 1892 г.

² Бах: А. К. Велибеков. Суевверия, приметы и объяснения снов. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXXIV, Тифлис, 1904, сәһ. 25—27.

итсә, ја оғурланса о һеч кәсә хәбәр вермәдән кедиб хәл-вәт бир јердә филан шәкли нәгш едиб әтрафына филан ајәләри јазыб ортасында өз адыны вә итән малын, ја оғурланан шејин адыны јазса вә оғрунун адыны бир мис-мар ја ијнә илә һәмин јердә санчыб үстүнү өртсә, әлбәт-тә, о мал, ја шеј тапылар, иншаллаһ. Ким истәсә ки, халгын дилини бағласын, һеч ким онун сөзүнү данышма-сын, филан тилсими јазыб јанында сахласын. Һәр ким истәсә ки, филанкәс онун јанына кәлсин, филан ишәрә-ләри јазыб ода атсын, иншаллаһ һәмин шәхс заһир ола-чагдыр¹.

Зәһмәткешләрин хурафат вә мөвһумат ичәрисиндә боғулдуғуну көрән Азәрбајчан маарифчиләри өзләри-нин мәтбуатдакы чыхышларында, елми, фәлсәфи, бәдин әсәрләриндә һәр чүр мөвһумата, хурафата вә чәһаләтә гаршы ачыг вә кениш мүбаризә чәбһәсини ачмышдылар. Бу мүбаризәнин елми әсасларыны материалст вә ате-ист философ М. Ф. Ахундов гојмушдур. О, хурафата вә мөвһумата гаршы мүбаризәни играр етмәк әсасында апармаг лазым кәлдијини ирәли сүрмүшдү. М. Ф. Ахун-дов дејирди ки, инсанын шүүр вә ирадәсиндән асылы ол-мајараг тәбиәтин өзүндә объектив ганунаујғунлуғ вә сәбәбијат вардыр, бүтүн дәјишмә вә чеврилмәләр мате-ријаја дахилән хас олан тәбиин ганунлар әсасында баш верир. Буна көрә дә һеч бир фөвгәлтәбиин, «гануна мүха-лиф олан» һал вә һәрәкәт мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, һеч ким инсана мин ил өмүр бәхш едә билмәз, кәсик башы бәдәнә јапышырыб ону дирилдә билмәз, Күншә дајандыра, Ајы ики бәрәк, кәсиф материалы зәриф метал-лара чевирә билмәз. Чүнки бунлар тәбиәт ганунларына зидд олан һәрәкәтләрдир. Беләчә дә чин, шејтан, мөләк, див, пәри вә с. кими мөвһими вүчудларын варлығы да тәбиәт ганунларына зиддир, чүнки һәјати тәркибә малик олан һәр бир вүчуд шәкилдән-шәклә дүшмәмәлидир, о көзлә көрүнмәли ја һисс олунмалыдыр, һәјати тәркибә малик олмајан вүчуд исә әсла мөвчуд ола билмәз. Демә-ли, «бу елми ганун (тәбиәт гануну — Ә. һ.) харигүл'адә олан бүтүн шејләри, јә'ни бүтүн гануна мүхалиф олан ишләри: мө'чүзәләри, кәшф-кәрамәтләри, чадуну, сәһри, рәмли, чәфри вә кимјаны (јаланчы кимјаны — Ә. һ.) им-

кан харичиндә билир. һабелә бүтүн мөләкләрин, чинлә-рин, шәјатинин, дивләрин, пәриләрин вә саир бу кими шејләрин бизим күрәдә олмасы башдан-баша ујдурма бир шејдир»¹.

Азәрбајчан маарифчиси о заман мүсәлман өлкәлә-риндә чари олан дикәр мөвһуматы вә хурафаты да елми дәлилләрдә рәдд етмишдир. О көстәрирди ки, бә'зән гә-биләләрдә чанлы мәддәнин чүрүмәсиндән, зибилликләрдә вә батаглыларда битки галыгларынын гоҳумасын-дан «бир чүр газ әмәлә кәлиб шам кими өз-өзүнә јаныр». Елми биликләрдән хәбәрсиз олан авам диндарлар зәин едирләр ки, ишыг кәлән гәбир саһиб мүгәддәсдир, шә'-ләнин көрүндүјү чамур бир мүгәддәсин гәбридир. Бу заман онлар «чохла пул сәрф едиб һәмин зибилликдә әбидләр тикдирир вә зибиллији дуаларын гәбул олун-дуғу вә хәстәләрин шәфа тапдығы мүгәддәс бир јерә че-вирырләр». Һәмин пулу «халгы гаранлыгдан ишыглыга чыхартмаг» үчүн «хәстәханалар тикмәк, али мәктәбләр ачыб тәбабәт, һикмәт, кимја вә саир фәјдалы елмләри тәдрис етмәк» ишинә сәрф етмирләр².

Азәрбајчан маарифчиси тәбиәт ганунауна рәғмән ин-санларын тәлејини «улдузларын вәзијјәти илә» изаһ едән мүнәччимләри ифша едәрәк көстәрирди ки, бу сә-фәһләр падшаһларынын «мүбарәк мәзачы вә кејфинин» нечә олмағыны көј чисимләринин һәрәкәти илә ирәли-чәдән мүјјән едирләр. «Һеч кәсин чәсарәти јохдур онла-ра десин ки, ај ахмағлар, улдузларын вәзијјәтинин сизин падшаһынызын мәзачы илә нә алыб-вермәси вардыр?»³.

Хурафата вә мөвһумата гаршы мүбаризәдә М. Ф. Ахундов елмин вә маарифин ролуна мүстәсна дәрәчәдә әһәмијјәт верирди. М. Ф. Ахундов јазмышды: «Фило-соф — елә бир шәхсдән ибарәтдир ки, нәзәри елмләрдә камил олар вә бүтүн шејләрин һикмәтинин сәбәбини тә-биәтин ганунларына ујғун олараг тә'јин едәр; харигүла-дәләрә, мө'чүзәләрә, вәһј вә кәрамәт адланан шејләрә, рәмлә, фала, чадуја, һабелә кобуд филлизләрин зәриф филлизләрә чеврилмесинә, јә'ни кимјаја вә бунлар кими бош сөзләрә әсла инанмаз. Мөләкләрин, чинләрин, шеј-

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддөвлә мәктублары, Бақы, 1959, сәһ. 87—88.

² Јенә орада, сәһ. 40.

³ Јенә орада, сәһ. 46.

¹ Бах: Аз ССР, ЕА республика әлжамалары фонду, шифр: Б—309.

танларын, дивләрнн, пәриләрнн варлыгына һеч бир е'тигады олмас вә бу кими мөвһум шейләрә инананлары бәшһәријәтин ахмаг, сәфеһ вә алчаг фәрдләриндән һесаб едәр»¹.

Бунунла белә М. Ф. Ахундов мөвһумата вә хурафата гаршы башлыча мүбаризә снлаһыны мүчәррәд тәнгиддә вә өлдүрүчү сатирада дејил, мөһз елмдә, дүнјанын елми мәнзәрәсини билмәкдә, материјанын инкишаф ганунларыны дәрк етмәкдә көрүрдү. О јазмышды: нә гәдәр ки, «сән вә сәнин һәммәзһәбләринн тәбиәт вә нүчум елминдән хәбәрдар дејилсиниз», нә гәдәр ки, «харигәләри вә мө'чүзәләри гејри мүмкүн һесаб етмәк үчүн сәнинн вә һәммәзһәбләриннн әлиндә мөјјәнн бир елми ганун јохдур, сән вә онлар һәмишә харигәләрә, мө'чүзәләрә, чадуја, сәһрә, мәләкләрә, чинләрә, шейтанларә, дивләрә, пәриләрә вә башга бу кими мөвһум шейләрә инаначагынынн вә әбәди олараг чәһаләтдә галачагынынн»².

Азәрбајчан маарифчиләри мөвһуматынн вә хурафатынн ичтиман мө'насыны гејд едәрәк, кәстәридиләр ки, бунлар һәмишә вә һәр јердә зүлмә вә истисмара хидмәт етмиш вә едир. Дин хадимләри гәрәзкарлыг мөгсәди илә халг күтләләриннн ичәрисиндә даим мөвһумат вә хурафат јаймыш вә бунунла да өз нүфуз вә сәрвәтини артырмага чалышмышлар. Бу фикри Азәрбајчан маарифчиләриндән С. Мехмандаров хүсусилә кәскин ифадә етмишдир. О јазмышды: «Дүнјада инсанлар јашајандан бәри хурафат һәмишә бүтүн халгларда вә мәдәнијјәтинн бүтүн мәрһәләләриндә һәр нөв истисмарынн зәнкнн мәнбәји хидмәтини көрмүш вә көрмәкдә давам едир. Ајры-ајры шахсләр вә бүтөв силкләр халис худпәрәстлик гәсдилә халг күтләләриндә хурафатынн инкишаф етдирмәјә вә мүдафиә етмәјә чалышмыш вә онлар өз тә'сирини, гүдрәтиннн вә дөвләтиннн орадан һасил етмишләр»³.

Азәрбајчанда тәбин-елми материализминн көркәмли нүмәјәндәси олан Н. Зәрдаби һәмишә вә һәр јердә тәбиәтшүнаслыгынн наилијјәтләриннн мөвһумата вә хурафата гаршы гојмушду. О өз әсәрләриндә тәбиәтдә баш верән бүтүн һадисәләри мадди сәбәбләрлә изаһ етмәклә

һәр чүр мө'чүзәни, кәшф-кәрәмәти рәдд едирди. М. Ф. Ахундов кими Н. Зәрдаби дә күтләләр арасында мөвһуматынн вә хурафатынн чари олмасынынн сәбәбиннн чәһилликдә, авамлыгдә, елми биликләринн олмасында көрүрдү. О јазмышды ки: «һарада чәһиллик варса, орада да мө'чүзәләр олур»⁴. Бир тәбиәтшүнас кими Н. Зәрдаби түркчәрәлијинн тәнгидинә хүсуси диггәт вермиш, зәһмәткешләри тибби мүаличә үсулларына ријәт етмәјә чагырмышдыр. Н. Зәрдаби «Бизим әлдә гајырма шәфавәрәнләримиз» адлы мәгаләсиндә јазырды ки, әһалијә һеч бир тибби јардым кәстәрилмәдијиндән Азәрбајчан гәзаларында чохлу түркчәрәчиләр, оvsунчулар, чиндарлар ортаја чыхыб хәстәләри орта әсрләрдән галма үсулларла «мүаличә» едирләр. Бунлар авам күтләләр ичәрисиндә мөвһуматы вә хурафатынн шиддәтләндирир, онларын сәһһәтинн позур, зәһмәтлә газандыглары мала да шәрик олурлар.

Н. Зәрдаби түркчәрәчиләри бөјүк бәла һесаб едиб «халгынн организминн ондан хилас етмәк вахтынынн чохдан чатдыгынынн» сөјләјирди. Бу гәбил түркчәрәчиләр хәстәнинн бәдәниннә о гәдәр мәркүмүш, тирјәк вә мүхтәлиф зәһәрли от ширәләри јеридирләр ки, хәстә орадача чаныны Әзраилә тапшырыр⁵. Буна бахмајараг кәндиләр чәһаләт вә наданлыг үзүндән түркчәрәчиләрә, дәләүкләрә, чадукәрләрә һәкнн кими бахыр вә мүаличә олунмаг үчүн һәминн шарлатанларә мүрачнәт едирләр⁶.

Н. Зәрдаби түркчәрәчиләрә мүбаризә етмәк үчүн нәинки халгынн өзүнү маарифләндирмәји, һәбелә һәминн шарлатанларә гаршы ичгнбаты тәдбирләр көрмәји тәләб едирди. О јазмышды: «Әлбәттә, бу фәлакәтинн (түркчәрәчилјинн — Ә. Н.) расонал мүаличәси маарифдир, лакин нә гәдәр ки, биз халгы маарифләндирә билмирик, нә гәдәр ки, биз онун көзләринн әлдә гәйырма шәфавәрәнләринн шарлатан кәләкләриннә ача билмирик, биз ән азы онларын үзәриндә һәр һансы бир нәзәрәтнн, һеч олмаса инзибати нәзәрәтинн гојулмасына чалышмалы-јыг»⁴.

¹ Гасан-бек Зардаби. Избранные статьи и письма, Баку, 1962, сәһ. 135.

² Јенә орада, сәһ. 63.

³ Јенә орада, сәһ. 356.

⁴ Јенә орада, сәһ. 135, 63.

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмалүддөвлә мәктублары, Баку, 1959, сәһ. 20.

² Бах: Јенә орада, сәһ. 84.

³ Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3459, 18 января 1894 г.

Азербайжан маарифчиси канинатып гурулушу, Јерин фозада везијјети, јер габыгынын, биткилэрин вэ һейванларын тэбии тарихи вэ индики везијјети илэ бағлы олан бүтүн хурафаты вэ мөвһуматы рәдд етмиш, өз дөврү үчүн һәмнин мәсәләлэрин елми изаһыны вермишдир. Јерин өкүз үзэриндэ гэрар тутмасы, Күнәшин чанлы, шәффаф вүчуд олуб јерин этрафында фырланмасы һагғындакы өфсанэлэр онун тәнгид атәшинин һәдәфи олмушдур. «Бизләрдә дејирлэр ки, Јер бир өкүз үстә дајаныб вэ онун һәр бир эзасы тәрпәнсә онун үстә олан Јерин һиссәси һәм тәрпәнэр» дејән наданлара чаваб олараг Н. Зәрдаби јазырды ки, бәс онда «нијә зәлзәлә олан заман бәзи јерин этрафы тәрпәнәндә өзү тәрпәнмир?»¹ Н. Зәрдаби ислам дининин мүсәлманларын мәшәтгиндә дөб салдығы дикәр мөвһуматы да тәнгид етмишдир. О дејирди ки, папаг вэ башга кеймәк, диз үстә отуруб әл илэ хәрәк јемәк, гәзет охумаг һеч дә мүсәлманлығын шәртлэриндән дејилдир. «Амма бир шәхс бизим намәрбут башмаг јеринә чәкмә кејәндә шүәралар ону һәчв едир, моллалар она минбәрдән ләһнәт охујур, өвамүннас она салам вермәјир»². Моллалар гәзет охумағы, башына фурашка гојмағы «шәриәтә намүвафиг» иш һесаб едәрәк, чәһаләт вэ фанатизм јазырлар³. Н. Зәрдаби «тәбнәтә галиб кәлмәк» үчүн, «тәхрибкар дәли Күрүн дашгынынын» гаршысыны алмаг үчүн, таун вэ тирјәклә мүбаризә етмәк үчүн биринчи нөвбәдә зәһмәткешлэрин һојатында дәрин көк салмыш олан мөвһуматы вэ хурафаты арадан галдырмағы лазым билирди. Н. Зәрдаби чәһаләт вэ мөвһуматын тә'сиринә мә'руз олан кәңчләрә, зијалыларә мүрачнәт едәрәк јазмышды: «Гој шүәралар сизи һәчв етсин, моллалар ләһнәт охусун, өвамүннас даша бассын; сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вэ бишәк кәләчәкдә милләтин көзү ачыланда сизи шәһид һесаб едиб, сизә рәһмәт охујачаг»⁴.

Н. Б. Зәрдаби илэ јанашы, онулла бир заманда мөвһумата вэ хурафата гаршы маарифчи шаир С. Ә. Ширвани чидди мүбаризә апармышдыр. Шаир шакирдләрә дүнианын елми мәнзәрәсиндән (Јерин бир планет кими

Күнәшин этрафында фырланмасындан, зәлзәләнин Јерин нүвәсиндәки од илэ бағлы олмасындан, Күнәшин вэ Ајын тутулмасынын әсил сәбәблэриндән вэ с.) данышан мүәддимлэри кафир һесаб едән моллалары, авам диндарлары ачы-ачы тәнгид едир, бунун сәбәбини «саваддымызын», «елмдә ичтиһадимызын» олмамасында көрүр. Шаир бир сыра сатираларында һабелә аллаһ, мәләк, шейтан, астролокија илэ бағлы олан мөвһуматы вэ хурафаты ифша етмишдир. «Аллаһа рүшвәт» шәриндә шаир «јағыш көндәрмәк» үчүн аллаһа «симу-зәр» топлајан авам диндарлара күлүр вэ бу рүшвәти чатдыраркән чөлдә раст кәлдији бир шаһзадә овчуну аллаһ, онун элиндәки шаһини Чәбраил, јанындакы туланы Әрәил һесаб едән кәндхуданы әлә салыр. С. Ә. Ширвани «Кәпәјә еһсан» сатирасында шаир белә бир әһвалат тәсвир едир: бир һачы өлмүш итини анарыб гәбиристанда «әб-лү-губар ичиндә» дәфи едир. Бундан хәбәр тутан молла «кетди әлдән шәриәтү-гур'ан» дејә фәрјад голарыр вэ һачыны иттиһам етмәк үчүн онун мәнзилинә тәрәф јо-ланыр. һачы әлли гојунла молланын габагына чыкыр вэ она итинин бу вәсијјәтини чатдырыр:

«Һәр вәсијјәт ки, етди, гылдым әмәл,
Бир вәсијјәт сизинчүн етмиш әзәл.
Сөјләјиб сиз чәһабә әлли гојун
Деминшәм онлары јол үстә гојун».

Молла дәрһал фикриндән дөнүб чавабында:

«Деди: әһсан бу һалә нам-худа!
Ит демә, о дәхи бизим биримиз,
Белә өлмүшләрә фәдә диримиз.
Рәһмәти-һәггә ол дучар олсун,
Саки-Әһаби кәһфә јар олсун».

Азербайжан маарифчилэри өзлэринин бир сыра бәдин вэ публисист әсәрлэриндә о заман Азербайжанда чоһ дәб олан чадукарлик хурафатыны кәскин тәнгид етмиш, бу хурафатын ачыг шарлатанчылыг олдуғуну көстәрмишдир. М. Ф. Ахундов чаду илэ Париси дағыдан дәрвиш Мәстәлишаһы, Ә. һагвердијев авам диндарларын аилә һәјатыны дағыдан Пәри Чадуноу, М. Ә. Сабир «шејтан мәкри илэ» гызлары алдадан Күпәкпрән гарыны ифша едир.

Азербайжанда мөвһуматы вэ хурафаты јајан гүвәлэрин мәншәјинә кәлдикдә маарифчиләр бунун әсәсән

¹ Һә с ә н б ә ј З ә р д а б и. Сечилимиш әсәрлэри, Баки, 1960, сәһ. 97.

² Јенә орада, сәһ. 91.

³ Бах: Јенә орада, сәһ. 96.

⁴ Јенә орада, сәһ. 92.

Ирандан кэлдијини гејд едирдиләр. «Молла Нәсрәддин» журналы Ирандан Азәрбајчана һәр чүр мөвһумат, хурафат вә чәһаләт чарчылары олан дәрвишләр, чадуқарләр, офсунчулар, көзбағлајычылар, фалабаханлар, чиндарлар, ајы вә мејмун ојнаданлар, јуху јозанлар, нағыл вә мәрсилә дејәнләр вә с. мачәра ахтаранлар ахышыб дәстә-дәстә «әзинз гонаг» сифәти илә кәлдијини кәстәрирди¹. Әдиб Ә. һагвердијев һәмин фикри мұдафиә едәрәк, «Сејидләр очағы» һекајәсиндә кинајә илә јазмышды:

«Әжәр Иран олмаса иди, билмирәм, бу јазыг чамаат һараја кедәрди! Шад күнүмүздә Иран бизә мүтрибләр, һогабазлар, кәндирбазлар, мејмун ојнаданлар, ајы ојнаданлар көндәрир. Дини еһтијачларымызын рәфи үчүн маһир ваизләр, мәрсиләханлар, сејидләр вә дәрвишләр көндәрир. Хүласә, аллаһ абад еласин вә бәд нәзәрдән мұһафизә етсин, јахшы вилајәтдир»². М. С. Ордубади «Думанлы Тәбриз» романында бу гәбил фырылдагчыларын нечә мүштәри һарајладығларыны тәсвир едир. О: «рәмлә атырам, итән маллары тапырам. Гајналарын дилини бағлајырам. Гызларын бәхтини ачырам... Едәрәм арвада чаду, гурарам тас, төкәрәм су, әрини севмәсә кәр дилни бағлајарам. Чинләрә фәрман јазарам...» дејә базара дүшүб мүштәри чағыран фалчынын сима-сында бир универсал фырылдагчы образыны вермишди³.

Маарифчиләр хурафата вә мөвһумата гаршы дүнјаның елми мәнзәрәсини, тәбијәт вә чәмбијјәтдәки тәбиин сәбәбијјәти вә зәрурәти ирәли сүрүрләр. Маарифчиләр мәктәбләрдә дүнјанын елми мәнзәрәсиндән дәрс кечил-мәсинин әлејһинә чыхан, орада шәрһәт еһкаманын әз-бәрләнмәсини тәләб едән чәһаләтпәрәстләри онларын өз ријакар дилләри илә ифша едирләр. М. Ә. Сабир «Вahl!.. Бу имиш дәрси-үсули чәдид» сөзләри илә башланан мә-лум сатирик ше'риндә бу гәбил чәһаләтпәрәстләрин дил-ли илә дејир:

«Дүз јери бир јупјумуру шеј ганыр,
Һәм дә дејир суткада бир фырылайыр,
Ај доланыр, көј дајаныр, күн јаныр,

Қафирә бах, көр нә бәдиманды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!»

Романтик шаир Н. Чавид «Хәјјам» драмында јерин өкүзүн үстүндә гарар тутдуғуну идиә едән моллалары алим, философ вә шаир Өмәр Хәјјамын дилиндән «бир јығым ипсиз вә јонулмаз ешшәк» адландырыр, чәннәт бағыны, зәмзәм сујуну «мисилсиз хурафат» е'лан едир, шәраб ичмәјин мүсәлманлығыла бир араја сығышмадығыны идиә едән мөвһуматы рәдд едир. Шаир диндарлары бу гәбил хурафаты вә мөвһуматы өзүндән кәнар етмәјә, тәбијәт ганунана мұвафиғ јашамаға чағырырды:

«Үјдунуз бунча хурафата, јетәр!
Бу һајат иштә өлүмдән дә бетәр.
Әлверип паслы, сөнүк адәтләр!
Шән тәбијәт сизи азадә диләр»¹

Маарифчи әдиб М. С. Ордубади әчнәбиләрин ихтира едикләри шејләрдән истифадә етмәји, әјиннә әчнәби палтары кејмәји, гәзет охумағы, шәкил чәкмәји, «үстүнә урус әтри вурмағы» һарам бујуран мөвһуматы кәскин тәнгид етмишдир². Маарифчи публицист Ү. һачыбәјов мөвһуматы, хурафаты тәнгид едәркән кәстәрирди ки, буларын сахланмасы мұәјјән ичтиман груплара нәф олдуғу үчүн онларын тәрәфиндән мұдафиә олунур. О дејирди ки, доғрудур, мүсәлманлар диндардырлар, «ама арада гарын вә чиб әһвалаты да вардыр», «Бу адамлар ки, дејирләр, филан ахундун формајишинә көрә урусу баш гојмаг һарамдыр — онларын чохусу дәлләкдир. Вә о адамлар ки, дејирләр, филан молланын әмринә көрә чәкмә кејмәк һарамдыр, онларын бир чохусу башмагчыдыр. Вә о адамлар ки, дејирләр, филан үрәманын һөкмүнә көрә урусу папаг гојмаг хилафи ше'идир — онларын да чохусу папагчыдыр»³. Ү. һачыбәјов «Пуришкевич вә һачы Худу» фелјетонунда кәстәрирди ки, гәзет охумағы, театр ачмағы, мусиги чалмағы, харичи дилләри өјрәнмәји, елм охумағы, үсули-чәдид мәктәбләри ачмағы һарам бујуран мөвһуматы мұдафиә етмәкдә чар һә-

¹ Н у с р е ј и Ч а в и д. Пјесләр, Бақы, 1963, сәһ. 125.

² Бах: М. С. Ордубади. Әсәрләри, 1-чи чилд, Бақы, 1964, сәһ. 105, 124, 155, 260, 354—359.

³ Ү з е ј и р Н а ч ы б ә ј о в. Әсәрләри, 4-чү чилд, Бақы, 1968, сәһ. 43.

¹ Бах: «Молла Нәсрәддин» журналы, № 5, 5 мај 1906-чы ил.
² Ә. һагвердијев. Сечилимш әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1957, сәһ. 211.

³ Бах: М. С. Ордубади. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1964, сәһ. 207.

күмәти илә җерли мүсәлман руһаниләринин мәнәфеләри бир-биринә уҗғундур. Нә Пуришкевич, нә дә Һачы Худу истәмһир ки, мүсәлманлар мөһүматын вә хурафатын мәнкәнәсиндән азад олсулар!¹

Азәрбајҗан маарифчиләринин чох кениш вә чох кәс-кин тәнгид етдикләри мөһүматдан бири дә «мүгәддәс» адланан җерләрә дини е'тигад иди. Мө'мин мүсәлманлар Мәккә, Мәдинә, Нәчәф, Кәрбәлә вә Мәшһәддәки мәркәзи зијарәткәһлардан башга, бир чох җерли «пир» вә «очаглар»а да кедирдиләр, нәзир-нияз верирдиләр. Бу җерли зијарәткәһларын чоху вахты илә ишғалчылыг муһарибәләриндә бурада һәлак олмуш әрәб сәркәрдәләринин, онларын ушагларынын, нәвә-нәтичәләринин, гоһумларынын, һабелә шиһәлик јолундә бурада өлмүш Иран гошуну башчыларынын вә онларын төр-төкүнтүләринин гәбирләри иди. А. Бакыханов өзүнүн «Күлүстани прәм» китабында бу гәбилдән олан бир чох пир вә очагын мәншәјини хатырладыр. Онун јаздығына көрә Дәрбәнд јахынлыгындакы «гырхлар» адлы зијарәткәһ хәзәрләрлә вурүшмада һәлак олмуш әрәб сәркәрдәләри Сәдман илә Рәбиәнин вә онларын силаһдашларынын басдырылдыгы җердир. Дәрбәнд әтрафындакы башга бир мүгәддәс очаг һишам адлы бир әрәб һөкмдарынын гылынчынын басдырылдыгы җердир. Һәмин рајонда үчүнчү бир зијарәткәһ хәлиф һарун-әр-Рәшидин оғлунун гәбридир. Губа гәзасынын һәзрә кәндиндәки пир шиһәлији јајаркән бурада өлдүрүлмүш шејх Чүнәјид гәбридир. Бакы рајонларындакы Биби-һејбәт зијарәткәһы имам Ризанын бачысы һөкүмә хатунун түрбәсидир вә с.²

М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби бир чох мәркәзи вә җерли зијарәткәһларын сахта олмасындан, кәтирилән нәзир-нијаза јиңә дурмаг мәгсәди илә фырылдагчы моллаларын өзләри тәрәфиндән ичәд едилмәсиндән сөһбәт ачмышды. Буну тәсдиг етмәк үчүн Һ. Зәрдаби белә фактлар кәтирирди: 1876-чы илдә Иран һөкүмәтинин таун хәстәлијинә көрә Кәрбәлә зијарәтинин мүвәггәти дајандырылмасындан истифадә едән фырылдагчы моллалар «бәјан» едирләр ки, куја имамлар көчүб Хој шәһәрин-

дәки сејидләр мәгбәрәсиндә «сакин олмушлар», гој зәварлар ораја кәлсинләр. Јенә һәмий дөврдә Авропа шәһәрләриндән бириндә вәбә хәстәлији адамлары бичән заман фырылдагчы кешиләр хәбәр јајдылар ки, килсәдә һәзрәт Мәрјәмнин көзүндән јаш кәлир. Јохландыгда мә'лум олур ки, һәмий шәклин көзүнә дивардан хәлвәт су чәкплмишир. Бурада Һ. Зәрдаби кинајә илә гејд едирди ки, бу зијарәткәһләра кедәнләрдән дејиләнләрә көрә «шәфа тапан чохдур, амма онларын һеч бирини көрән јохдур»¹.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗан мәтбуатында мүгәддәс җерләри зијарәт етмәк мөһүматынын тәнгиди кениш вүс'әт алды. Азәрбајҗан маарифчиләриндән бир чоху бу мәсәләјә ајрыча публисист вә бәдин әсәрләр һәср едирләр. Ч. Мәммәдгулузадә «Бибиһејбәт зијарәткәһы» адлы фелјетонунда һәмий зијарәткәһын мәншәјини вә маһијәтини ортаја гојур, орадан кәлән мәдахил үстүндә «Нәчәф ушаглары илә Бакы газылары» арасында кедән мүбаризәни ишыгландырыр. Бибиһејбәт зијарәткәһы барәсиндә тез-тез јазылар дәрч едән, орада имам гызынын басдырылдығына шәкк вә шүбһә едәнләрә һүчүн едән Иранда нәшр олуан «Күнәш» гәзетинә чаваб олараг Ч. Мәммәдгулузадә кинајә илә јазмышды: «Ајә, кәрәк Бибиһејбәтдә дәфн олуан кимдир? Һәзрәт Мусеји-Казим әлејһүссәләмын гызы һөкүмә хатундур, ја јох?! Худанәкәрдә, бирдән һөкүмә хатун олмаја, онда дәхи чәми мүсәлманлары бели гирылачаг, Иран өлдән кедәчәк, җерләр дәрәчәк көјләрә, көјләр дәрәчәк бир-биринә, илдирым шығыјачаг, зәлзәлә олачаг!»² Ә. Ф. Немаманзадә «Хәтиратында» Шәкидә өскүрәк пирини, Шамахыда Пирәсинди зијарәткәһыни ифша едир, «һеч бир кәрәмәтләри олмајан» бу пирләрә е'тигад етмәји, «гаршысында диз чөкүб баш әмјәји» «ән алчаг мүдарачылыг, һәм дә ән бајагы икнүзлүлүк» адландырыр, бу чүрүк мөһүматын инсанлары салдыгы һалә үрәкдән ачыјур. Ә. Гәмкүсар «Әсһаби-көһф» сәрләвһәли фелјетонунда Нахчыванын јахынлыгында бу адла адландырылан дини очагы ифша етмишир. О көстәрирди ки, Бакы мө'минләринин Бибиһејбәти, Кәнчә мө'минләринин Көјимама,

¹ Үзәјир Һачы бәјов. Әсәрләри, 4-чү чилд, Бакы 1968, сәһ. 233—234.

² Бах: А. Бакыханов. Күлүстани-Ирәм, Бакы, 1961, сәһ. 52, 59, 60, 94.

¹ «Әкинчи» гәзети, № 16, 23 август 1876-чы ил.

² Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, 1967, сәһ. 494.

Шамахи мө'минләрнин Пирсәнди (Ғачы Сејидәли ағанын ғәбри), Шуша мө'минләрнин һәзрәт Аббас пири олдуғу кими Нахчыван диндарларынын да «Әсхаби-кәһф» очағы вардыр. Һәмин очаг һәр ил баһарда нахчыванлыларын «арвад-ушағлы, бөјүк-кичкили» зијарәт етдикләри бир мағарадыр. Нахчыван диндарлары бу мағараја о дәрәчәдә е'тигад едирләр ки, һәтта «једди кимсәнә олсун доғгуз» дөјә ики бәји дә апарыб орада басдырмышлар¹. Ә. Гәмкүсар кинајә илә дејирди ки, хошбәхтликдән бу кими зијарәткәһлар ислам әләмини, о чүмләдән Азәрбајҗанын һәр шәһәриндә, һәр ғәсәбәсиндә, һәр кәндиңдә вардыр. Илдә «јүз минләрлә азарлылар, кор вә шикәстләр кедиб орада сағалыб кәлирләр», даһа «динсиз, имансыз рус һәкимләринә» мүрачнәт етмирләр. Елә мүсәлман чамаатынын «хошбәхтлијинин» сәбәби дә һәмин пирләр вә очағлара олан е'тигаддыр. Қимин е'тигады јохдурса иши дә батил олачғдыр. Буна көрә дә «илдә минләрчә мө'чүзәләр вә харигүл'адәләр олан» бу чүр зијарәткәһларда, мүгәддәс јерләрдә корларын көзләри ачылыб шикәстләр сағалдығы кими чох вахт көзлүләр кор, сағламлар шикәст олулар. Бу е'тигадсызлығдан вә иманы сүстлүкдәндир». Ә. Гәмкүсар һиддәтлә сорушурду: бәс нә үчүн бу гәдәр кәрәмәт саһиби олан пирләр, очағлар «залимләрә, шағиләрә, халғын ғаныны ичәнләрә гәзәб еләмирләр ки, аллаһын бичарә мәхлуғлары онларын зүлмүндән хилас олсун?»

Мүсәлман өлкәләриндә «аллаһын еви» кими тәғдир олунан мәсчидин мүгәддәслији мөвһуматынын тәғдиди дә Азәрбајҗан маарифчиләринин әсәрләриндә мүһүн јертутур. Мүсәлман өлкәләриндә нәинки сырғ дини ибадәт јери, һабелә чәһаләт вә мөвһумат очағы олан мәсчид чүрбәчүр мөвһуми идејалар, чаһиланә тәсәввүрләр ичра етмәклә диндарларын нәзәриндә мүгәддәс, илаһи бир мө'бәд кими јүксәлирди. Бурада һәр чүр дини әғидәләр тәблиғ едилди, мөвчуд дөвләт вә ичтимай гурулуш тәғдис олунур, мүтәрәғги идејалар, бағагчыл елм вә маариф хадимләри лә'нәтләндирилир, бу вә ја дикәр мүтәрәғги ичтимай тәдбирә гаршы фитва верилирди. Бу

¹ Дини рәвајәтә көрә, дүшмәнин тәғибиндән хилас олмағ үчүн аллаһын бир мағарада узун мүддәт јухуја вердији алты адама вә бир итә ишарәдир.

шәраитдә һаким синифләр тәрәфиндән һимајә едилән мәсчид бөјүк нүфуз газаныб авам диндарларын нәзәриндә санки аллаһын јер үзәриндәки игәмәткәһна чеврилмишиди.

Буна көрә дә Азәрбајҗан маарифчиләри зәһмәткешләри мәсчидин мө'нәви әсәрәтләриндән азад едилмәсини, онун үстүндән мүгәддәслик ертүјүнүн көтүрүлүб атылмасыны, онун мөвһумат вә хурафат, чәһаләт вә ријакарлығ јувасы кими ифша едилмәсини динин тәғдидинин үмдә мәсәләләриндән бири һесаб едирдиләр. М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда Тәбриз, Әрдәбил мәсчидләринин, Ә. Ф. Не'манзадә «Хатираты»нда Бақы, Кәнчә мәсчидләринин мө'минләрнин ичтимай вә шахси һәјатында ојнадығы мәнфур ролуну тутарлы тәғдид етмишдиләр. 1896-чы илдә Кәнчәдә Шаһ Аббас мәсчидиндә олмуш Ә. Ф. Не'манзадә јазмышды ки, санки «милләтин мүгәддәрәты бурада һәлл олунурду», күтләнин мәнлији бурада тапдаланырды, «чаван, гоча, охумуш, охумамыш... јашајыш вә сәадәт үмидини» бурадан көзләјирди¹. Шаир С. Ә. Ширвани Шамахи мәсчидләрини үфунәт, чәһаләт вә ријакарлығ очағы кими ифша етмиш, онун мүгәддәслијинә олан инама өлдүрүчү зәрбә ендирмишиди. Шаир јазмышды:

«Чан мәшаминә кәлир буји-рија мәсчидән,
Көрмәдим өмрдә бир зөвғү саға мәсчидән.
Бурија тәк дөшәнир мәсчидә һәрәм заһид,
Һејғ тәрк олмады әсла бу рија мәсчидән...
Дүрду-мејханани тәк чамә, кәтир, еј саги,
Көрмәдим дәрдимә әләмдә дәва мәсчидән...
Сејида, булча ки, мәсчидән едилләр нифрәт,
Нә көрүбләр көрәсән ким, шүрә мәсчидән».

Әдиб М. С. Ордубади диндарларын өзләрнин мәсчиддә нечә апармаларыны тәсвир етмәклә мәсчиди «һөрмәтдән» салыр, онун мүгәддәслијинә истәһза едир, ону бајғуш јувасы адландырдыр. Н. Нәриманов илк дәфә мәсчиддә ичтимай-сијаси вә елми мөвзуларда мүһазирәләр охумагла онун мө'нәви нүфузуну көкүндән сарсыдыр.

Көрүндүјү кими, Азәрбајҗан маарифчиләри М. Ф. Ахундовдан башламыш өз фәлсәфи, ичтимай-сијаси вә бәдини әсәрләриндә диндарларын шүурунда вә мәншәтин-

¹ Бах: Аз. ССР ЕА республика әлжамалары фонду, архив 45, г—11 (6).

дә дәрнн көк салмыш мөвһумат вә хурафатын мүфәссәл тәңгидини вермишләр. Бу тәңгид зәһмәткешләрнн динин мө'нәви әсарәтиндән азад олунамасында, онларын ичти-ман һәјата фәал мүнәсибәт бәсләмәсиндә, рус вә Авро-па модонијјәтинә говушмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Һәмнин тәңгид әсәсән маарифчилик мөвгәјиндән апарыл-масына бахмајараг чох заман һаким ичтиман мүнәси-бәтләрә дә тохунмуш, күтләләрнн синфи мүбаризә үчүн ојанмасына көмәк етмишдир.

2. Руһанилијин тәңгиди

Башга динләрдә ол-дуғу кими ислам дининин дә өз ајинини ичра едән мүх-тәлиф рүтбәли вә дәрәчәли чохлу руһаниләрнн вардыр. Булар диндарлар тәрәфиндән ибадәтә вә һуғуга анд тәһһүдләрнн јеринә јетирилмәсинә рәһбәрлик вә нәзәр-рәт едир, динин һөкм вә тәләбләрнни, әгидә вә тә'лимини мө'минләр арасында тәблиғ едир, адамларда дини һисс-ләрнн вә дүнјәкөрүшүнүн күчләнмәсинә сә'ј көстәрнр-ләр. Руһаниләр аллаһ илә диндарлар арасында вәситә-чи ролунда чыхыш едиб онлары доғру јола һидәјәт едир, аллаһын ирадәсини онлары нишан верир вә аллаһдан он-лар үчүн хош күн, дәрдләрннә чәрә диләјирләр. Бу сә-бәбдән руһаниләр мө'минләрнн нәзәрнндә бөјүк нүфуза, шан вә шөһрәтә малик идиләр.

Ислам дининдә руһаниләр бир зүмрә олараг һәлә VII әсәрдә, бу динин ајин вә мәрәсимләрнни ичра едән мол-лалар сифәти илә мејдана чыхмышдыр. О замандан бәри моллалар вә газылар шәрнјәтин јекәнә шәрһ вә ичра едичиләри кими мүсәлман өлкәләрнндә, о чүмләдән Азәрбајчандә, мө'минләрнн шууру үзәрнндә һакимијјәти вә тә'сирн өз әлләрннә алырлар.

Азәрбајчан руһаниләрннн әксәријјәти Ирандан вә Түркијәдән кәлмиш, ја орада тәһсил алыб гајытмыш адамлардан ибарәт олдуғу үчүн онлар өз вә'зләрнни христиан вә рус әләминдән узаглашмаг, мүсәлман Шәр-ғинә јахынлашмаг руһунда апарырдылар. Онлар күтлә-ләр ичәрисиндә чәһаләти вә хурафаты мүнәфизә етмәк-лә өз имтијазларыны горујур вә беләликлә дә күтләлә-

рин һәдсиз е'тибарына вә һөрмәтинә наил олурудулар. Буяндан әләвә кәич нәслин бүтүн тә'лим-тәрбијә ишини өз әлләрннә алмыш руһаниләр дәрә дедикләри молла-ханаларда (XIX әсрин ахырларында Загафгазија молла-ханаларында 24 мин шакирд охујурду) ушағларын шуу-руну мөвһумат вә хурафатла зәһрләјиндиләр, онларда дүнјөви елмләрә, рус вә Авропа маарифинә гаршы ниф-рәт ојадырдылар¹. Бунун нәтичәсиндә авам диндарлар гапалы һәјат сүрүрдүләр, ушағларыны дүнјөви моқтәб-ләрә вермәкдән чәкинирдиләр. Бу һал зәһмәткешләрнн руһаниләрнн мүртәчә тәблиғатынын тә'сириндән азад етмәји тәләб едирди.

Мүсәлман руһаниләрннн авам күтләләрнн орта әср-ләрдән бәри мө'нәви әсарәтдә сахладығны биринчи олараг М. Ф. Ахундов көстәрмишдир. О, зәһмәткешләрнн нәнки «деспот зүлмүндән», һабелә «руһани фанатиз-минин» тә'сириндән гуртармаг уғрунда биринчи олараг ачыг мүбаризә бајрағыны галдырыр. М. Ф. Ахундов де-јирди ки, мүсәлман руһаниләрнн диндарларын бүтүн әх-лаг, һуғуғ вә шәхсијјәтинә анд мәсәләләрнн өзләри һәлл едирләр, онларын сәрбәст ирадә вә фикир азадлығыны вәһшичәсинә боғурлар. Бунун да нәтичәсиндә диндарлар руһаниләрнн истәк вә арзуларыны сөзсүз јеринә јетирән итаәткар гуллара чеврилмишләр. М. Ф. Ахундов јаз-мышды: «Мө'нәви азадлығы ислам дини руһаниләрнн биз-ним әлиминздән алмышлар. Онлар «биз мө'нәви ишләрдә тамамилә рәзил бир гула чевриб, өз әмрләрннә вә буј-ругларына табе етмишләр», бизим исе бу мәдләјә дөһә-ләт етмәк ихтијарымыз јохдур. Беләликлә дә биз мө'нә-ви азаддыг мәсәләсинә дин рәһбәрләрннн итаәткар гуллари олараг, мө'нәви азаддыг не'мәтиндән мөһрум олмушуг»².

М. Ф. Ахундов мүсәлман руһаниләрннн ријакарлы-ғына, ачкөзлүјүнә, гәрәздилијинә данр чохлу мисәллар кәтирәрәк көстәрирди ки, бу фырылдагчылар, шарла-танлар, гојун чилдинә кирмиш чанаварлар өзләрннн бешкүнлүк шәхси мәнфәәтләри үчүн зәһмәткеш халғы

¹ Бах: (Сегал И. Л.) Народ и мусуль Закавказия. Газ. «Кавказ» № 38, 51, 74, 92, 123, 131 за 1894 г.

² М. Ф. Ахундов. Көмәлүддәләт моқтублары. Бакы. 1959, сәһ. 52—53.

илләр боју пуч эгиделәр зәнчиринә бағлајыб мәнәви әсәрәтдә сахлајырлар. М. Ф. Ахундов дүнјәви һөкмдарларын вә ачкөз, әхлагча позгун руһаниләрин әл-әлә вериб зәһмәткеш халгы сојуб таладығыны көстәрмиш, биринчиләрин зүлмкарлығыны, икинчиләрин икиүзлүлүјүнү тәнгид һәдәфинә чевирмишдир.

Дин хадимләринин наданлығыны, мүфтәхорлуғуну, наләјиг һәрәкәтләрини М. Ф. Ахундовун ардынча һ. Зәрдаби «Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә конкрет мисалларла тәнгид етмишди. О јазырды ки, Шәрг өлкәләриндә ислам дини чари оландан бәри «халгын ипи руһаниләрин әлиһә дүшдү»¹, онлар зәһмәткешләрин авамлығындан истифадә едәрәк, аллаһ пәји вә көстәрдикләри руһани хидмәтләрин һаггы ады илә диндарлары сојуб таламаға башладылар. Руһаниләр авам диндарлара өлү үстә молла чағырмағын, хәстәјә дуа јазмағын, хәјир-шәрә молланы дә'вәт етмәјин аллаһын бұјруғу олмасы фикрини тәлгин етмәклә шәхси мәнәфеләрини күдүрләр. Һ. Зәрдаби о заман Азәрбајҗан кәндләринә һәшәрәт кими долмуш моллалары, шәјхләри, сејидләри, мәрсижәханлары, рөвзәханлары «инсанын ганында зиндәканлыг едән гурдлара» охшадыр, онлары халг организминин һәјәт ширәләрини соран» паразитләр адландырыр. О бүтүн бу һәшәрәты ешшәк миниб вејил-вејил шәһәрбәшәһәр, кәнд-бәкәнд кәзмәк «әвәзинә өкүз сахлајыб» зәһмәткеш кәнд-лиләр «кими әкин вә зираәт етмәјә» чағырырды². Һ. Зәрдаби бу мүфтәхорлара мүрачигәтлә дејирди ки, «сизин долана чағыныз халг иләдир вә дирилијиниз онун дирилији могуфдур», буна көрә дә зәһмәткеш халгы таванандан салмагла отурдугумуз будағы кәсирсиниз»³.

Мүсәлман руһаниләринин Азәрбајҗанын кәнд вә гәсбәләринә дарашыб түфејли һәјәт кечирмәсини шаир С. Ә. Ширвани чох сәрраст тәнгид етмишдир. О бу вәзигәти санки милли бәла сајыр вә мүтәрәгги зијалылары бу бәла илә мүбаризәјә чағырырды.

«Һәр вилајәтдә вар беш-он кәсәбә,
Әлли мин сејидү ахунд, тәләбә,
Әлли дәрвиш, әлли мәрсижәхан,
Һамынын сөзләри тамам јалан;

¹ Һәсәнбәј Зәрдаби. Сечилими әсәрләри, Бакм, 1960, сәһ. 89.

² Јенә орада, сәһ. 112.

³ Јенә орада.

Әлли мин сүхтә, әлли мин санл,
Әлли мин һогабази — һагабил,
Һамынын фикри хәлги сојмағдыр,
Гуру јердә бу халги гојмағдыр».

Мүсәлман руһаниләринин әсил симасыны вә ичтиман ролуну 90-чы илләрдә С. Меймандаров бүтүн чылпағлығы илә ачыб көстәрмишдир. О јазырды ки; «Мүсәлман Шәргиндә мүасир мүсәлман руһанилији авара, түфејли, имансыз, позгун, фитнә-фәсадла долу бир зүмрәдир, о чох кениш һүгүглардан вә имтијазлардан истифадә едир. Һөкүмәтләрә бөјүк тәсир көстәрир вә ејни заманда һәр чүр мүкәлләфијәтдән азаддыр, өз силки мәнәфејинин гејдинә галыб ичтиман вә дөвләт мәнәфејини буна табе едир. Һәр чүр чанлы фикир тәзаһүрүнү өлдүрүр... Бир сөзлә, бу зүмрә истәр мүсәлман халғлары, истәрсә дә мүсәлман һөкүмәтләри үчүн бир фәлакәтдир. Моллар 15—20 ил әрзиндә тәһсил едиб, јәни 15—20 ил әрзиндә охујуб башларыны әксәр һалларда нә фикрин икишәфинә, нә дә һәјәтә тәтбиг едилә билән кәрәксиз зирзибиллә долдурурлар вә ади јердәки васитәләр әвәзинә онлар адамлары мә'јус вә хәстә тәхәјјүлүн һәдјанлары илә долу думанлы, бутлар архасы јүксәкликләрин көмәјинә мүрачигәт етмәјә мәчбур едилрәр. Онлар исламы јахшылашдырмаға сә'ј көстәрән һәр бир јени тә'лими амансыз часына тә'гит едилрәр, һәм дә јени тә'лим көһнә, чарн дүнјакөрүшү сарсытдыгча, онун мәнтиги ајдын олдуғча, инсанларын мөһкәм әмин олдуғлары һәр шеји сарсытмаг төһлүкәси јаратдыгча һәммин тә'гитләр дә инсафсыз олур, нечә ки, биз буну бабиләр һәрәкәти заманы Иранда көрүрүк»¹.

Мүсәлман халғларынын «индики вәзигәтинин» тәҗиринин «јарыдан чоху» руһаниләрин үзәринә дүшдүјүнү сөјләјән С. Меймандаров бу «вәзигәтин» дөһшәтли мәнзәрәләрини тәсвир едир вә дөврүн габагчылы зијалыларыны «мүсәлманлары өзләринин ләјагәтсиз гәјјумларынын чајнағындан» гуртармаға чағырырды. Лакин Азәрбајҗан маарифчиси бәлә һесаб едирди ки, мүсәлман руһаниләри көнүллү оларағ өз имтијазларындан әл чәкмәјәчәкләр, бунун үчүн динин өз әсасларыны дәјишдирмәк ләзимдир. О јазмышды: «...Моллаларын өзләринин бир вәхт

¹ Самед-бек Меймандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3470, 29 января 1894 г.

көнүлү оларга өз манафелериндөн, шөхси саламатлигиндөн имтина едөөчкөлөрүн, һәгигәт, әдаләт вә ичтимаи манафејә хидмәт кәстәрмәк јолуна дүшөөчкөлөрүн дүшүнмәк сәдәләвһлүк оларды»¹.

Руһаниләри силки имтијазларындан мәһрум етмәк, онлары шөхси мәнфәәт күдән ријакар адамлар кими тәңгид вә ифша етмәк јолу илә руһанилији бир ичтимаи зүмрә кими арадан галдырмаг идејасыны ирәли сүрән С. Меймандаровдан фәрғли оларга, Т. Байрамәлибәјов мүсәлман руһаниләрини тәкзиб етмәк фикриндә иди. Т. Байрамәлибәјовун рәјинчә, моллалар «мүсәлманларын инкишафынын һәрәкәтләндиричиләридир». Бунун үчүн онларын әлиндә ики васитә — «биринчиси, динин әсалярыны мәнәли вә ајдын шәкилдә изаһ етмәклә шуурлу, әгләујғун иман јаймаг, вә икинчиси, дин илә әлағадар оларга мәншәт мүдриклијини тәбғил етмәк» васитәләри вардыр. Гафғазда мүсәлман руһаниләринин әксәријәтинин илаһијјат тәһсил олмадығындан онлар диндарлары мүсәлманлығын маһијјәти үзәриндә дүшүндүрә билмирләр, динин руһуну шәрһ етмәк әвәзинә онун мәрәсим тәрәфинин тәләбләрини хатырлатмагла кифајәтләнирләр. Т. Байрамәлибәјов јазырды ки: «һәрчәнд бүтүн руһаниләр мүсәлман тәмкилик вә динин еһкамларына вә тәләбләринә һөрмәт етмәк нүмүнәс кәстәрирләр, фәгәт тәкчә бу заһири тәрәф елә бил ки, тәлимин даһили мәнәсыны, руһуну кизләдән бир масгадыр»². Беләликлән, һәјатдан ајры дүшмүш молла заманын нәбзини тута билмир, диндарлар олан тәсирини итирмәк горхусундан көһнә бајатылары јени авазла охујур. Бу вәзијјәтдән чыхыш јолуну Т. Байрамәлибәјов мүсәлман руһаниләрини тәлим-тәрбијәсини јүксәлтмәкдә көрүрдү. О дејирди ки, һәмнин вәзијјәти арадан галдырмаг үчүн моллалыға мүјјән тәһсил сензи гојмаг, зијалыларын бир һиссәсини дә әһалијә руһани хидмәтләри кәстәрмәк ишинә чәлб етмәк лазымдыр.

Ислам дининә гаршы либерал мөвгедән мүбаризә апармыш маарифчи Ф. Көчәрли дә Т. Байрамәлибәјов кими халг арасында чәһаләт, авамлыг вә фанатизм ја-

јан моллалар әлејһинә кәскин чыхышлар едир. О, 1886-чы илдә «Тәрчүман» гәзитинә көндәрдији бир мәктубда кәстәрирди ки, Ирәван үләмалары о гәдәр чәһил вә надандырлар ки, нашири сунни олдуғу үчүн һәмни гәзити оумағы гадаган едирләр вә бу корлар баша дүшмүрләр ки, мәдәнијјәт намиңә һәтта христинә Гәрбиндән дә китаб, гәзет алмаг олар¹. Башга бир мәғаләсиндә Ф. Көчәрли шәриәтдән дәрс мәдәсинә баһмајараг моллалар нифрәт етдијини, онларын әксәријјәтинин бәд-әмәл вә тамаһкар олдуғуну гејд едәрәк јазмышды: «Тәкчә шәриәт мүәллим олдуғум үчүн руһаниләринизин бүтүн хасијјәт вә гүсурларыны мәнә дә шәһит етмәк чәһз дејил. Әлиндә мән бәлкә дә моллаларә јаһиндан бәләд олдуғум үчүн, бу «мүгәддәс аталарын» бәд әмәлләрини вә тамаһкарлығыны даһа јахшы әјрәнә билмишәм. Чәлә буна көрә дә онларә даһа чох нифрәтим бар вә беләләринә һәмшә дүшмән олмушам»².

Ф. Көчәрли кими М. Т. Сидги дә руһаниләрин нәләји һәрәкәтләрини онларын надандығы вә нәфсләринин азғынлығы илә изаһ едирди. Бунунла белә М. Т. Сидги дөврүнүн лоту вә дәләдүз моллаларыны, үләмаларыны тәңгид вә ифша етмәкдән чәкинмәшинди. О јазырды ки, белә моллаларын «әммамәсинин һәр бурмасында јүзләрлә шәјтанлар јатыр», «абасынын алтында јүзләрлә фокуслар вардыр, әлиндәки тәсбәһинин дәнәләри онун һијләләридир; додағларыны јумуб ачмасы «фәсүндүр ки, авамы илан кими дәмә чәкир», тез-тез јумулуб ачылан агзы «шүбһәсиздир ки, ја пүл, ја да плов истајир»³.

Көрүндүјү кими, динә гаршы либерал мөвгә тутан маарифчиләр мүсәлман руһаниләринин позғундуғуну ислам еһкамынын чүрүклүјүндә, јени ичтимаи-иғтисади вә мәдәни шәрайтдә руһаниләрин бир зүмрә кими дағылмасында көрмүрдүләр, бунун сәбәбини заман кечдикчә онлары савадсызлашмасында, чәһилләшмәсиндә ахтарыдылар.

Дини, мөвһуматы тәңгид етмәјин башлыча мәғсәднин күтләләрин шууруну, азадлыг идејаларыны гаврамаг үчүн һазырламагда көрән ингилаби-демократ маарифчи-

¹ Бах: «Тәрчүман» гәзити № 6, 28 январ 1886-чы ил.

² Ф. Кочарлинский. Какле науки нужны мусульманам. Газ. «Закавказье» № 72, 29 марта 1907 г.

³ Бах: Аз. ССР ЕА республика әлјазмалары фонду, архив 7, с.—3 (304).

¹ Бах: Самед-бек Мехмандаров. Как быть?? Газ. «Новое обозрение» № 3470, 29 января 1894 г.

² Темир-бек (Байрамалибеков). Коран и магометанство. Газ «Новое обозрение» № 3487, 16 февраля 1894 г..

ләр руханилији тэнгид етмәкдә либерал маарифчиләрдән чох-чох ирәли кедирләр. Онлар руханилијә өлүмә мән-кум бир зүмрә кими бахыр, јахын кәләчәкдә онун арадан галхачагына әмин идиләр. Лакин онлар да ашағыда көрәчәжимиз кими, руханилији арадан галдырмағын һәгиги јолларыны вә васитәләрини ахтарыб талмагда чәтинлик чәкирдиләр, маарифчилик мәнһудујијәти буна мане олурду.

Әсримизин әввәлиндә Азәрбајчан руһаниләринин әгли инкишафына вә шәхси һәјатына јахындан бәләд олан Ө. Ф. Нәманзадә көстәрирди ки, бунлар өз синаларыны таманилә итириб даһа падашаһбаз олмушлар, милли интибаһда нәинки иштирак едиләр, һәтта әксинә, бу интибаһа һәр вәчһлә мане олурлар. Буна көрә дә милли мэдәни-маариф мәсәләләрини руһаниләрин башы үстүндән, ирадәләринә рәғмән «халғын нәзәринә вермәк вә онунла бирликдә һәлл етмәк лазымдыр». Онун фикринчә, «сијаси истибад илә бәрәбәр бир дә руһани истибадын олдуғу» өлкәдә башга чүр дә ола билмәзди.

Ө. Ф. Нәманзадә зәһмәткеш халғы таламагда, чәһаләт вә зүлмәт ичәрисиндә сахламагда Азәрбајчан руһаниләринин чар мәмурлары вә јерли милјончуларла әлбир олдуғуну көстәрирди. О јазмышды ки, «һөкүмәтин ән мөһкәм көмәкчиси вә ән нүфузлу гуллуғчусу өз рәсми рус мәмурларындан артыг мүсәлман руһаниләри иди». Капиталистләр, мүлкәдарлар гәдәр дә «шејхулисламлар, газылар, ахундлар ән бөјүк фанатик, ән гөрхулу маариф дүшмәни, ән биринчи милләт ханини идиләр»¹.

Азәрбајчанда ингилаби-демократик фикрин бајрағдары Ч. Мәммәдгулузадә руһанилијин тәнгидинә деспотизмин тәнгидинин тәркиби һиссәси кими бахырды. О, «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшр етмәси сәбәбләриндән данышаркән сонралар хатиратында јазмышды ки, о заман зәһним мәшғул едән о гәдәр султанлар вә падашаһлар дејил, нә гәдәр руһаниләр иди. «Чүнки мән билирдим ки, ислам милләтләри ичәрисиндә нә гәдәр ки, шәриәтин еһкамы чаридир, нә гәдәр ки, шәриәт саһибләри мәсчид вә минбәрдән чамааты бәһишт вә һури вәдләри илә игфал етмәкдәдиләр... о гәдәр дә онларын көзү

ачылмајачаг ки, јахшы илә јаманы сечә билсинләр вә азадлығын гәдрини билә билсинләр»¹.

Одур ки, Ч. Мәммәдгулузадә мүсәлман руһаниләрини шејхули-ислам, мүфти, газы, ахунддан тутмуш әди моллаја кими, шејхдән тутмуш сејид, мүрид, мәрсижәхана кими, һачы, кәрбәләји, мәшәдидән тутмуш әфәндијә кими өлдүрүчү тәнгид атошинә тутурду. Авам диндарлары чәһәннәм оду илә гөрхудуб кечә-күндүз намаз ғылдыран, оруч тутдуран моллалар, фәгир-фүгәранын малына гәсд едиб әлиндән алан газылар, «бизә дә доланмаг лазымдыр» дејиб мөминләри «бир илин әрзиндә үч јүз алтмыш беш күн ағламаға дәвәт едән»: мәрсижәханлар «чамаат рузнамә охумаға башласа бизим базарымыз касад олар» дејән ахундлар, дүнјәви елмләри вә әчибаби дилләри өјрәнәнләрә ләһнәт јардыран ванзләр, «чамаатымыз моллаја пул вермәдијиндән бу күнә галмышыг» дејән доносбаз үләмалар, гәдин дүшкүнү олан «мөмин вә мүгәддәс ғырмызы вә гара сагал» мәшәдиләр, һачылар, мүсәлман ғызларына елми тәһсил етмәји гадаған едән шејхләр, оғурланмыш аз јашлы ғызлары бојуну-гун лотулара никаһ едән әфәндиләр Ч. Мәммәдгулузадәнин амансыз тәнгидинин һәдәфи олмушдур.

Ч. Мәммәдгулузадә 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүндә мүсәлман руһаниләринин чох мәнфур рол ојнадығыны гејд едир. О көстәрирди ки, белә бир тарихи дөврдә моллалар зәһмәткешләри истибада гаршы мүбаризәјә чағырмаг әвәзинә өз зүлмкарларына итаәт етмәјә чағырырлар. Әдиб «Кәнчә моллаларына» адлы фелјетонунда јазмышды: «Мән елә билирдим ки, сиз минбәрә чыханда чамаата дејирсиниз: чамаат көзүнүзү ачың, өз гәдру гижмәтиниз билин, дөвләтли көрәндә баш өјмәјин. Амма инди ај Кәнчә моллалары, сиз өзүнүз бир ғызыл торбасы көрәндә, ушаг ғырмызы алма көрән кими дүшүрсүнүз имәкләмәјә. Будурму моллалы?!»²

Еләчә дә М. Ә. Сабир «үммәтин пулуну алыб көзләрини исладан» рөвзәханлары, «һәр јердә сөһбәт ачыб мин-мин јалан сатан» дәрвишләри, «анчаг һәдјевү еһсандан» вәз едән ванзләри, һәр јерә баш сохуб зәкат, фитрә үстә савашан сејидләри, «күндә бир фитва вериб мәхлуғу

¹ Аз. ССР ЕА республика әлјазмалары фонду, архив 45, г— 11(6).

¹ Ч. Мәммәдгулузадә. Әсарләри, 3-чү чилд, Бақы, 1967, сәһ. 673.

² «Молла Нәсрәддин» журналы № 18, 5 апрел 1907-чи ил.

алдадан», «Һәгг сөйләүннн күфрүнә һөкм верән» молла-
лары, «милләти бади-фәнаја верән» ахундлары заһирдә
өзүнү тәкәббүрлү апарыб, батиндә һәр чүр рәзаләтә әл
атан заһидләри өзүннү сатирик ше'рләриндә һәвә ет-
мишди. Шаир әлкәдә ингиләб һәрәкатынын тә'сири илә,
елмин, маарифин јајылмасы нәтижәсиндә руһанилијин
һөрмәтдән дүшмәсиндән шикајәтләнән моллаларын ди-
линдән кинајә илә јазмышды:

«Биәләр идик халгын инандылары,
Пир-һидајәт дејә гандылары,
Нур көрүрләрдә гаранлыгылары,
Биәдә иди чүмлә газандылары.
Ким биәә пул вермәсә бәднам иди,
Ах .. Нечә кәф чәкмәли әјям иди!».

Мүсәлман руһанилијиннн чәһаләтпәрәстлији, мүфтә-
хорлуғу вә доносбазлығыны һабелә Ә. Гәмкүсар, Ү. Һа-
чыбәјов тәғид атәшинә тутмушлар. Шаир Ә. Гәмкүсар
«Истибадәди-руһани» адлы бир мөгәләсиндә ахундла-
рын, моллаларын, газыларын әсарәти алтында инилдә-
јән авам диндарлара мүрачнәт едәрәк, онлары «истиба-
дади-чисмани» илә јанашы «истибади-руһанини» дә
јыхмаға чағырылды¹. Маарифпәрвәр публисист Ү. Һа-
чыбәјов биринчи рус ингиләбынын күтләләрә кәстәрдији
ојадычы тә'сирә гаршы мүсәлман руһаниләринин чы-
хышларыны мәнәрәтлә ифша едәрәк кәстәрди ки, га-
ракүрүһчү «үләма вә руһаниләрин нәзәринчә һүрријәт
истәмәк, милләт мәчлис ачдырмаг, касыб-кусубун геј-
динә галмаг, халгы маарифләндирмәк... дүнјаја ујуб
гафил олмагдыр»². Әввәлләр әһали үзәриндә мүејјән нү-
фуз вә тә'сири олан, әһалини гәфләтдә сахламаға чалы-
шан чәһил вә надан моллалар өзләринин «руһанилијә
јарашмајан бир чох фәна рафтарларынын үстү ачыла-
чағы горхусундан» күтләләри елм вә маарифдән узаг-
лашдырмаға тәшәббус едирләр³. Јазычы Ј. В. Чәмәнзә-
минли «Ағ бухагда гара хал» һекајәсиндә, шаир вә јазы-
чы М. С. Ордубади «Өлү дирилән кечә» ше'риндә, шаир

Ә. Нәзми «Мәрсижәханлар» фелјетонунда моллаларын
өз һејвани шәһвәтини сөндүрмәк үчүн нә кими чиркин вә
рәзил васитәләрә әл атдыларыны тәсвир едирләр. Әдиб
Ә. Һагвердијев «Хортданын чәһонном мәктублары» әсә-
риндә мүсәлман руһаниләрини јаланчы, икмиүзлү, ган
ичән, шәһвәт дүшкүнү олан адамлар кими охучуларә
төгдим едир, диндарларда онлара гаршы дәрнн кин вә
нифрәт ојадыр.

Көрүндүјү кими, ингиләбчы демократ маарифчиләр
мүсәлман руһаниләрини һеч дә ислаһ етмәк вә онларын
әхлағыны јахшылашдырмаг мәгсәди илә тәғид етмә-
мишдиләр. Онлар дин кими бу ичтимаи зүмрәнин дә
өлүмә мәнқум олдуғуну артыг дәрк етмишдиләр. Буна
көрә дә онлар халгын көзүнү ачыб руһаниләри бир тү-
фәјти үнсүр кими чәмијјәтдән говмаға чағырырдылар.
Онлар чохлу фактлар вә дәлилләр кәтирмәккә зәһмәт-
кеш халгы инандырмаға чалышырдылар ки, мүсәлман
руһаниләри өз мәнфәәтләри үчүн нәинки дини, еһкамы,
шәриәти ајағлары алтында тапдаламаға, һәтта милли
мәнәфеји, гејрәти, намусу сатмаға һазырдырлар. Буни
исә јалғыз онларын надавлыгы, чәһаләти илә изаһ ет-
мәк олмәз.

Маарифчиләримизин марксизмә јахындан таныш
олмуш ахырынчы нәсли руһанилијин чәмијјәтдә ичтимаи
ролуғу ачыб кәстәрмәјә даһа чох сәј едирләр.

Н. Нәриманов мо'рузә вә чыхышларында мүсәлман
руһаниләринин Октјабр ингиләбына вә Совет һөкүмәти-
нин илк тәдбирләринә гаршы тутдуғу мүнәсибәтдән
данышаркән кәстәрди ки, руһаниләр һәмишә динин
мөһтәкирләри ролунда чыхыш етмиш вә едирләр. Онлар
аллаһын, пејгәмбәрин адындан «чәһнәтә гәбз» сатыр-
лар, һәр чүр оғруја, гатилә, зүлмкара «сән шәр иш көр,
мән бир аббасы алыб сәннн күнаһыны бағышларам»
дејирләр. Мәһәммәд пејгәмбәр адамларә Гур'ан охујун
ки, гираәт етмәји өјрәнәсиниз, демшидрәсә, руһаниләр
ону өлүрә дә охујурлар ки, бунун мүғабиләндә пул
алырлар⁴. Н. Нәриманов руһаниләри һаким итисмарчы
сийфин тәркиб һиссәси һесаб едир, онларын буржуа вә
мүдкәдарларла мәнәфе бирлијини ачыб кәстәрир. Руһа-
ниләрә буржуазиянын вә мүдкәдарларын әл-әлә вериб

¹ Бах: Әлигулу Гәмкүсар. Сечилмиш әсәрләри, Баки, 1959, сәһ.
154.

² Ү з е ј и р Һ а ч ы б ә ј о в. Әсәрләри, 3-чү чилд, Баки, 1968,
сәһ. 139.

³ Јенә орада, сәһ. 211.

⁴ Бах: Н. Нәриманов. Религия и коммунизм. Республиканский
руководственный фонд АН Аз. ССР, арх. 26, т—10 (243).

истисмара вә иртичаја рөвач вермәсини гејд едәрәк, Н. Нәриманов дејирди ки, руһаниләр нәинки пул күчүнә Гур'ан әјәләрини варлыларын нәфинә шәрһ едирләр, һабелә фәһлә вә кәндлиләрлә синфи мубаризәдә ачыгачыгына чара, буржуазијаја вә мүлкәдарларә тәрәф чыкырлар. Мүфтиләр, шејхүл-исламлар, маһал ахундлары, шәһәр газылары јерләрлә аектур мә'лумат топләјырлар, әһалинин әһвал-руһијјәси һаггында тез-тез һөкүмәт данрәләринә хәбәр верирләр. Христиан вә мүсәлман руһаниләрә дүнја мұһарибәсини иттиһам етмәк, ону апаран империалистләрә лә'нәт охумаг әвәзинә «кил-сәләрдә вә мәсчидләрдә гардаш гырғынына игдам едирләр», јәһуди таланларына, ермәни-мүсәлман гырғынларына фатва верирләр»¹.

Совет һөкүмәтинин дини дөвләтдән, мәктәби диндән ајырмаг һаггындакы декретинә гаршы мүсәлман руһаниләрнин дүзәлтдикләри фитнәкарлығы Н. Нәриманов бөјүк мәһарәтлә ифша етмишдир. О, күтләләри баша салырды ки, Октјабр ингилабы эһмәткешләри «руһаниләрин мин иллик мүтләғијјәтиндән азад етмишдир», руһаниләрә дөвләт вә мүлки ишләрә мүдахилә етмәји гадаған етмишдир, руһаниләр исә бунула разылашмаја раг Совет һакимијјәтинә гаршы мүртәчә тәблиғат апарырлар, мә'минләрин дини һиссләриндән сун-истиғадә едирләр, бә'зи либерал моллалар күтләләр үзәриндә тә'сирини сахламаг вә диндарларын нәзәриндә шәриәтин нүфузуну јүксәлтмәк мәгсәди илә мубаризә тактикасыны дәјишдириб коммунизм идејасынын Гур'анын өзүндән көтүрүлдүјүнү, пејғәмбәрин куја адамлары дүнјәви емләрә охумага чағырдыгыны сөјләјирләр. Н. Нәриманов руһаниләрин нүфузунун күтләләр ичәрисиндә һәлә сахландыгы бир шәраитдә руһанилијә гаршы еһтијатла мубаризә апармагы, күтләләрлә мәишәтчә бағлы олан намуслу моллалары Совет һакимијјәти тәрәфинә чәлб етмәји тәләб едирди². Руһанилијә гаршы мубаризә апармагын јоллары вә васитәләри һаггында Н. Нәримановун фикирләри о заманкы шәраит үчүн чох дүзкүн олдуғуну В. И. Ленин гејд етмишди.

¹ Бах: Н. Нариманов. Речь на собрании муллы и учителей татарских школ в гор. Астрахани, 20 декабря 1918 г. Астрахань, 1919.

² Бах: Н. Нариманов. Речь на собрании коммунистов-большевиков и ответственных работников мусульман, 28 декабря 1918 г. в Астрахани.

Азәрбајчан маарифчиләри тәрәфиндән руһанилијин тәнгид едилмәси диндарларын көзүндә һәмин ичтиман зүмрәнин нүфуздан дүшмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Бу да өз нөвбәсиндә руһаниләрин тә'сири алтындан күтләләрин чыхмасы ишини хејли асанлашдырды. Доғрудур, күтләләрин руһанилијин тә'сириндән гопарылмасы нәтичә е'тибарилә онларын фәал ичтиман мубаризәјә чәлб едилмәсиндән асылы иди, лакин дин хадимләринин һәгиги симасынын вә ичтиман ролунун көстәрилмәси эһмәткешләрин азадлыг һәрәкәтына өз әкс тә'сирини көстәрмәјә билмәзди. Маарифчиләрин бу мәсәләдә бахышларынын мәһдуд чәһәти мәһз онда иди ки, онлар руһанијјәтин әсарәтиндән күтләләрин азад едилмәсиндә елмин, тәнгиди фикрин ролуну һәддиндән јүксәк гиймәтләндирдиләр вә бу сәбәбдән Азәрбајчан руһаниләринин мүхтәлиф тәбәгәләринин мүфәссәл, өлдүрүчү тәнгидини вермишдиләр. Шүбһәсиз ки, Азәрбајчан маарифчиләри тәрәфиндән мүсәлман руһанилијинин тәнгиди өз сијаси вә нәзәри истиғамәти е'тибарилә исламын тәнгид едилмәсинә доғру јөнәлдилмишди, үмумијјәтлә динин, хүсусилә ислам дининин ифша едилмәси ишинә хидмәт едирди.

АЗЭРБАЙҶАН МААРИФЧИЛЭРИ ТЭРЭФИНДЭН ИСЛАМЫН МЭИШЭТДЭ ВЭ ЧЭМИЈҶЭТ НЭЈАТЫНДА РОЛУНУН ТЭНГИДИ

1. Исламын мөишөтдө ролунун тэнгиди

Башга дүнја динлөри кими ислам да мө'минлөрдөн мөэјјөн мөишөт гәјдаларына (јемөк, ичмөк, кејинмөк, ишлөмөк, әјләнмөк, аилә гурмаг, сөһһәти көзлөмөк вә с. гәјдаларына) әмәл етмөји тәләб едир. Гур'анда мубаһ ја мөкруһ, һалал ја һарам һәрәкәт вә әмәлләр шәклиндә верилмиш бу мөишөт гәјдалары мө'минләрин бүтүн һәјат тәрзини, отуруб дурушуну мөэјјөн чөрчивәјә алып, онларын сәрбөст давраһышларына, истәдикләри кими (ичтимаи асајиш гәјдаларыны көзлөмөк шәрти илә) јашамаларына манеә олур. Ислам дининдән кәлән вә онун тәгдис етдији мөишөт гәјдалары, адәт вә ән'әнәләри синфи чөмијјәтдә һаким ичтимаи мүнәсибәтләрин бир нөв әлавәсинә чеvрилмишдир. Ф. Енкелс исламын мөишөтә тәсирини һәмин дин үчүн чох сачијјәви һесаб етмиш вә буну «специфик Шәрг мәрәсимләри»ндә, «дини гадағанлар системи»ндә көрмүшдүр. Мүсәлманлар ислама, онун бу вә ја дикәр мөзһәбинә мансуб олдуғларыны нүмајиш етдирмөкдән өтрү чохлу дини адәт вә гәјдалара әмәл етмәли идиләр.

Гур'анын мөишөтдә тәлгин етдији әмр вә гадағанларын мәнәсызлығыны вә мүртәчелијини тәсәvvүр етмөк үчүн онлардан ән мүнүмләрини бурада садаламаг кифәјәтдир. Шәраб ичмөк¹, донуз әти јемөк,² сурәт шәклини чөкмөк³ гадағандыр, сүннәт етмөк вачибдир. Арвад-ушаг кишинин аллаһ гаршысында борчунун јеринә

јетирилмәсинә манеә олур¹. Мүсәлманлар анчаг өз дининдән олан вә дикәр китаб әһли олан адамларын чидди нәзарәти алтында тәрбијә едилән гызлар илә евләнә билләрләр². Киши евләндији арвада һәдијјә (мөһр) вермәлидир³. Дул галан арвад әри өлөндән анчаг 4 ај 10 күн сонра јенидән әрә кедә биләр⁴. Әрин бошадығы арвад анчаг үч дөфә аналыг һалы оландан сонра башга әрә кедә биләр⁵. Әкәр бир киши арвадыны үчүнчү дөфә бошамыш олса, онда киши һәмин арвады анчаг башга бирисинә әрә кедиб бошандыгдан сонра јенидән ала биләр⁶. Әри ја арвады ола-ола башгасы илә јашајанлардан һәр биринә јүз көтөк вурулсун⁷. Мө'минләрин гызлары вә арвадлары өртүкдә кәзмәлидирләр⁸. Бундан әләвә сонрадан јаранмыш дини әдәбијјат башы ачыг су ичмәји, хәрәк јемәји, башда сач гојмагы, башга диндән олан адамларын ихтираларындан истифадә етмәји, онларла гоһүм олмагы гадаған едир. Дини әдәбијјат һәбелә мө'минләрин јатмаг, дурмаг, сәфәрә чыхмаг, пбадәт гылмаг вә с. заманы көзлөмәли олдуғлары бир чох башга гәјдалары мөэјјөн едир.

Одур ки, АзәрбајҶан маарифчиләри ислам дининә вә идеолокизасына гаршы апардығлары мүбаризәдә динни мүсәлман халғларынын мөишәтиндә ојнадыгы мүртәчә, мүнәфизәкар ролуну ачыб көстәрмәјә мүстәсна дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт вермишдиләр.

Ислам дини бир сыра мәнәсыз вә мүртәчә әмр вә гадағанлары илә мүсәлман халғларынын мөишәтинин дурғунлуғ вә кәсаләт ичәрисиндә сахладығыны АзәрбајҶан маарифчиләриндән биринчи олараг М. Ф. Ахундов көстәрмишдир. О, Гур'анын гадыллара үзү ачыг кәзмәји, ичтимаи јерләрдә көрсәнмәји гадаған едән һичаб әјәсинин мејдана чыхмасы сәбәбләрини реалистчәсинә шәрһ едир вә бу әјини чари олмасы нәтичәсиндә мүсәлман халғларынын илә һәјатында гәрар тутмуш бир чох чиркин адәтләри тәнгид һәдәфинә чеvрир. М. Ф. Ахун-

¹ Гур'ан, сурә 64, аја 14.

² Гур'ан, сурә 5, аја 7.

³ Гур'ан, сурә 4, аја 23—25.

⁴ Гур'ан, сурә 2, аја 234.

⁵ Гур'ан, сурә 2, аја 228.

⁶ Гур'ан, сурә 2, аја 229—230.

⁷ Гур'ан, сурә 4, аја 19.

⁸ Гур'ан, сурә 33, аја 59.

¹ Гур'ан, сурә 5, аја 92.

² Гур'ан, сурә 5, аја 4.

³ Гур'ан, сурә 3, аја 4.

дов мусулман гадынларынын өртүкдө сахланмасыны талөб едөн һамин ајонни мејдана чыхмасыны Мәһәмәд пејғәмбәрнин чаван арвады Ајишәнин Сәфван адлы бир көңчлө дүшмүш бојунбагыны ахтармаг бәһанәси илә карвандан керн галыб ешгбазлыг етмәси илә бағлы олдуғуну көстәрир. О јазмышды: «Ајишәнин налајиг һәрәкәтиндән баш верән бу әһвалат она сәбәб олду ки, пејғәмбәр Ајишәјә олан ифрат мәһәббәтиндән вә рәгибләринә гаршы шиддәтли гысганчылыгындан һичаб әјәсини орталыға атды¹.

М. Ф. Ахундов комедијаларында көһнә мәишәт сәһнәләринин тәсвирини вермиш, ислам дининин тәләб вә көстәришләри әсасында гурулан һәјат — илә мүнәсибәтләрини (чохарвадлылыг вә онун ејбәчәр нәтичәләри, гыз гачырмаг вә зорла гызы әрә вермәк, кичик јашларындан нишанламаг вә с.) гамчыламышдыр. О јазмышдыр ки, исламы гәбул етмәк сәјәсиндә Шәрг халқларынын һәјат вә мәишәтинә бир чох чаһиланә, ијрәнч адәт вә гәјдалар дахил олмушдыр. Әјнинә узун чуха кејмәк, башына бир батман кәлән сарыг гојмаг, сааты күн чыхандан күн батана гурмаг, өлкәнин һөрмәтли адамларына имамын көпәји, Әлинин ити кими адлар вермәк, евдә, ичтиман јерләрдә башы папағлы отурмаг, мөктәбдә, мәсчиддә дизи үстә отурмаг, мүгәссирләрин ајағларыны фалаггаја гојуб дөјмәк, нәғмә охумағы, рәс етмәји, мусиги чалмағы, шәкил чәкмәји гадаған етмәк вә с. бүтүн бунлар ислам дининин чари олмасы сәјәсиндә мусулман халқларынын һәјат вә мәишәтиндә өзүнә јер тапмышдыр.

Ислам дининин мусулман мәишәтиндә мүртәчә рол ојнадығыны бөјүк демократ маарифчи Н. Зәрдаби «Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә бир чох конкрет фактлар вә мисаллар әсасында ачыб көстәрмишдыр. Н. Зәрдаби дејирди ки, чаһил вә фанатик мусулман руһаниләри һәр бир јенилији «шәриәтә рәхнә вуран» иш, әмәл елан етмәклә чоһдан көһнәлимиш, заманын руһуна ујғун кәлмәјән мәишәт гәјдаларыны дәјишдирмәјә чидди манәә олурлар. Онларын әгидәсинчә, мәсәлә «башмаг, папаг кејмәк дә, дизи үстә әл илә чөрәк јемәк дә

¹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддәвлә мәктүблары, Бақы, 1959, сәһ. 107.

шәриәтин шәртләриндәндир¹. Мәһз исламын чари олмасынын нәтичәсиндир ки, мөктәбләримиздә «башымыза гапаз вуруб, ајағымызы фәләггәјә салыб әдәби-тәһарәт, гүсәл вә гејрә өјрәдиләр²», орада «јумруг, силлә» кими тәрбијә «васитәләриндән» истифадә едиләр.

Диндән кәлән «гәдим әдәтләрин нә гәдәр бизләри керн салдығыны» тәсдиг етмәк үчүн Н. Зәрдаби көстәрирдики, Бақы мусулманлары «кимназијада охујанлары... мусулманлыгдан чыхмыш һесаб едиләр... Бир кәс чәкмәјә охшајан чувәт кејндә... она кинајә едиләр... Өврәт фәјтона минәндә ону гејри бир пис ад илә адландырырдылар. Киши минәндә ону лоту вә гумарбаз һесаб едиләр³. Бақы мусулманлары театра, хејријә чәмијәтинин ичләсләрына кетмәздиләр, чүнки «онлар күн батандан сонра евдән чөлә чыхмағы күнаһи-кәбирә һесаб едиләр⁴. Елмә, маариф, тәрәггијә говушмаг үчүн Н. Зәрдаби диндән кәлән бу кими «гәдим әдәтләри дәјишдириб заманәјә мувафиг иш көрмәк» ләзим кәлдијини ирәли сүрүрдү⁵.

Маарифпәрвәр шаир С. Ә. Ширвани дә бир чох шәһәрләриндә мусулманлыгын башга динә мәнсуб олан адамларла дуруб отурмағы, онларла гоһумлуг етмәји, онларын дилини, мәдәнијәтини өјрәнмәји гадаған едән мәишәт нормаларыны тәнгид әтәшинә тутмушдыр.

Бу һәдиси нә заман зикр гылыб пејғәмбәр—
Ки, олур рус дилијән охујан кәс кафар?
Аллаһ, аллаһ, бу нә бөһандыр, әја һиләткар,
Ихтилафати-лисәндыр бизә нә мәт, һәди.

Ислам дининин көһнә мәишәти тәсбит вә һифз етдијини Н. Вәзиров да өз әсәрләриндә гамчыламышдыр. О дејирди ки, мәишәтимиз, әдәтләримиз, рәфтарымыз «бизн дәшти гыпчаг әһли» кими көстәрир, «бизим адәти-гәдимә зәманә рәфтары илә дүз кәлмир», биз ата-баба әдәтләрини, мәишәти дәјишдирмәјә сәј етмәлијик⁶. Ата-

¹ Нәсән бәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, 1960, сәһ. 114.

² Јәнә орада, сәһ. 101.

³ Јәнә орада, сәһ. 219.

⁴ Јәнә орада, сәһ. 221.

⁵ Јәнә орада, сәһ. 210.

⁶ Н. В. Вәзиров. Мәгалә вә фелјетонлар. Бақы, 1961, сәһ. 15.

бабаларымыз хоруз вә гоч дөүшдүрүбләр, ит боғушду-
рублар, гуршаг туташдырыблар, дәрвиш нағылына гу-
лаг асыблар, илан ойнадыблар, тирјөк, бәнк, буруноту
чәкибләр, гызылгуш сахлајыб тумарламагла күнләрини
кечирибләр, дөрд-беш каса хамырашы јејиб «афијәт
олсун» дејиб јатыблар, башына мотал папаг гојуб, чижни-
нә узун аба салыблар, паланын көлкәсиндә әјләшиб
ајағјалын, гарныачыг көзибләр, гыз гачырдыблар, мал
оғурлајыблар, шит-шит зарафат едибләр, гејрәти, мил-
ләти гәпјә сатыблар. Биз дә бу јол илә кедирик. Һал-
буки заманә дәјишилмишдир, «Һәр заманонин бир гана-
чағы вар», инди «заманә тәрәгги заманыдыр вә тәрәгги
етмәјән тајфа күнү-күндән тәнәззүл едиб ахырда пуч
олачагдыр»¹. Авропада елм, техника, шәхси тәшәббүс
инкишаф етдији һалда мүсәлман өлкәләрини шәрјәт гәј-
даларынын чари олмасы сәјәсиндә чәһаләт, зүлмәт,
рәһмәсизлик, фүрсәтсизлик бүрүмүшдүр. Ислам дини мү-
сәлманларын јени һәјәт уғрунда, јени мәшәт уғрунда
мүбаризәјә галхмасына мане олур². Бу ачыначағлы вә-
зијјәтдән чыхыш јолуну Н. Вәзиров елмә, маарифә јијә-
ләпмәкдә, «зәһмәт вә елмин бирләшиб» гүдрәтли бир
мүбаризә силаһына чеврилмәсиндә көрүрдү³. Комедија-
ларында да Н. Вәзиров көһнә адәт-ән'әнәләри, мүсәлман
мәшәтинин ејбәчәр чәһәтләрини тәнгид һәдәфинә чевир-
мишди. Тәһсил вә тәрбијә ишләрини јени үсулла гурмаг,
мүсәлман мәшәтиндә наданлығын мәнбәји олан гадын
әсарәтини арадан галдырмаг, азад севки әсасында мөһ-
ком аилә гурмаг Н. Вәзировун өз комедијаларында мү-
дафиә етдији башлыча идејаларындандыр. Н. Вәзировун
бизә кәлиб чатмамыш «Ев тәрбијәсинин бир шәкли»,
«Гара күнлү» драмлары башдан-баша һәммин мәсәләләрә
һәср олунмуш иди.

Мүсәлман мәшәтинин керилијини, ичтимаи инкиша-
фын тәләбләринә ујғун көлмәдијини Ф. Көчәрли хуәси
олараг тәһлил етмишдир. О «Мәшәтминизә даир» баш-
лыгы илә јаздығы мәгаләләриндә көстәрди ки, мүсәл-
ман мәшәти «бәшәријјәт карванынын гатарындан үзүл-
мүш јорунуг дөвә киими бир јердә галыб, узун дәһрләри

хаби-гәфләтдә кечирир»¹. Ф. Көчәрлијә көрә мүсәлман-
ларын ичтимаи һәјәтинин керидә галмасынын башлыча
сәбәби «чамааты тәшкил едән һәр бир синфин өз дарча
вә гаранлыг даирәсиндә күзәрән етмәсидир», «Һәр бир
фирғәтин өз хуәси кар-барынын, нәф вә сәләһынын
вә доланачағынын даланча» кетмәсиндир, «ријәсәт вә
һөрмәт иддиасында олан руһани аталарын вә аличанаб
ағаларын һирси, гәрәзи, тамаһы вә күтбејинлијидир»².
Дурғунлуг кечирән мүсәлман мәшәтини тәзәләмәјин
вә дәјишдирмәјин башлыча васитәсини Азәрбајчан ма-
арифчиси елмдә, маарифдә, тәрбијәдә көрүрдү. Ф. Көчәр-
ли јазмышды: «...Мәрәзләримиз чох исә дә, онларын
үмдәси вә мүһлики чәһаләт вә наданлыгдыр. Оун доғру
вә һәгги мүәличәси елм вә тәрбијәдир. Она бинаән һал-
һазырда һәр шејдән артыг еһтијачымыз елм вә әдәбдир,
мәрифәт вә көмәлдир ки, бунлары тәһсил етмәмиш
мәшәтимиизи гәјдә вә низама салмајачағы»³.

Ф. Көчәрли бир маарифчи киими, габагчыл зијалыла-
ры мәјус олмамаға, халг маарифи тарласында әзмлә
чалышмаға чағырырды. О, тәһсили битирдикдән сонра
ишләмәјә кәнд рајонларына кетмәјән, шәһәрләрә долу-
шуб милјончуларын јанында гуллуға кирән, бош-бош
милләтдән, гејрәтдән данышан зијалылары тәнгид едир,
халг маарифи јолунда чалышмағы шәрәфли иш, мәһә-
ви борч һесаб едирди. О дејирди ки, зәһмәткеш күтләләр
мадди не'мәтләр истәһсал едиб бизим доланачағымызы
тә'мин етдикләри киими биз зијалылар да күтләләри ма-
арифләндирмәјә, онлара олунан зүлм вә ситәми раф етмә-
јә, онларын һәјәт вә мәшәтинни дәјишдирмәјә борчлујуг.
Ф. Көчәрли јазмышды: «Һәгигәтдә бизим дирилијимиз,
мајеји-һәјәтымыз вә ејш-ишрәтимиз бу гара рәијјәт
адланан күруһун пүрмәшәггәт зәһмәтинә бағлыдыр.
Бунлар бизә мадди тәрәфдән раһатлыг, әмнијјәт вә аса-
јиш вердикләри киими, зиндәканлығымыза лазым олан
мајеһтијачы мүһәјјә гылдығлары киими, биз дә әвәзиндә
борчлујуг ки, бунлара руһанијјәт вә мәһәвијјәт чәһә-
тинчә гуллуғ едәк, бунларын һаггында олунан зүлм вә
ситәми дәф едәк, руһларынын вә ағылларынын тәрәгги
вә тәрбијәсинә сәрфи-һүммәт көстәрәк»⁴.

¹ Бах: Н. Б. Вәзиров. Мәгалә вә фелјетонлар. Бақы, 1961, сәһ. 22.

² Бах: Јенә орада, сәһ. 49.

³ Бах: Јенә орада, сәһ. 54.

¹ Бах: Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1963, сәһ. 187.

² Бах: Јенә орада, сәһ. 188.

³ Јенә орада, сәһ. 191.

⁴ Јенә орада, сәһ. 194.

Ф. Көчәрли дејирди ки, мүсәлманларын һәјат вә мәшәти онлары тәшәббүссүз, чүр'әтсиз, зәлил вә хар етмишдир. Бу кејфијәт санки «һәмшиә горху алтында өмүрләрини чүрүдөн, дилсиз, ағызсыз, фәғир вә јазыг аналарын сүдү илә» онларын ганына ишләмишдир¹. Адәтләринин чари олмасы сәјәсиндә 8—10 јашлы балача бир гызы 40 јашында дөвә бојда вә күтбејин бир кишијә әрә верирләр. О замандан гызын һәјатында гара күнләр башланыр, бир даһа өмрүндә ағ күн көрмәјир, севинчә һәсрәт галыр вә һеч кәсдән тәсәлли ала билмир, әри ону тез-тез дөјүб сөјүр, тәһгир едир, инсани ләјагәтини алчалдыр, бир аз сонра да үстүнә башга бир арвад, үчүнчү, дөрдүнчү арвад алыр. Мүсәлманлар арасында кәбин кәсдирмәк «бир бошгаб ширни, бир кәллә гәнд вә үч манат пула» баша кәлдији кими, бошанмаг да бир стәкән су ичмәк кими асан бир ишдир. Бүгүн буиларын нәтичәсиндә мүсәлман гадыны вахтындан әввәл гочалыр, саралыб солур². Мүсәлман гадынлары евдә, мәктәбдә тәлим-тәрбијә көрмәдикләри үчүн онлар һәјатда, мәшәтдә өз ролуну ојнаја билмирләр. Бу һал ушаг тәрбијәсинә, мәшәт гуручулуғына, кишиләрин, кишиләр ишләмәләринә вә мә'нәви инкишафына мәнфи тә'сир кәстәрир. Ф. Көчәрли јазмышдыр: «Билмәк кәрәкдир ки, үнас әһалинин елм вә мәр'ифәтсизликләри учундан бу гәдәр далда галмалары, бу гәдәр биихтијар, авам вә сәдәдил олмаглары мәнз бир өзләринә вә кишиләринә зәрәр јетирмир, бәлкә буилардан да артыг онун зияны вә сәдәмәси өвләда вә көрпә балалара тохунур»³.

Беләликлә, Ф. Көчәрли ислам дини илә бағлы олан кәһнә адәт-ән'әнәләри, мәшәти чидди тәнгид едир. Онларын арадан галдырылмасыны тәләб едирди. Лакин бунула белә Ф. Көчәрли белә һесаб едирди ки, мүсәлман мәшәтини буховлајан исламын чүрүк вә мә'насыз әмр вә гадағанлар системи дејилдир. Гур'ан вә шәриәт һеч дә мүсәлман халгларынын һәјат вә мәшәтинин дәјишдирилмәсинә вә инкишаф етмәсинә манеә олмур. Ислам ичтимаи тәрәггијә бухов олмушдур, мүсәлман өлкәләриндә боғуг бир атмосфера — јаранмышдыр — сөјләјән С. Мәмандаровун әксинә олараг Ф. Көчәрли дејирди ки, ислам «әсла мүсәлманларын нә мә'нәви, нә дә

мадди инкишафына манеә олмур», онун мәшәтә анд тәләбләриндән дәјишилмиш шәриәтә ујғун кәлмәјәнләрини ислаһ етмәк кифәјәтдир¹.

Ислам дининин мүсәлманларын һәјат вә мәшәтиндә ки мәнфур ролуну ингилабчы демократ маарифчиләр хүссилә кәскин тәнгид етмишдиләр. Ч. Мәмәдгулузадә «Хатират»ында ислам дининин о заман әзәрбајчанлыларын мәшәтинин нә дәрәчәдә буховлајыб сүстләшдирдијини тәсвир едәрәк јазмышды ки, көзүмү ачдыгда мән «дүнјаны гаранлыг көрмүшәм» вә бу гаранлыгда илк дәфә ешитдикләрим «аллаһу әкбәр» сәдалары вә әзан сәси олмушдур. Һәмин «гаранлыг дүнјада» мән һәмшиә «ата вә анамы, дајымы, гөһум-әгрәбамы, гоншуларымы вә чәми мө'мин вәтәндашларымы намаз гылан көрмүшәм», оруч тутан көрмүшәм. Моллалар, ахундлар, ваизләр диндарлары инандырмышдылар ки, «аллаһа јазыг олмаг үчүн», «чәннәти-мәкан олмаг үчүн» даим ибадәт етмәк ләзымдыр, һәм дә елә ибадәт етмәк ләзымдыр ки, «аллаһ бәндәсинин бүтүн овгатыны мәшғул етсин». Онлар авам мүсәлманлары инандырмышдылар ки, «дүнја мәшәтиндә» хејир әмәл намаз гылыб оруч тутмагдан, шәр әмәл «оручу јемәкдән вә бығларынын учуну узатмагдан вә мүсәлман олмајан инсанын јағыны јемәкдән» ибарәтдир².

Ч. Мәмәдгулузадә хатырлајырды ки, шәһәр вә кәндләрдә мәсчидләрин һәјәт-бачасы «кечә вә күндүз намаз гылан илә долу оларды», «мө'мин мүсәлманлар күндүз истираһәтинин вә кечә јухусуну «өзүнә вә өз биچارә оғул-ушағына һарам едиб» күндә гылынан беш вачиб намаз-дана башга чүмә күнләри вә бајрам кечәләри сүбһәдәк намаз гылардылар. Адам өләндә намаз гылардылар, көј курулдајанда намаз гылардылар. Ај тутуланда намаз гылардылар, гара јел әсәндә намаз гылардылар, анд ичәндә намаз гылардылар, нәзир дөјәндә намаз гылардылар, ичарә верәндә намаз гылардылар, бекар галанда намаз гылардылар вә и. а. Кечә-күндүз намаз гылмагдан мө'мин мүсәлманларын алнында мөһүр јер етмишди.

¹ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бакы 1963, сәһ. 217.

² Бах: Јенә орада, сәһ. 120—121.

³ Јенә орада, сәһ. 224.

¹ Бах: Фириду-бек Көчәрли. Из истории ислама. Газ. «Новое обозрение» № 3626, 20 июля 1984 г.

² Бах: Чәлил Мәмәдгулузадә. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бакы, 1967, сәһ. 600.

Һәтта хәстә олдулары заман јатдылары јердә башы илә, көзү илә ишарә едә-едә, буну да бачармасалар, өз-өзүнә охуја-охуја назам гылардылар. Ч. Мәммәдгулузада «кечә-күндүзүн ијирми дөрд саатына да чәннәтин ачарыны ахтармаға» сәрф едән мө'мин мүсәлманларын нә вахт ишләдијинә тәәччүб едәрәк, сонралар јазмышды: «О вахт мө'мин дин гардашларымы һәмнин дини мәшгәләләринә бир отурума беш саат сәрф едән көрәндә вә гејри ибадәт вә ријазәтләринә кенә чох-чох саатлар сәрф едән көрәндә, дәхи бир мәсәләјә диггәт верә билмирдим ки, бәс онлар әмри-мәншәтләри үчүн рузи газанмаға һансы вахтларыны вә күнүн вә ја кечәннин һансы вахтыны сәрф едирләр»¹.

Ч. Мәммәдгулузада јенә орада јазырды ки, мән көзүмү ачыб ата вә анамы, гоһум-әгрәбамы, гоншуларымызы вә бүтүн һәмвәтәнләримни, ушағ, гоча вә хәстәләр дә дахил олмагла, оруч тутан көрүшәм. Рамазан ајындакы 30 ваңиб оручдан башға мө'мин мүсәлманлар мә'луд оручу, мө'бәс оручу, ејдә-гәдр оручу, һәр ајын үч күнү оручу, әрәфә оручу, мејитин ичарә оручу, атадан галма газә оручу, нәзир вә анд оручу, кәффәрә оручу, дүмаһә оручу вә и. а. тутардылар. Гәдр кечәләри (рамазан ајынын 19 илә 30 арасында олан 12 кечә) онлар сүбһә кими јатмајыб дуа вә сәна охујардылар; шабан ајынын ахыр күнләри бүтүн кәндләрә вә шәһәрләрә санки бир вәлвәлә дүшәрдн: һәр кәс «һиләли-рәмазаны» биринчи көрмәјә чалышарды ки, бүтүн ил мүддәтиндә «залымларын зүлмүндән, саһирләрин сәһриндән вә чиннү вә үсһин шәриндән» һифз олунсун; һәм дә рамазан ајыны биринчи көрән шәхс о мағамда кәрәк салават чевирә-чевирә гылынча бахајды. Шәриәтә көрә, һәр дәфә тәзә ајы көрән адам кәрәк мүәјјән бир шејә бахмалыдыр, мәсәлән, мәһәррәм ајыны илк дәфә көрән гызыла, сәфәр ајыны көрән ајнаја, рәбиүл-әввәл ајыны көрән суја, рәбиүл-ахәр ајыны көрән гојуна вә и. а. бахмалы иди. Буна көрә дә мө'мин мүсәлманлар рамазан ајыны биринчи көрмәк үчүн дамларын, миһарәләрин вә башға уча јерләрин үстүнә чыхыб күнләрлә, саатларла көзләрини күн батана дикәрдиләр.

Ислам дининин инсанлара бу дүнјанын фанилијини

¹ Чәлил Мәммәдгулузада. Әсәрләри, 3-чү чилд. Бақы, 1967, сәһ. 637.

тәлгин етмәси сәјәсиндә мүсәлман өлкәләриндә һамыны санки бир јуху, көрнәшмә тутмушдур. һамы — ушағдан тутмуш бөјүјә гәдр, һөкмдардан тутмуш рәијјәтә гәдр—«бу нахошлуға мүбталадыр». Әкәр онларын бир иши-пешәси варса, бу да «фала бахдырмағ, ит боғушдурмағ, дәрвиш нағылына гулағ асмағ, һамамда јатмағдыр». Мүсәлман руһаниләри исе халғ күтләләринин фәал һәјәта дә'вәт етмәк әвәзинә, динин тәләбләринә даһа дүрүст әмәл етмәјә, ичтиман һәрәкәтләрә вә партијалара гошулмамаға, динмәмәјә, данышмамаға сағырырдылар. Бақы ахунду Абутураб «Һәјәт» гәзетинин сәһифәләриндә чыхыш едәрәк динмәмәјин вә данышмамағын фәзиләти барәсиндә вә'з вә нәсиһәт едирди, өз сөзләрини тәсдиғ етмәк үчүн Иса пејғәмбәрнин һәдисиңә инсан едирди. Ч. Мәммәдгулузада «Лисан баласы» адлы фелјетонунда ахундун бу чанфәшанлығына чаваб верәрәк кинајә илә дејирди ки, «Һәр бир мүсәлман кәрәк данышмасын: хаһ чаһил вә ахмағ ола, хаһ каһил вә саһиб-мә'рифәт» чүнки дил, нечә ки, ислам бујурур, инсанын башына бәлә кәтирир.

Ч. Мәммәдгулузада о заман Оренбургда нәшр олунан мүртәчә «Дин вә мәишәт» гәзетини тәғид едәрәк гадын һәрәкатынын әлејһинә чыхан һәмнин гәзети кинајә илә «Дин вә мәшәггәт» адландырар. О, 1905-чи ил ингиләбындан сонра Азәрбајҗан мәтбуатында гадынларын үзү ачығ кәзмәсини тәләб едән јазыларын чап олунмасыны мүсәлман мәишәтиндә чидди бир дөнүшүн башланғычы кими гијмәтләндирир. Русијада вә гәрбдә гадынларын үзү ачығ кәздикләри үчүн әхләғсызлашдыларыны илдә едән руһани вә буржуа-мүлкәдар мүһәррирләрини ифша едир. О, «Философлар» адлы мәғаләсиндә Франсанын азадлығ вә истиғлалийјәт гәһрәманы Жанна д'Арк, Болгарыстанын вәтәнпәрвәр гызы Тонка Тиховитса-Обретенова, һөкүмәтин әкс тәдбирләринә бах-мајарағ әрләринин ардынча Сибир сүркүнүнә кетмиш мәшһур рус гадынларындан Ф. И. Трубетскаја, М. Н. Волконскајанын һәрәкәтинин вә мәнәви сағлығыны ми-сәл кәтирәрәк бу кими бөһтанлара тутарлы чаваблар верир. О, тә'кидлә гејд едирди, тәүрүбә көстәрир ки, тә'лим-тәбијә көрмүш вә өз ләјағәтинин дәрк етмиш га-дынлар, һансы милләтдән олурса олсунлар, исе јола кетмирләр. Ч. Мәммәдгулузада јазмышды: «Әвратләри-нинизин нәдир күнаһы ки, биз онларын хүсусундә белә бәд-

күман ола-ола бичарэләри гатмышыг дустагханалара вә онлары өзүмүзә гул, кәниз, ашпаз, фәһлә вә ојун-ојунчаг еләмишик?»¹.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән Ч. Мәммәдгулузада белә бир нәтичә чыхарырды ки, ислам дини мусәлманларын һәјат вә мәишәтинин шәриәт мәнкәнәсиндә боғур, орада һәр чүр дәјишиклијә, тәрәгги вә инкишафа манеә олур, исламын мәддаһларынын кечә-күндүз тәблиғ етдикләри шәриәт гәјдалары диндрлары зәлил вә гул етмишди, һәјат вә мәишәтинин күлүнч, мискин вә ачына-чағлы бир һала салмышдыр. О һағлы олараг дејирди ки, мән көзүмү ачыб мусәлманлары «дин вә шәриәт ичиндә көрмүшәм, дин вә шәриәтә гуллуғ едән көрмүшәм, динә вә шәриәтә гул көрмүшәм...»² евләрдә, мәсчидләрдә, мәчлисләрдә, чап китабларында даим белә «мәсәләләр» музакирә олунарды: бу ил муһарибә олачаг ја јох, Мисир хәстәлији јајылачаг ја јох, Ај вә күн тутулачаг ја јох. Вә ја: сәфәр ајынын һансы күнләри ибадәт үчүн даһа муһасибдр, сәфәрә чыхмаг һансы күнләр мәсләһәтдир, тој еләмәк һансы күнләр хошдур, һамама кетмәк вә тәнвир етмәк һансы саатда рәвадыр, һәчәмәт алмаг нә заман чаиздир, һәна гојмаг нә вахт вачибдир вә с.

Ингилабчы демократ маарифчиләрдән Ү. Һачыбәјов ислам мәишәтинин күтләләр арасында елмин, маарифин јајылмасына, мусәлман өлкәләриндә елми кәшфләрин, ихтираларын едилмәсинә манечилик тәрәтдијини көстәрирди. О дејирди ки, ислам мәишәти техники тәрәгги «үчүн мусәид дејилдир», халгын ичәрисиндән даһи ихтирачыларын, кәшфи-кар адамларын чыхмасына манечилик едир. Белә ки, ислам дини мәишәтә вә ичтиман һәјата анд әмр вә гадағанлары илә халга мәнфәәт јетирә биләчәк һәр бир кәшфи, ихтираны «шејтан әмәли» е'лан етмәклә бүтүн «ишығ кәлән јерләри бәрк-бәрк бағлајыбдыр». Онуң рә'јинчә ислам дининин «тә'лин вә тәкфиринин» горхусундан һеч бир «мусәлман оғлу мусәлман телефон, телеграф, машын вә сәир бу кими шејләр ичад етмәк фикринә» дүшә билмәзди. Һалбуки, мусәлман өлкәләриндә дә даһилик үчүн доғулмуш» чохла исте'дад

лар вардыр, фәгәт онлар «чаһил муһит ичиндә тәрәгги едә билмәјиб... итиб-батыбдырлар». Әкәр Едиссон «бизим ичимиздә доғулуб белә шәраит үзрә јашасайды, о да бу күн ичад етдији харигүладә мөканлыга шејтан әмәли дејәрди» вә ја әксинә, инди бизим арамызда Едиссонун ихтирасына шејтан әмәли дејәнләр, Инкиләрдә доғулуб орада тә'лим-тәрбијә көрсәдиләр «онлар да Едиссон кими чүрбәчүр ихтиралары илә әләми инсанлјә-јәтә хидмәтләр көстәрә биләрдиләр...»¹

Көрүндүјү кими Ү. Һачыбәјов чәмијјәтдә техники тәрәггини шәртләндирән ичтиман сәбәбләри, ичтиман муһасибәтләри көрә билмәмишдир, буһу бир маарифчи кими инсанларын јашадығлары чаһил муһит, шәраит вә мәишәтдән ибарәт һесаб етмишдир. Лакин о һәммин чаһил муһит вә мәишәтин гәрар тутмасында исламын әмр вә гадағанларынын чох мәнфур рол ојнадығыны гејд едирди. О, «Гујруглу улдуз» фелјетонунда шәриәтин әмр вә гадағанларынын инсанлары нечә күлүнч вәзијјәтә салдығыны көстәрир. Бурада мө'мин бир һачы бәји «кафир урусларын» чыхартдығы «газуту» охумасында, бәј һачыны «Мәскова кедәндә урусун гајырдығы» вагона минмәсиндә, һәр ики авара бир гочуну рус үлкүчү илә үзүнү гырхдырмасында, ајаг үстә салдат кими «бөвл етмәсиндә» иттиһам едирләр².

Ислам дини илә бағлы олан мәишәт гәјдалары М. С. Орубади, Ә. Һагвердијев, Ј. В. Чәмәнзәминлинин бәдин әсәрләриндә тәнгид һәдәфинә чеврилмишләр. Онлар елми, сәнәти, тамаша көстәрмәји шејтан әмәли һесаб едән Тур'ан әмр вә гадағанларыны, гадынларын өртүкдә кәзмәсини, чохарвадлылығы, азјашлы гызларын гоча кишиләрә зорла әрә верилмәсини, үмумијјәтлә гадынның кишијә гул кими итаәт етмәсини тәлғин едән шәриәт гәјдаларынын дөнә-дөнә гамчыламышлар. Онлар көстәрирди ки, ислам дининин тәгдиз етдији мәишәт гәјдалары мусәлман халгларыны башга халглардан ајырыр, онларын әлдә етдикләри елми вә мәдәни наиллјјәтләрә товшумасына манеә олур, мусәлман халглары илә мусәлман олмајан халгларын арасында даһма одавог јарадыр. Мәдәни халглар чох заман һәммин чүрүк вә ијрәнч мәи-

¹ Чаһил Мәммәдгулузада. Әсәрләри, 2-чи чилд. Баки, 1967, сәһ. 181—182.

² Јенә орада, 3-чү чилд. Баки, 1967, сәһ. 639.

¹ Үзәјир Һачыбәјов. Әсәрләри, 4-чү чилд. Баки, 1968, сәһ. 198.

² Јенә орада, сәһ. 222—224.

шәт гәјдаларына күлүр, онлардан икраһ һисси илә данышыр. Бу да чох һалларда һәмнин халгларын мүсәлман халгларына хор бахмасына сәбәб олур. Мисал үчүн жазычы Ә. Һагвердијевин «Хортданын чәһәннам мәктубларында гәләмә алдығы мөһмин мүсәлман Дәстуров образыны көтүрәк. «Тәһарәти, изаләји-һәчасәти кезләмәкдән әвәзи олмајан» бу адам мәчбуријәт гаршысында «бир ермәнијә әл верәндән сонра «винә кәлинчә әлини һавада сахлајыр», евә кәлән кими «әлини суја чәкир», Әкәр бир мәчлисдә онун әл ағачы «бир нечә ермәни, ја рус ағачлары илә бир күнчә гојулсајды, ағачы чухасынын әтәји илә тутуб, кәтириб евдә һәмчинин суја чәкәрдн»¹. Вә ја мисал үчүн әдибин «Ғабан» һекајәсндә гәләмә алдығы башга бир әһвалаты көтүрәк. Һекајәдә Рәһимбәј овладығы Ғабаны бир арабаја гојуб кәндә кәтирир вә ону арабадан дүшүртмәк үчүн гапы-гапы кәздириб кәндиң ән мөһмин адамларындан көмәк истәјир. Онлардан һеч бири доңуза әл вүрүб өзүнү «рүсвај» етмәмәк үчүн Рәһимбәј пул вериб ону өзүндән узаглашдырыр, Рәһимбәј бу гәјда илә јүз манатадәк пул топлајр².

Ислам дининин мүсәлман халгларынын мәншәтинә кәстәрдији мүртәчә тәсири вә бу тәсириң арадан галдырылмасы јоллары вә васитәләри мәсәләси Азәрбајҗан маарифчиләринин марксизмлә таныш олан һиссәсинин диггәтини дә өзүнә чәлб етмишдир. Н. Нәриманов С. Ағамалыоғлу вә б. кәстәридиләр ки, ислам муһафизкар мөфкурә формасы олмаг етибарилә һәинки бу дини мәнсуб олан халгларын шууруна, мөдәнијәтинә, һабелә адәт-ән'әнәләринә, һәјат тәрзинә чидди тәсир кәстәриб спесифик мәншәт гәјдаларыны вүчүдә кәтиришидир. Һәмнин гәјдалар мүәјјән иғтисади вә ичтиман мүнәсәбәтләрин мәһсулу олмасына бахмајараг, өз әсасында дини характер дашыјыр. Ислам мәншәтинин мәһмунуну тәшкил едән көһнә адәтләр, ән'әнәләр, мәрәсимләр һаким синифләрә нәфдир. Бу мәншәтин әсас чәһәтләри итаәткарлыгдан, мөһминликдән, ислам халгларынын башга халгларә гаршы гојмагдан ибарәтдир. Ислам мәншәти өз синфи мәншәји вә характери етибарилә һад-

шаһын рәјјәт үзәриндә, феодалларын кәндлиләр үзәриндә, руһаниләрин диндарлар үзәриндә, кишиләрин гадыңлар үзәриндә ағалығына әсәсән гурулмушдур. Шәриәтин тәгдис етдији дини бајрамлары вә мәрәсимләри вахтлы-вахтында ичра етмәк, кечә-күндүз ибадәтлә мәшғул олмаг, бөјүјүн үзүнә ағ олмамаг, башга халглары тәғлид етмәмәк, гадыңлары өртүкдә сахламаг, чохарвадлылыг, еркән вә мүвәғәти никаһлар вә с. ичтиман тәрәггини ләңкидир, дурғунлуға, әталәтә шәрт олур. Буна көрә дә дини мәншәт гәјдаларыны арадан галдырмадан чидди ичтиман тәрәггијә наил олмаг мүмкүн дејилдир.

Дини мәншәт нормаларынын арадан галдырылмасынын јолларына вә васитәләринә кәлинчә, Н. Нәриманов, С. Ағамалыоғлу буну көһнә ичтиман гурулушун мәһв едилмәси илә, халгларын мәншәтинин јени ичтиман-иғтисади әсаслар үзәриндә гурулмасы илә әләғәләндиридиләр. Бу бахымдан гадынын мәншәтдә ролуну јенидән гурмаг тәдбирләринә даир С. Ағамалыоғлуңуң фикирләри хүсуси мараг тәшкил едир. О кәстәрирди ки, һичаб феодал иғтисади вә ичтиман гурулушунун мәһсулу вә тәзаһүрү олуб ислам дини тәрәфиндән тәгдис вә тәсбит едилмишдир. Гадынын һәјатда вә мәншәтдә кәлә вәзијјәти мүсәлман өлкәләриндә бир адәт, ән'әнә шәклини алмышдыр. Һәтта бәзи Ғабагчыл зиялылар, жазычылар бу вәзијјәти аңламагдан ачиздирләр. Онлар бә'зән бу вә ја дикәр конкрет тарихи шәраңтдә чохарвадлылыға һагг газандырырлар, бунун ичтиман нәтичәләрини көрмүрләр, һичаб мәсәләсинин Гур'анда олмадығыны сөјләмәклә гадынын һәјатда вә мәншәтдә кәлә вәзијјәтинин арадан галдырылмасыны чадраны атыб үзү ачыг кәзмәсиндән ибарәт билирләр. С. Ағамалыоғлуңун фикринчә, мүсәлман гадынын һәјат вә мәншәтдә шәриәтин тәсдиг етдији вәзијјәтини дејишидирмәк үчүн һәмнин көһнә һәјат вә мәншәтин өзүнү јенидән гурмаг лазымдыр.

Лакин динин тәсдиг етдији мәншәт гәјдалары һисаңларын шуурунда әслрәрдән бәри көк салдығындан онлары арадан галдырмаг чох чәтн олур. С. Ағамалыоғлу мисал үчүн кәстәрирди ки, бә'зән чаһил вә надан гадыңларын өзләри үзү ачыг кәзмәји һәјәсызлыг аламәти кими баша дүшүр, чохарвадлылығы кишинин тәбни һүгугу билиб она һагг газандырыр, мудафиә едирләр. Һабелә дини бајрамлар мүсәлманларын мәншәтинә елә

¹ Ә. Һагвердијев. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чидд, Баки, 1967, сәһ. 97.

² Бах: Јенә орада, сәһ. 291—293.

дахил олмушдур ки, чох заман адамлар бунлары диндар олмалары үзүндөн дежил, адэт үзүндөн ичра едирлэр. Буна көрө дө дини мәишэт гәјдаларыны арадан галдырмаг онлара гаршы узун вә чөтин мүбаризә апармагы тәләб едир.

Азербәјчан маарифчиләри тәрәфиндөн ислам мәишәтинин тәнгид едилмәси зәһмәткешләрин дини әмр вә гадағанларын мәнкәнәсиндөн азад олмасына, онларын өз һәјат шәрәтинә фәал мүнәсибәт бәсләмәсинә чидди тә'сир кәстәрмишдир. Бу тәнгид өз идеја-сјјаси истигамәти е'тибарилә јени һәјат, јени мәишәт уғрунда өлкәдә кенишләнән мүбаризә ишинә хидмәт етмиш, һәмнин мүбаризә үчүн зәмин һазырламышдыр. Азербәјчан маарифчиләринин көһнә ислам мәишәтинә гаршы апардыглары чохилләк кәркин мүбаризә социалист ингилабындан сонра өлкәдә мәдәни ингилабын кечирилмәси ишини хејли асанлашдырмышдыр.

2. Исламын чәмијјәт һәјатында ролунун тәнгиди

Ислам дини бир мәфкурә кими мүсәлман халгларынын ичтимаи һәјатында мүртәчә рол ојнамышдыр. Бу динин ичтимаи ролу һәр шејдән әввәл синфи чәмијјәтдә һаким ичтимаи мүнәсибәтләр вә гәјдалары тәгдис етмәкдән ибарәт олмушдур. Бүтүн орта әсрләр боју ислам дини мүсәлман Шәргиндә һаким феодал мәфкурәсинин мәғзини тәшкил етмишди. Һәтта јени зәманәдә буржуа мәфкурәси мейдана чыхдыгда белә бу мәфкурә чох заман ислам дини илә говушмуш, ондан гйда алмышдыр. Милләтчи буржуа идеологлары чох вахт мө'минләрин дини һиссләри илә ојнајараг ислам дининдән бир идеја әләти вә өртүјү кими истифадә етмишләр. Ислам дини өз мәнфур тә'сири илә мүсәлман халгларынын ичтимаи һәјатынын мө'нәви вә сјјаси атмосфәрасыны позмагда, адамларын шуруну мүртәчә идејаларла зәһәрләмәкдә, күтләләр арасында горху, руһ дүшкүнлүјү вә пессимизм әһвали-руһијјәси јаймагда давам едир. Капитализм өз зиддијјәтләрини бүрүзә вердикчә, азадлыг һәрәкәти далғалары кенишләндикчә

ислам дини вә онун тәшкилатлары өз әввәлки зоракылығындан вә кобудлугундан әл чәкиб дојишилмиш шәрәнтә ујғунашмаға, јениләшмәјә вә мүасирләшмәјә башлајыр.

Ејни ролу ислам дини XIX әсрин икинчи јарысы, XX әсрин әввәлиндә Азербәјчанда бир тәрәфдән орта әсрләрдән кәлмә феодал мәфкурәсинин башлыча тәркиб һиссәси кими чыхыш едиб һәлә хејли мөһкәм, лакин артыг сарсынмыш феодал гәјдаларыны мүдафиә едир, бу гәјдаларын мө'нәви санксјјасы хидмәтини көрүр, дикәр тәрәфдән гәрәрлашмагда олан капиталист мүнәсибәтләринин хејринә олараг өзүнү ислаһ едир, мүсәлман бирлији идејасына рөвач верир вә бу идејаны зәһмәткешләрин синфи бирлик шүарына гаршы гојур. Бу сәбәбдән милли буржуазја өз мәфкурәси вә мәнәфејинин мүләкәдар-бәј мәфкурәсинә вә мәнәфејинә әсәсэн зидд олмасына бахмајараг, ислам дининдән бир идеја снлаһы кими истифадә етмәјә, милли бирлик шүарыны әсәсләндирмаға чалышыр. Дин, дин вә милләт бирлији мәсәләләринин анлашылмасы мүхтәлиф партијаларын вә синифләрини сјјаси мөвгеләрини тә'јин етмәк үчүн әләвә шәрт олур.

Бу шәрәнтдә Азербәјчан маарифчиләри ислам дининин ичтимаи ролуну тәнгид етмәјә, мүртәчә даирәләрини дин вә милләт бирлији пәрдәси алтында синфи мәнәфеләри барышдырмаг үчүн кәстәрдикләри чәһдләри ифша етмәјә бөјүк мө'на вә әһәмијјәт верирләр. Азербәјчан маарифчиләри кәстәрирдиләр ки, башга дүнја динләри кими ислам дининин дө маһијјәти ичтимаи һәјатда инсанларын үзәриндә һөкморанлыг едән ичтимаи гүвәлләри тәгдис етмәкдән ибарәтдир. О, мүлкијјәт бәрәбәрсизлијинә һагг газандырмаг, јохсуллары мө'нәви әсарәтдә сахламаг, онларын сјјаси фәаллығыны богмаг үчүн бир васитәдир, мөшәггәтдә оланлар, иштираб чәкәнләр үчүн бош тәсәллидир, јаланчы тә'минат мәнбәјидир. Ислам дини һәмишә күтләләр ичәрисинә ичтимаи вә мө'нәви мискинлик, фанатизм кәтирмишдир, онларын ичтимаи гәтијјәтнини, тәшәббүсүнү гырмышдыр. Ислам дини ону гәбул едән халглар үчүн көләлик зәнчири, голузорлуларын, истилачыларын әлиндә «ријасәтә чатмаг васитәсә» олмушдур. Ислам дининин мүсәлман халгларынын ичтимаи һәјатына вурдуғу ән бөјүк зәрбә һәмнин халглары дүнјанын башга халгларындан ајырмасы, араларында даими әдавәт, дини тәәссүбкешлиг јаратмасыдыр.

Ислам дининин мүсөлман халгларынын ичтимаи һә-
 јатында ојнадыгы мүртәче ролуну биринчи тәнгид едөн
 М. Ф. Ахундов бу динин чәмијјәт һәјатында мүртәче
 ролуну һәр шейдән әввал онда көрүрдү ки, о, Шәрг дес-
 потизми үчүн мәнәви әсас хидмәтини көрүр, ичтимаи
 зүлмә, бәрәбәрсизлијә, әдаләтсизлијә һагг газандырыр,
 фикир азадлығыны боғур, сјјаси тәхрибәтә, ишғалчылыг
 мүнәрибәләринә сәбә олур. Оуну фикринчә, ислам дини
 Шәрг халгларынын ичтимаи-игтисади вә мәдәни кери-
 лијинин башлыча сәбәбидир. М. Ф. Ахундов дејирди ки,
 ичтимаи тәрәгги фикир азадлығы олмадан мүмкүн де-
 јилдир, чүнки «фикир вә рәјләрин тоғушмасындан һагг
 јерини тутачаг вә мәдәнијјәт әләмндә тәрәггијәт зүһур
 едәчәкдир»¹. Әкәр чәмијјәт өз үзвләри үчүн фикир азад-
 лығыны тәмин етмәсә, онда инсанлар «ниши дүшүнмә-
 дән вә фикир етмәдән көрән автоматлара», даим ејни
 даирә үзрә һәрәкәт едән «дәјирман атларына» чеври-
 ләләр, «ата-бабанын вә евлијанын гәрар вердикләри
 шейләрләр» кифәјәтләнәрләр. Авропа халглары мәнз она
 көрә чидди тәрәггијә наил олмушлар ки, онлар килсәнин
 штаетиндән чыхыб өзләри үчүн фикир азадлығыны тә-
 мин етмишләр².

М. Ф. Ахундов биринчи олараг дин бирлији илә мил-
 ли бирлијин башг башга шейләр олдуғуну гејд етмиш-
 дир. О көстәрирди ки, мүсәлман халгларынын ејни динә
 мәнсуб олмалары һеч дә онларын бирлијинә дәләләт ет-
 мир, әсил бирлик миллили бриликдир. Бу ахырынчы даһа
 сәбатлы, реал бриликдир. Буна көрә дә халглары дини
 мәнсубијјәтлә дејил, милли мәнсубијјәтлә фәргләндир-
 мәк лазымдыр. М. Ф. Ахундов мүсәлманларын һәр ил
 Мәккә зијарәтинә топланмасыны «иттиһади-исламын»
 ичрасы кими гәләмә вермәк чәһдләрини ифша едәрәк
 дејирди ки, һәчч мәрәсинимдә мүсәлманларын бир јерә
 топланмасынын һеч бир ичтимаи фәјдасы жохдур, чүнки
 онлар «өз зијарәт әмәлләрини јеринә јетирмәкдән» баш-
 га һеч бир мәсәлә музакирә етмишләр. М. Ф. Ахундовун
 фикринчә ичтимаи јығынчаглар о заман фәјда верә би-
 ләр ки, «белә јығынчаг вәтәндә, ваһид бир халгын өз

ичәрисиндә тәшкил едилмиш ола, ејни заманда белә бир
 јығынчаг үчүн мүәјјән бир иш вә ја мүәјјән бир мәгсәд
 әввәлчәдән нәзәрдә тутула вә һәмни мәгсәдә чатмаг ха-
 тирәсинә јығынчаг чағрыла»¹.

Бүтүн шүүрлу һәјатыны Азәрбајчан халгынын мәдә-
 ни иттиһаһы уғрунда мүбаризәјә һәср етмиш һ. Зәрдаби
 мөвһуматы, дини адәт вә ән'әнәләри ичтимаи тәрәггијә
 манеә олан амилләр гәбилиндән һесаб едирди. О, дини
 адәтләрин мөвһуматын әсири олан надан мүсәлманла-
 рын мүртәче хадимләрини, ифрат мүсәлманчылыг мәд-
 даһларыны ифша едәрәк көстәрирди ки, баш чаһмаг,
 мө'чүзәләрә инанмаг, дин вә мәнзәб наминә әдавәт апар-
 маг, дүнјәви елмләри өјрәнмәкдән имтина етмәк һеч дә
 мүсәлманлығын шәртләриндән дејилдир. Мәнһәммәд пеј-
 гәмбәр мүсәлманлара елмүл-әбданы тәһсил етмәји
 гадаған етмәмишдир. Әсил дин одур ки, о елмини, маариф-
 ни, мәдәнијјәтин, техниканын инкишафына, инсанла-
 рын мадди рифаһынын артмасына әнкәл тәрәтмир.

Лакин чаризмин Азәрбајчанда мүстәмләкәчилик сја-
 сәсини шиддәтләнмәси вә Азәрбајчан халгынын милли
 мәдәнијјәтини горујуб сахламаг вә инкишаф етдир-
 мәк тәләби һ. Зәрдабини дил, милләт вә дин бирлији
 мәсәлсиндә башга бир мөвге тутмагә вадар етмишди.
 О нашири олдуғу «Әкинчи» гәзетиндә мүсәлманларын
 һәр ил Мәккәдә зијарәтә топланмасынын «иттиһади-
 ислам» үчүн фәјдалы олмасына ишарә етмиш², 1906-чы
 илдә «Һәјат» гәзетиндә дәрч етдирдији «Дил вә дин»
 сәрләвһәли мәгаләсиндә динә, мәнзәбә милләттин мөвчуд
 олмасынын әсас әләмәтләриндән бири кими бахмыш-
 дыр. һәмни мәгаләдә һ. Зәрдаби јазырды ки, ики шей
 «һәр тајфанын дикәрләри һесаб олунурлар вә онларын
 тајфа олмағына сәбәбдирләр. Бу шейләрдән бириси дил
 вә бириси дин вә мәнзәбдир»³. Дилини вә динини ити-
 ридкә исе адам миллијјәтиндән галыр, башга милләтә
 говушур. Әкәр милләт өзлүјүнә сахламаг истајирсә, о
 биринчи нөвбәдә дилини вә динини мүнәфизә етмәлидир.

Мүсәлман халгларынын ичтимаи һәјатында ислам
 дининин ролу мәсәләси кечән әсрин 90-чы илләриндә
 дөври мәтбуатын сәһифәләриндә гызгын музакирә
 олунур. Мүбаһисәләрдә Азәрбајчан маарифчиләрини-

¹ М. Ф. А х у н д о в. Әсәрләри, 2-чи чилд, Баки. 1961, сәһ.
 259.

² Јенә орада, сәһ. 259—260.

¹ М. Ф. А х у н д о в. Кәмәлүддәвлә мөктублары, Баки, 1959, с. 121.

² Бах. һәсәнбәј Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Баки, 1960, с. 111.

³ Јенә орада, сәһ. 237.

дэн С. Мехмандаров, Т. Бајрамелибајов, Ф. Көчәрли, М. Шаһтахтылы вә б. фәал иштирак едирләр. 1892-чи илдә С. Мехмандаров «Обозрение» газетиндә «Мүсәлманларын керилеги галлмасынын сәбәбләри» сәрләвһәли бөјүк бир мөгалә илә чыхыш едир. Мөгалә һәмин илдә «Кавказ» газетиндә Ә. Агајевин дәрч етдирдији вә мүсәлманларын керилијинин сәбәбләриндән бәһс едән јазыларына бир нөв чаваб иди¹. Ә. Агајев өз јазыларында иддиә едирди ки, мүсәлманларын керилијини онларын дининин тәсири илә изаһ етмәклә «Авропа мәтбуаты бөјүк сөһвә јол верир». Ә. Агајевин фикринчә, Авропа мәтбуатынын ислам дининә белә мүнәсибәти ондан ирәли кәлир ки, о, «јеканә мә'лумат мәнбәји олан тарихи нәзәрән чыгыр», «мүсәлман халгларынын кечмиш һәјәтында долу олан ибрәтамиз фактлара» әһәмијјәт верир. Мәшһур франсыз алими Е. Ренанын играр етдији кими, «мүсәлман дини елм вә мәдәнијјәт үчүн әнкәл вә манә, галбји јүксәлдән вә руһу тәзәләјән нә варса һамысыны дағыдан аләт хидмәтини көрмәмиш, әсинә, илк мүсәлманлар тәрәфиндән онун либералчасына анлашылмасы сәјәсиндә сонралар Ависенна вә Аверроес кими алимләри јетирән бир һәрәката башлангыч вермишдир»². Ә. Агајевин нәзәринчә мүсәлман халгларынын христиан халглары илә јахынлашмасы јолунда башлыча манәв ислам дини дејил, сәлиб јүрүшләри заманындан башланан «ән'әнәви дүшмәнчиликдир». Мүсәлманларын өзләри Авропа мәдәнијјәтинин үстүнлүјүнү дәриндән баша дүшүрләр вә буна бахмајараг әкәр онлар бу мәдәнијјәт шүбһә илә јанашырларса, буна сәбәб онун христиан мәдәнијјәти олмасы дејил, мүсәлманларын ән'әнәви дүшмәни олан «фирәнк» ады илә бағлы олмасыдыр³.

Ә. Агајевин һәмин фикринин әлејһинә чыхараг С. Мехмандаров гејд едир ки, о «орта әсрләрин әввалиндә мүсәлман мәдәнијјәтинин инкишафынын заһири тәрәфинә алуңдур. Ислама онун шәхсән рәғбәт бәсләмәси исе бу мәдәнијјәтин мејдана кәлмәси, инкишафы вә тәнәзүл етмәси сәбәбләрини чидди тәһлил етмәкдә она манә олар»⁴. Догрудур, дини ајрыкешлик узун заман Авропа

илә мүсәлман Шәрғинин бир-биринә гәрәзсиз мүнәсибәт бәсләмәсинә манәв олмушдур, лакин бунула белә тарих әрәб мәдәнијјәтинин инкишаф етдији шәрәнти дәрүст мөјјән етмишдир, о «бизә ислам тәлиминин әсил сәчијјәсини вә мүсәлманларын руһани һәјәтына онун тәсиринин ајдынлашдырмышдыр». Бүтүн бунлар о гәдәр дөггәј өјрәнилмишдир ки, «исламын үзүнү агартмаға көстәрилән һәр бир чәһд күлүнч» олдуғуну көстөрир¹.

С. Мехмандаров ислам дининин мүртәчә маһијјәтини ачыб көстәрмәк мәғсәди илә Гур'анын антибәшәри ајәләрини тәһлил едәрәк гејд едир ки, «гој чәнәб Әһмәдбәј Агајев онлара өз либерал өлчүсүнү тәтбиғ етсин». Гур'ан бир тәрәфдән инсана мәһәббәтдән данышыр, диқәр тәрәфдән исламы ғылынч зоруна јаймағы һөкм едир². Гур'анда дејилир ки, Мәһәммәд пејғәмбәр әввәлки пејғәмбәрләрдән фәрғли олараг тәблиғатла дејил, ғылынчла дини чари етмәк барәсиндә алаһдан әмр алмышдыр. Ислам наминә ғылынч чаланлары вә бу јолда һәләк оланлары алаһ чәннәтә васил едәчәк вә орада онлара гарагаш, гаракөз һури бағышлајачағдыр. Бурадан да С. Мехмандаров нәтичә чыхарырды ки, беләликлә ислам дини «инсан нәслини мүсәлманлара вә мүсәлман олмајанлара бөлүр вә инсана мәһәббәти мүсәлманлара мәһәббәт кими анлајыр»³. Бүтүн бунларын әсасында С. Мехмандаров суал едир ки, бәрәбәрлији, вичдан вә әгидәләр азадлығыны рәдд едән, гаһапылығы вә кобуд һиссијәти тәблиғ едән, дүшмәнләринин гаһына сусајан, әғлин вә инчәсәнәтин сәрбәст инкишафыны сыхышдыран бир тәлими мәдәнијјәт илә нечә барышдырмаг олар?»⁴

Мүсәлман халгларынын керилијини арадан галдырмаг јолларыны вә васитәләрини С. Мехмандаров бир руссификатор кими анламыш олса да, бу керилијин сәбәбини о, ислам дининдә көрүрдү. Бу, әлбәттә, әслиндә маарифчи нөгтеји-нәзәр иди.

С. Мехмандаровун бу чыхышы ислам дининин мәдаһларынын һиддәтини сәбәб олур. О өз диндашларындан налајиғ сөзләрлә долу чохла мәктублар алыр. Танын-

¹ Бах: Газ. «Кавказ» № 260, 261 за 1892 г.

² Газ. «Кавказ» № 260 за 1892 г.

³ Бах: Јенә орада.

⁴ Самед-бек Мехмандаров. Причины отсталости мусульман. Газ. «Новое обозрение» № 3079, 5 декабря 1892 г.

¹ Самед-бек Мехмандаров. Причины отсталости мусульман. Газ. «Новое обозрение», № 3079, 5 декабря 1892 г.

² Бах: Јенә орада.

³ Јенә орада.

⁴ Јенә орада.

мыш татар публицисти, Бахчасарајда нәшр олуан «Тәрчүман» гәзетинин нашири панисламист Исмајылбәј Гаспрински ислам динини С. Меймандаровун һүчүмларыннан мүдафиә етмәјә чалышыр. И. Гаспрински һәмин гәзетин сәһифәләриндә С. Меймандарову Гафгаз мүсәлманларына бөһтан атмагда, онлары «сеперат һәрәкәт етмәјә чагырмагда тәгсирләндирир»¹.

Аноним мүәллиф «мүсәлман» имзасы илә С. Меймандарова узун бир мәктуб јазараг, кәскин вә ловга бир тонда ислам һаггында онун рә'јинин әлејһинә чыхыр, бу рә'јә мүсәлманларын гәтијјән шәрһк олмадыгыны билдирир. «Мүсәлман» С. Меймандарова «мүсәлманларын дини көрүшләрини тәнгид етмәмәји» мәсләһәт билир, чүнки бу, онун фикринчә, «билаһтијар мә'минләрин һиссини вә бабаларымызын хатирәсини тәһгир едир». Буһунла әлагәдар олараг С. Меймандаров «Новоје обозреније» гәзетиндә «Нечә едәк?» сәрләвһәли даһа кениш бир мәгалә илә чыхыш едәрәк, И. Гаспринскиә, аноним «Мүсәлмана» тутарлы чаваблар верир вә өз әввәлки фикрләрини инкишаф етдириб әсаһландырыр»².

С. Меймандаров јазыр ки, нә үчүн, һансы гануңлара әсаһән бабаларымызын јанлыш дини көрүшләри «бизим үчүн мәчбури вә мүгәддәс олсун вә нә үчүн биз дәбдә олан дүнјакөрүшү, сөјләмәси јахшы олмајан шүбһәли һәнгәти пәрдәләјән педант дүстурлары әсрдән әсрә верәк? Мәјәр бизим бабаларымыз мүсәлманларын дини дүнјакөрүшләринә тәнгиди јанашмамышлармы? Бәс онда мүсәлманлар ичәрсиндә мүхтәлиф тәригәтләрин мөвчуд олмасыны «Мүсәлман» тәнгиди мүнасибәтлә дејил, нә илә изаһ едир»³. Аноним мүәллифин бир тәрәфдән өзүңүн «моллаларын пәрәстишкары олмадыгыны», ди-кәр тәрәфдән Гур'аны анчаг моллаларын дүзкүн анладыгыны иддә етмәсинә күләрәк, С. Меймандаров суал едир ки, «әкәр Гур'аны анчаг моллалар анлаја билир-ләрсә, һәм дә о моллалар ки, метафизик шәрһ гајдалары онлары һәр шеји анламаг имканындан мәһрум едир, бәс онда Гур'ан нечә орижинал әсәрдир?»⁴. Бир һалда

ки, мүсәлманларын башынын үстүнү кәһән әталәт «үмүми принципләри» дәрк етмәк дәрәчәсинә гәдәр јүксәлмәкдә мүсәлманлара манеә олур, онда кәһни биз мүсәлман һајатынын аномал вәзијјәтинин сәбәбләри үзәриндә дүшүнәк.

С. Меймандаров дејир ки, нечә едәк? Мүсәлман халгларынын әсрләрдән бәри боғулаулары иррәнә вә үфунәтли атмосферадан чыхыш јолуну һарада ахтараг? Бу суаллар мүсәлман халгларынын дүшдүкләри вәзијјәти јахшы билән маарифчини дәриндән дүшүндүрүрдү. Лакин өз дөврүндә диндән башга фәал бир ичтиман гүввәни көрмәјән маарифчи јаранмыш вәзијјәтдән чыхыш јолуну јенә дә исламын кечмишиндә ахтармаға мәчбур олур. О јазмышды: «Мүхтәлиф мәһәбләрдән олан миссионерләрин фәалијјәти көстәрир ки, мүсәлман Шәрғиндә онларын чидди-чәһди нә гәдәр әбәсдир. Демәли, исламын кечмишинә мүрачнәт етмәк галыр, һәмин бу кечмишдә исә һәр бир мүсәлман һәм әгли вә һәм дә гәлби үчүн зәһкиһ материал таяр»⁵.

Бәс ислам динини сонраки тәһрифләрдән азад едиб өз әввәлки саф вәзијјәтиндә ким бәрпа едә биләр? С. Меймандаров бу суала чаваб верәрәк дејир ки, ислам дининдә ислаһат кечирмәјә доғру јөнәлдилмиш һәр бир фикир мүсәлман дөвләтләриндә чохла ган төкүлмәсинә сәбәб ола биләр, лакин биз Русија мүсәлманлары тамамилә башга бир шәраитдә ишләјирик. Гој зијалы Русија мүсәлманлары исламын кечмишини дәриндән өјрәнсинләр, гој онлар саф дини-мәһнови зәмнә әсаһанараг бу кечмишдә диггәтәләјиг нә варса һәмәсыны тоңласынлар, буну «Гур'андан чохла көзәл вә үливи гајдаларла тамамласынлар» вә һәр бир халгын өз дилиндә чаһ етсинләр. Әлбәттә, белә бир китабы тәртиб етмәк аһан ишдир, лакин ону бүтүн мүсәлманларын малы етмәк чоһ чәтин олачагдыр. Һәјәтда һеч бир шәј һәтта әһ чоһ тәрифә ләјиг көрүлән сә'јләр вә нәчиб чәһдләр мүбарнәзәсиз мүмкүн олмур, ләјагәтли фикирләр чоһ заман чәтин рәғбәт газаныр. С. Меймандаров зијалы Русија мүсәлманларына мүрачнәт едиб арзу етдијини билдирир ки, гој «бу мејдана чыхагаг китаб мүсәлманлар үчүн артыг өз дөврүнү кечирмиш олан Гур'аны әвәз етсин вә идеала доғру гоһан, мәһнови әсаһларын вә маариф мә-

¹ Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3470, 29 января 1894 г.

¹ Бах: Газ. «Переводчик» № 47 за 1892 г.; № 2 за 1893 г.

² Бах: Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3459, 3462, 3470, 18, 21, 29 января 1894 г.

³ Бах: Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 34 59, 18 января 1894 г.

⁴ Јенә орада.

Һәббәтнинң нүфуз етдији јени дини һисс доғурсун», гој «бу дини һисс мүсәлманларда ајрыкешлик, дөзмәзлик вә башга динә гуллуғ едәләрә нифрәт руһуну һамарла-сын, билигә доғру кедән јолу тәдричлә тәмизләсин вә мүсәлманларын кәләчәк нәслини билијин фејзләриндән, онун әгли вә мадди гәдр-ғимәтиндән истифадә етмәјә гадир етсин»¹.

С. Мехмандаров јахшы билирди ки, онун ислам дининин әлејһинә чыхмасы, бу динин өз дөврүнү кечириб мүсәлман халғларынын ичтимаи-игтисади инкишафы јолунда бир манеәјә чеврилдијини иддиә етмәси Гур'ан-нын вә шәриәтин мәддаһларынын гејзинә сәбәб олачаг-дыр. Лакин о һеч шејдән чәкинмәдән, чәсарәтлә фикри-нин ачығ сөјләјир, габагчыл зиялылар арасында тәрәф-дар тапачағына әмин олмасы илә өзүнә тәсәлли верирди. С. Мехмандаров јазмышды: «...Һәрчәнд мән бу чавабы-мын бизим «гәјјумларымызын» пәрәстишкарлары ичә-рисиндә һиддәт доғурачағыны билирәм; лакин буну да билирәм ки, анчаг һәгигәт вә өз нөгсанларыны баша дүшмәк фәләкәтә көмәк едә биләр вә әкәр бу чаваб һеч олмәзсә бир нечә мүсәлманда рәғбәт һисси ғығылчымы ојада биләсә, онда артыг там бир ил мүддәтиндә мәним өзүмдән чыхмыш диндашларымдан алдығым биабыр мәзмунда һөчвјана мәктубларын әвәзи верилмиш ола-чагдыр»².

С. Мехмандаровун «Нечә едәк?» сәрләвһәли өз икинчи мәғаләсиндә Мәһәммәд пејғәмбәрин шәхсијә-тиндән мүсбәт данышдығыны көрән И. Гаспрински «Но-вое обозрение» гәзетинә көндөрдийи мәктубда даһа әв-вәлки һирслә ону тәңгид етмәјиб ислам динини ислаһ етмәк мәсәләсиндә онун фикринә шәрик чыхыр. И. Гас-прински Мехмандарова өз разылығыны билдирир ки, артыг о, ислам дини һаггында үмидсиз мәғаләләр јаз-мыр, бу диндән барышдырычы тонда данышыр, «мүсәл-ман чәһәләти вә дурғунлуғуну мүәличә етмәк тәдбирини ирәли сүрүр»³.

Т. Бајрамәлибәјов «Гур'ан вә мәһәммәдлик», Ф. Кө-

чәрли «Исламын тарихиндән» сәрләвһәли мәғаләләрн илә чыхыш едиб гејд едир ки, С. Мехмандаровун ислам һаггындакы рәји јанлышдыр «вә буна көрә дә һәр бир һәгиги инанан мүсәлман үчүн әлверишли вә арзу олунан дејилдир». С. Мехмандаров «исламын тарихи илә кифа-јәт гәдәр таныш дејилдир», ислам һаггында онун рәји гәрәзлә јазылмыш бәзи Авропа мүәллифләринин әсәр-ләринә әсастаныр. Орта әсрләрдә Фирдовси, һәфиз, Руми, Сәди, Чами, Фүзули кими бөјүк сәнәткарларын мејдана чыхмасындан Ф. Көчәрли етничә чыхарырды ки, ислам дини ичтимаи вә мәдәни тәрәггинни јолуну кәс-мир. Әкәр ислам дининдә ичтимаи тәрәггијә манеә олан бир шеј варса, о да мәншәтә вә вәтәндашлығ чәмијјәтинә анд мүлки ганулардыр⁴.

Беләликлә, молла мөвһуматында азад едилмиш, ис-лаһ едилмиш, мүасирләшдирилмиш бир динни мүсәлман халғларынын ичтимаи һәјәтында мүсбәт рол ојнаја биләчәјинә Т. Бајрамәлибәјов кими Ф. Көчәрли дә инә-нырды. Онун фикринчә, ислам дининин дәјишлимиш һәјәт шәрәти илә сәсләшән чәһәтләрини, үмуми инкиша-фа мүәјјән гәдәр көмәк едә билән чәһәтләрини ашкар етмәк, мәдәни тәрәггијә манеә олан, мүасир һәјәтлә ајағлаша билмәјән чәһәтләрини арадан галдырмағ јолу илә бу дини фәал ичтимаи гүввәјә чевирмәк мүмкүндүр. Буна көрә дә Ф. Көчәрли чалышырды ки, ичтимаи инки-шафын ирәли сүрдүјү гадын азадлығы, халғлар достлуғу, дүнјәни елмләрин тәдрис едилмәси кими проблемләрин эсил динә, Гур'анә зидд олмадығыны сүбүт етсин. Бу нәә етничә етибарилә исламы мүасирләшдирмәк тәшәббүсүн-дән башга бир шеј дејилди. Бу нәзәрдән ислам дининин ичтимаи тәрәггијә хидмәт көстәрә биләчәјини гејд едә-рәк, Ф. Көчәрли јазмышды: «... һәгигәтдә динимиз һүсн-мәншәтимиз үчүн јаранмышдыр вә һүсн-мәншәтимиз... ничат вә сәадәтимиз дини-мүбнинимиз олан гануна әмәл етмәклә, шер'и-шәриф ачдығы јол илә кетмәкдә бәһамә кәләчәкдир»⁵.

Ислам дининин мүсәлман халғларынын ичтимаи һә-јәтында ролу мәсәләсә ХХ әсрин әввәлләриндә бир даһа Азәрбајжан маарифчиләринин ачығ мүзакирә объектнә

¹ Самед-бек Мехмандаров. Как быть? Газ. «Новое обозрение» № 3470, 29 января 1894 г.

² Бах: Јенә орада.

³ Бах: Исмаил Гаспринский. По поводу статьи г. Мехмандарова «Как быть?» (Письмо в редакцию). Газ. «Новое обозрение» № 3541, апреля 1894 г.

⁴ Бах: Фирдун-бек Қочарли. Из истории ислама. Газ. «Новое обозрение» № 3624, 15. VII 1894 г.

⁵ Ф. Көчәрли. Мәншәтимизә дәир. «Тәрәгги» гәзети № 137, 28 декабр 1908-чи ил.

чеврилир. Бу дэфэ М. Шахтахлы артыг охучуја мѣлум «Мүсѣлман һѣјат габилјјѣтинин бѣһраны» адлы эсгити илѣ чыхыш едиб мүсѣлман халгларынын ичтимаи, иҗтисади вѣ мѣдѣни чѣһѣтдѣн Авропа халгларындан керидѣ галмасынын башлыча сѣбѣбини ислам дининдѣ вѣ шѣрпѣтдѣ кѣрүр. Онуи фикричѣ «халгларын һѣјат габилјјѣтѣи, күчү вѣ зѣифлији мѣһз онларын дүнјакѣрүшүндѣн асылдыдыр». Реалист дүнјакѣрүшү Авропа халгларынын индикѣ тѣрѣггисинѣ баис олдуғу һалда дини дүнјакѣрүшү мүсѣлман халгларыны хар, зѣлил вѣ кут етмишдир вѣ экѣр мүсѣлман халглары да Авропа халглары кими реалист дүнјакѣрүшүнѣ кечмѣсѣлѣр, онларын ичтимаи һѣјатында һеч оир эсаслы дѣнүш олмајачаг, эксинѣ, бѣлкѣ дѣ бу халглар мѣһв олачагдыр. Чүнки ислам дини она мѣнсуб олан халгларга тѣлгин едир ки, һѣјатыи мѣгсѣди һѣјат шѣраитгини јашылашдырмагдан ибарѣт дејил, динни тѣлѣблѣрини чан-башла јеринѣ јетирмѣклѣ аллаһдан чѣннѣт зѣвгүнү дилѣмѣкдѣн ибарѣтдир. М. Шахтахлы јазмышдыр: «Мүсѣлманлардан чоху бѣһраны (мүсѣлман халгларынын ичтимаи һѣјатынын кечирдији бѣһраны — Ә. һ.) үмумијјѣтлѣ мүсѣлманлар арасында дин бирлији һиссини зѣифлѣмѣсинѣ, хүсусилѣ мүсѣлман дѣвлѣтлѣри арасында гаршылыгы јардымын олмамасына иснад верир. Буна кѣрѣ да онлар мүсѣлман мѣрѣзинин шѣфасыны мүсѣлманларын ѳз араларында сыхлашмасында кѣрүрлѣр; бу тѣфѣккүр тѣрзиндѣн панисламизм јаранды. Бѣзилѣри исѣ мүсѣлманларын тѣнѣззүлүнүн сѣбѣбини һѣрби ишини низамсызлыгында, дикѣрлѣри дѣ идарѣчилик тѣрзинин керилјиндѣ гѣрүрлѣр...»¹.

Һѣмин фикри М. Шахтахлы «Мүсѣлман зијалыларынын вѣзѣфлѣри», «Мүсѣлманларын европалашмасы» адлы мѣгалѣлѣриндѣ дѣ мұдафиѣ етмишдир. Бу мѣгалѣлѣриндѣ Азѣрбајчан маарифчиси кѣстѣриди ки, мүсѣлман һѣјатынын тѣнѣззүлүнүн эфс сѣбѣби дүнјакѣрүшүмүзүн мүстѣсна дини олмасыдыр, бу дүнјакѣрүшү бизѣ үмум-бѣшѣр мѣдѣнијјѣтинѣ вѣ һѣмрѣлијинѣ говушмагда манѣѣ олур. «Дини тѣлим мүстѣгил фѣлсѣфи фикирлѣ ѳз хилсѣдичи таразыны тапмајараг, билији, ахтарыша вѣ тѣдгигата олан һѣвѣсини кѣкүнү кѣсди. Еһкамын дѣзүлмѣз ағалыгы фѣлсѣфи фикрин вѣ мүстѣгил елмин мѣјдана чыхмасы имканыны мѣһв едир, бунлар олмадан мѣдѣ-

нијјѣт вѣ тѣрѣгги ағласыган шѣј дејилдир»¹. М. Шахтахлынын тѣбиринчѣ, мүсѣлман халгларынын ислам дининин тѣсириндѣн азад едилѣб-едилмѣмѣсѣн мѣсѣлѣси һѣмин халглар үчүн ѳлүм-дирим тасалѣсидир. Бу мѣсѣлѣнин ѳлдѣсиндѣн дѣ мѣһз Русијанын тѣбѣлијиндѣ мүсѣлман зијалылары кѣлѣ билѣрлѣр².

Азѣрбајчан маарифчилѣриндѣ Е. Султанов «Мүсѣлман публицистини ағылсыз күчѣмѣлѣри» адлы мѣгалѣси илѣ М. Шахтахлынын һѣмин фикирлѣринин ѳлѣјинѣ чыхыр, мүсѣлман халгларынын ичтимаи һѣјатында ислам дининин ролуну мұјјѣн гејд-шѣртлѣрлѣ мұсѣбат гијмѣтлѣндиридир. Е. Султанов исламын тамамилѣ арадан галдырылмасында вѣ мүсѣлман халгларынын европалашмасында һѣмин халгларын ѳз мѣһвѣни вѣ милли сѣмасыны итирмѣси тѣһлүкѣсини кѣрүр, мүсѣлман халгларыны ичтимаи тѣрѣгги јолуна чыхармаг үчүн Авропа һѣјат тѣрзини гѣул етмѣјин һеч дѣ зѣрѣли олмадығыны сѣјлѣјир. Е. Султановун фикричѣ, мүсѣлман халгларынын керилјинѣ сѣбѣб ислам дејил, Авропа империалистлѣринин Шѣрг ѳлкѣлѣриндѣ јеритдиклѣри мүстѣмлѣкѣчилик сѣјасѣтидир³.

Бурадан кѣрүнүр ки, Ф. Кѣчѣрли кими Е. Султанов да ислам дининин чѣмијјѣт һѣјатында тамамилѣ арадан галдырылмасына тѣрѣфдар дејилдир. Чүнки онларын һѣр икиси бу дини күтлѣлѣрин тарихини дѣнүш нѣгтѣлѣриндѣ һѣлѣ дѣ ничѣт вѣ тѣсѣлли тандыгы бир мѣһвѣни гида һѣсѣб едирдилѣр.

Ислам дининин мүсѣлман халгларынын ичтимаи һѣјатындакы ролуну һѣмин дѣврѣдѣ Азѣрбајчанда маарифчилик һѣрѣкѣты илѣ тѣмасда олан Ә. Агајѣв, Ә. һүсѣјизадѣ, Ә. М. Топчубашѣв, М. Ә. Рѣсулзадѣ кими панисламистлѣр исѣ башга чүр анлајырдылар. Онлар феодалруһани даирѣлѣринин эһвали-руһијјѣсини экс етдирѣрѣк, милли вѣ синфи мѣнсубијјѣтиндѣн асылы олмајараг бүтүн мүсѣлманларын мѣнафеји бир олдуғуну, һѣм дѣ бу мѣнафејин христиан халгларынын мѣнафеји илѣ зиддијјѣт тѣшкил етдијини сүбүт етмѣјѣ чѣһд едирдилѣр. Он-

¹ Мохаммед Шахтахтинский. Задачи мусульманской интеллигенции. Газ. «Баку» № 10, за 1902 г.

² Маамедага Шахтахтинский. Европачиния мусульман. Газ. «Россия» № 530 за 1907 г.

³ Е. Султанов. Потуги недовольствия мусульманского публициста. Газ. «Закавказье» № 156, 13 июля 1912 г.

лар «ислам бирлигини» бүтүн милләтләрдән вә халглардан олан эһәмәткешләрин һәмрә'длинә гаршы гојурдулар. Панисламистләр ислам динини һәр вәчһлә тәрифләјәрәк, ону мүсәлман халгларынын дирчәлмәси вә тәрәггиси үчүн јеканә фәал ичтимаи гүввә һесаб едирдиләр, мүсәлман халгларыны өз интибаһыны бу диндә көрмәјә чагырылдылар. Панисламист Әһмәдбәј Агајев мүсәлманлара «өз ничатыны» Гур'ан васитәси илә вә Гур'анда» ахтармағы мөсләһәт көрүрдү. О јазмышды: «... Мүсәлманларын дирчәлмәси вә тәрәггиси үмумијјәтлә мүмкүндүрсә, бу һөкәмнә мүсәлманлар арасында јеканә фәал гүввә олан дин васитәси илә олмалыдыр»¹. Панисламист Мәммәд Әмин Рәсулзадә дејирди ки, мүсәлман халгларына ичтимаи-игтисади вә мэдәни керликдән јеканә чыхыш јолуну ислам дини көстәрир, буна көрә дә мүсәлманлар һансы партијаја мәнсуб олур-олсунар ислам дининин әсасларыны рәһбәр тутмалыдырлар, чүнки бу диндән кәнарда онлары ассимилјасија, фәлакәт көзләјир. Онун фикринчә, һәтта социализм вә демократија да «мүғәддәс исламын гојдуғу гәвандә мүтабиғ вә мүвафиғ» имиш².

Мүсәлман халгларынын һәјатында ислам дининин ролуну «јахшылашдырмағ» саһәсиндә ән бөјүк фәалијәт көстәрән Ә. Агајев ислам тарихини мисилсиз ичтимаи вә мэдәни тәрәгги тарихи кими шөрһ едирди. О көстәрирди ки, исламы гәбул едән халглар орта әсрләрдә чох бөјүк китаб мэдәнијјәтинә малик олмушдур³. Мүсәлман халглары анчағ XVIII әсрин икинчи јарысындан башлајарағ Европанын тәзјиги сајәсиндә тәнәззүлә үз гојмушдур⁴. «Дини һәгигәт» бир олуб тарихән мүхтәлиф халгларда һәјата кечмәсинә бахмајарағ, һеч бир дин ислам гәдәр ичтимаи тәрәггијә мејдан верә билмәз⁵. Ислам дини мүсәлман чәмијјәтинин јенидән дирчәлмәси үчүн бу чәмијјәтә Европа идејаларынын вә мэдәнијјәтинин

нүфуз етмәси үчүн әлверишли зәминдир¹. Чүнки ислам илә христианлығын руһу һәнки ејнидир, һабелә биринчи икинчидән сонра мејдана кәлдији үчүн онун јүксәк идејаларыны әхз етмишдир². Бундан әлавә ислам дининин өзү дә заманын кедиши илә әлағадар оларағ тәкмилләшир, мүсәлман халгларынын мәнәви тәләбатыны кетдикчә даһа чох әгләујүгун шәкилдә өдәјир³.

Көрүндүјү кими, панисламистләр ислам дининин ичтимаи ролуну һәнки јүксәк гијмәтләндирирдиләр, һабелә бу дини мүсәлман халгларынын бирләшиб өз керликләрини арадан галдырмалары үчүн јеканә тәшкиледици, сәфәрбәредичи ичтимаи гүввә һесаб едирдиләр.

Халг күтләләринин ојанмасы вә маарифләнимсә сајәсиндә, рәсми исламын чаризмә һөкәрчилиик етмәси һәтичәсиндә дини нүфуздан дүшдүјүнү көрән панисламистләр дини чанландырмағ, она олан тәләбаты артырмағ мөгсәди илә даһа һијләкәр, күтләләри алдатмаға даһа чох гадир, муасирләшдирилмиш бир ислам тәблиғ едирдиләр. В. И. Ленин буржуа демократик ингилабы шәраитиндә синифләрин вә партијаларын динә мүнәсибәтләрини ајдынлашдыраркән ингилабдан горхуја дүшән буржуазиянын үмумијјәтлә динә гаршы дејил, кобул динә, етди синмајәсиндә олан динә гаршы мүбаризә етдијини гејд едир. В. И. Ленинин һәмнин мә'лум фикрини ејни илә Азәрбајчан панисламистләринин көстәрдикләри чәһдләрә дә аид етмәк олар.

Панисламизм харичи капиталын Азәрбајчана кениш нүфуз етдији бир шәраитдә феодал-мүлкәдар дәирәләринин идеолокијасы кими јајылмаға башланмышды. Панисламистләр ислам динини феодал-мүлкәдар гурлушунун идеоложи дајағы кими мөһкәмләндирмәјә чалышарағ ејни заманда харичи капиталын нүфуз етмәсинә гаршы чыхардылар. Имперализм дөврүндә, В. И. Ленинин көстәрдији кими, онлар «Авропа вә Америка имперализминә гаршы азадлығ һәрәкәтини ханларын, мүлкәдарларын, моллаларын вә с. мөвгә-

¹ Газ. «Каспий» № 12, 16 января 1904 г.

² «Ачыг сөз» газети № 519, 5 июл 1917-чи ил.

³ Бах: А. Агаев. Библиомания среди мусульман. Газ. «Каспий» № 206, 212, 21, 29 сентября 1901 г.

⁴ Бах: А. Агаев. Положение мусульманских народов. Газ. «Каспий» № 246, 251, 267, 272, 14, 21 января, 13, 17 декабря 1903 г.

⁵ Бах: А. Агаев. Горький и мусульманство. Газ. «Каспий» № 256, 29 ноября 1903 г.

¹ Бах: А. Агаев. Ислам в XIX веке. Газ. «Каспий» № 246, 251, 256, 261 за 1900 г.

² Бах: А. Агаев. Происхождение ислама и его отношение к христианству и еврейству. Газ. «Каспий» № 26, 32, 39, 48, 54, 60, 80, 86 за 1903 г.

³ Бах: А. Агаев. Обновленный ислам. Газ. «Кавказ» № 125, за 1894 г.

јини мөһкәмләтмәклә бирләшдирмәжә» чалышырдылар¹. Панисламизмин көкү кечмиш эрәб-мүсәлман гүдрәтинин ән'әнәләриннә әсастанан феодад дүнјакөрүшүндә иди. О, милли буржуазиянын формалашыб гуртармадығы бир дөврүн мәһсулу иди. Панисламистләр бир төрәфдән ислам динини Русија мүстәмләкәчилијинә гаршы бәјраг етмишдиләр, диқәр төрәфдән һәмин динин васитәсилә Шәрг деспотизмини дирчәлтмәк истәјирдиләр.

Панисламистләрин әксинә олараг, ингиләбчы демократ маарифчиләр көстәрирдиләр ки, ислам дини һеч заман мүсәлман халқларынын тарихиндә мүтәрәгги ичтиман рол ојнамамыш вә ојнамајачагдыр. Ислам дини кечмиш тарихдә мүсәлман халқларынын «иттиһады» вә «иттиһафы» васитәсилә олмамыш вә инди дә ола да билмәз. Чүнки һәр бир халғын өз милли мәнәфеји, өз догма вәтәни, өз ана дили вардыр, индики заманда һәмин ичтиман амилләр халқларын һәјәтында даһа фәал, даһа тәшкиледичи, даһа сәфәрбәрәдичи рол ојнајыр. Дин вә дини әгидәләр кетдикчә зәифләдији, бә'зән ваһид халғы нарчаладыгы һалда, һәмин амилләр кетдикчә мөһкәмләнир, халғы мүтәшәккил вә сәфәрбәр едир.

Ч. Мәммәдгулузадә дин бирлијинә гаршы «дил», «вәтән», «милләт» бирлијини гојур. О, дин бирлији илә милли бирлији бир-бирилә гарышдыранлары тәнгид едәрәк көстәрирди ки, бунлар инсанларын үмумилијинин башга-башга формаларыдыр, «габагча дин ичад олунбүдүр, сонра милләт әмәлә кәлибдир». Авам диндарлар исә дин илә милләтин елә гарышдырырлар ки, чох вахт «сән нә милләтсән?» суалына «әлһәмдүлиллаһ, мән мүсәлманам» чавабыны верирләр. Ләкин Ч. Мәммәдгулузадә динчилик кими милләтчилијин дә әлејиннә иди. О, динчилик илә милләтчилијин бир-бирилә үзви сурәтдә бағлы олдуғуну, чох заман милли тәәссүбкешлијин дини тәәссүбкешликдән төрәдијини гејд едирди.

У. һачыбәјов «Дил» сәрләвһәли мәгаләсиндә гејд едирди ки, фанатизм учундан мө'мин азербәјчанлылар ислам динини мүсәлманлары бирләшдирән јекәнә васитә билди. Бунун нәтичәсидир ки, «һансы милләтдәнсән?», «һансы дилдә данышырсан?» суалларына онлар «мүсәлман милләтиндән», «мүсәлман дилиндә» чаваблары верирләр. Даһа бурасыны дүшүнмүрләр ки, «мүсәлман

адында милләт јохдур, мүсәлман адында дил јохдур, мүсәлман — јә'ни ислам динини гәбул етмиш бир адам демәкдир. Дин башга, дил башга. Дин башга, миллијет башга. Диндә дил јохдур, диндә миллијет дә јохдур»¹. Әкәр онлар буну «иттиһади-ислам» намини едирләрсә, чох бөјүк сәһв едирләр. «Чүнки әввәлә, үмум мүсәлманлар доғрудан да чүрбәчүр милләтләрдән әмәлә кәлмәкдәдир вә санијән, иттиһади-ислам ондан ибарәт дејил ки, эрәб, фарс, түрк вә саир исламлар бир-биринә гарышыб бир милләт олсунлар. Бу мүмкун олан иш дејилдир»². Нечә ки, палыд, армуд, алма ағачлары бир-биринә гарышыб бир ағач ола билмәз. Бу бир тәбии гапундур.

Азербәјчан маарифчиләринин әсәрләриндә ислам дининин чәмијјәт һәјәтындакы мүртәә ролуну тәнгиди мүчәррәд шәкилдә дејил, о заман Азербәјчанда вә бүтүн мүсәлман Шәргиндә баш верән ичтиман-сијаси һадисәләрин кедиши илә үзви әлағәдә верилмишдир. Онларын елми, публицист мәгаләләриндә, бәди әсәрләриндә мүхтәлиф партијаларын вә тәшкилатларын өз сијаси мәсләкләрини әсастандырмаг үчүн ислам дининдән истифадә етмәси һаллары бөјүк усталыгла ифша едилмишдир. Бу чәһәтдән Ј. В. Чәмәнзәмиллин, М. С. Ордубадинин бәди әсәрләри диғгәти чәлб едир. О заман Русијанын али мәктәбләриндә тәһсил алан азербәјчанлы тәләбәләрин мө'нәви инкишафыны әкс етдирән «Студентини» әсәриндә Ј. В. Чәмәнзәмилли милләтчилији, динчилији кәскин тәнгид едир, «иттиһади-ислам» намини халқлары милли истиглалижјәтиндән әл чәкмәжә чағыран панисламистләри ифша едир.

Азербәјчан маарифчиләринин ахырынчы нәсли ислам дининин чәмијјәт һәјәтындакы ролуну вә онун арадан галдырылмасы јолларыны вә васитәләрини марксизмә јахын бир мөвгедән аиламышлар. Совет һөкүмәтинин дин әлејиннә чеврилмиш илк тәдбирләринин һәјәтә кечирилмәсиндә фәал иштирак едән Н. Нәриманов дини вә дини тәшкилатларын әксингиләба хидмәт етдијини көстәрди. О, Дағыстан имамы Нәчмәддин Готсискијә јаздығы ачыг мәктубунда дејирди ки, ислам дини түрк вә инкилис империалистләринин, һабелә дахли әксин-

¹ Узејир һачыбәјов. Әсәрләри, 4-чү чилд, Баки, 1968. әһ. 214.

² Јенә орада.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 141.

гилабчыларын элинде өз чиркин һәрәкәтләриннә һагг газдандырмаг үчүн бир идеоложи силаһ олмушдур¹.

Зүлдән вә истисмардан гуртармаг васитәсини диндә ахтаран имамы төһмәтләндирәрәк Н. Нәриманов көстәрирди ки, дин бәшәријјәти индики вәзијјәтдән хилас едә билмәз, онун мәнәвијјәтини јүксәлдә билмәз, чүнки о халгларын руһани вә физики һәјәтына фе'лән тә'сир көстәрә билмир, «инсанларын ичтиман гаршылыгы алағәләриндәки зиддијјәтләри едә билмир». Әксинә, дин халгларын арасында фитнә-фәсада, ганлы тоғушмалара сәбәб олур. «Дин инсанда фанатизми артырағар онун өзфәәлијјәтини сөндүрүр, әглин ахтарыш јолуну кәсир вә бунула да ишыға доғру күтләви сә'ји ләнкидир... Мүчәррәд аилајышлара әсәсләнан дин өзүнүн зиддијјәтләни гануилары илә өзүнү мөһв едир, әсасы материализм олан коммунизм исә әслинә јахылашыр»². Буна көрә дә бәшәријјәтин чыхыш јолуну диндә дејил, коммунизмдә ахтармаг лазымдыр.

Һәмни дөврдә М. С. Ордубади «Һүммәт» гәзетиндә «Болшевиизм вә мүсәлманлығ» сәрләвһәли бир мәғалә илә чыхыш едиб көстәрирди ки, ислам дини вә онун тәшкилатлары өзләрини бу дәфә әксингилаби Зағағғазия сәјминини вә Мүсават һөкүмәтинини хидмәтинә вермишдир. Бу һал ислам дининин ичтиман һәјәтдә нә кими бир рол ојнадығыны көстәрир. Әдиб зәһмәткешләри сијәси истибадады јыхдығлары кими руһани истибадады да јыхмаға, Зағағғазия сәјминдә вә мүсават парламентиндә ојләшән «башысарығлы һөкүмдарлара алданмамаға» чәғырырды³.

Ислам дининин хүсусијјәтләрини, мүсәлман халгларынын адәт вә ән'әнәләрини, дини психолокијянын спецификасыны јахшы билән маарифчи динин мүртәчә ролунун тәңгидинә, ичтиман һәјәтдә онун арадан галдырылмасы ишинә бөјүк еһтијатла, сәбирлә јанашмағк тәләб едирди. Н. Нәримановун фикринчә аллаһ јохдур демәклә, ибадәтин, дини әјин вә мәрәсимләрин ичрасыны гадаған етмәклә дини арадан галдырмағ олмаз. Чүнки динә иганыб-инанмамағ халгларын мәдәни вә ичтиман

ишкишафы илә бағлыдыр, тарих боју халгларын иғтисади вәзијјәти вә мәдәни сәвијјәси јүксәлдикчә, онларын дини әғидәләри зәифләјир, инсанлар әтраф тәбнәтә вә өз ичтиман мүнасибәтләринә һаким олдугда дин вә имана да еһтијач галмыр. Инсанлар өз гаршылығлы ичтиман мүнасибәтләриндәки зиддијјәтләри арадан галдырдыгда дин дә арадан галхачағдыр. Бу нәсә анчағ коммунизм чәмијјәтиндә мүмкүн олачағдыр.

Мүсәлман халглары арасында дини мөвһуматын даһа дәрин көк атдығыны нәзәрә аларағ Н. Нәриманов әһали күтләләри ичәрисиндә динлә мүбаризә апармағ ишинә хүсуси еһтијатла јанашмағы, диндарларын дини һејсијјәтинини тәһгир олунмасына јол вермәәји тәләб едирди. О дејирди ки, күтләләр ичәрисиндә дин һәлә өз тә'сирини сахладығы бир шәрантдә динни үзәринә ачығ ачумлар етмәк әвәзинә, ичтиман һәјәтдә онун нә кими бир рол ојнадығыны конкрет фактларла ачыб көстәрмәк лазымдыр. Динни дөвләтдән вә мәктәбин диндән ајрылмасы һағғында Совет дөвләтинини гәбул етдији декрет дә мәш буна доғру јөнәлдилмишдир. Бундан сонра да ичтиман ишләрә, дөвләт вә мәктәб ишинә мүдаһилә едә билмәјәчәк, һәр кәсин шәхси иши, виҷдан иши олачағдыр. Бунула да динин мүртәчә ичтиман ролу көкүндән сәрсылачағдыр⁴.

Азәрбајҗан маарифчиләри тәрәфиндән ислам дининин ичтиман ролунун тәңгид едилмәсән динин мә'нәви әсәрәтиндән зәһмәткешләрин азад едилмәсинә, чаризмин, јерли мүлкәдарларын вә буржуазиянын мөнафејини күдән мәсчидин вә башға дини идарәләрин синфи маһијјәтинини ајдынлашдырылмасына көмәк етмишдир. Бу тәңгид күтләләрин өз «иччатыны» исламда, онун «демократик руһунда» ахтармағ кими хуәјалардан узағлашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Чәмијјәтдәки һағсызлығлары дин мәһһәми илә мүәлицә етмәк мүмкүн олмадығыны, бәлкә дә динин өзү тәрәфиндән тәғдис едилдијини күтләләрә аңлатмағ, онлары өз керчәк сәадәти уғрунда мүбаризәәјә ојатмағ демәк иди.

¹ Бах: Н. Нариманов. Статьи и письма, Москва, 1925, сәһ. 49—51.

² Н. Нариманов. Религия и коммунизм. Республиканский рукописный фонд АН Аз. ССР, арх. 23, г—10 (243).

³ Бах: М. С. Ордубади. Болшевиизм вә мүсәлманлығ. «Һүммәт» гәзети. № 82, 5 ијул 1918-чи ил.

⁴ Бах: Н. Нариманов. Речь на собрании коммунистов-большевиков и ответственных работников мусульман, 28 декабря 1918 г. в горах Астрахани.

MҮНДЭРИЧАТ

Кириш	3
Азербайчанын ичтимаи-игтисади инкишафы маарифчили- жин жаранмасы.	
1. Азербайчанын ичтимаи-игтисади инкишафы	7
2. Маарифчилижин жаранмасы вэ инкишафы	22
Азербайчан маарифчилэри исламын мэншэжи, маһижэти вэ емлэ әклији һаггында	
1. Исламын мэншэжи вэ маһижэти һаггында	37
2. Исламын емлэ әклији һаггында	54
Азербайчан маарифчилэри тәрәфиндән ислам еһкамынын, әжини вэ мәрәсимләринини тәнгиди	
1. Ислам еһкамынын тәнгиди	74
2. Ислам әжини вэ мәрәсимләринини тәнгиди	91
Азербайчан маарифчилэри тәрәфиндән ислам һүгүгу вэ әхлагынын тәнгиди	
1. Ислам һүгүгунун тәнгиди	107
2. Ислам әхлагынын тәнгиди	123
Азербайчан маарифчилэри тәрәфиндән ислам мәсләк вэ тәригәтләринини тәнгиди	
1. Ислам мәсләкләринини тәнгиди	133
2. Ислам тәригәтләринини тәнгиди	140
Азербайчан маарифчилэри тәрәфиндән хурафат, мөвһу- мат вэ руһанилижин тәнгиди	
1. Хурафат вэ мөвһуматын тәнгиди	164
2. Руһанилижин тәнгиди	180
Азербайчан маарифчилэри тәрәфиндән исламын мэншәтдә вэ чәмијјәт һәјатында ролунун тәнгиди	
1. Исламын мэншәтдә ролунун тәнгиди	192
2. Исламын чәмијјәт һәјатында ролунун тәнгиди	201

Гасанов Ахмед Мурад оглы

БОРЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ ПРОТИВ ИСЛАМА
(на азербайджанском языке)

Баку — 1983

Нәшријјат редактору *Ф. Әһмадов.*

Рәсәмә *А. Мәмәдов.*

Бәдин редактору *Е. Лазымов.*

Техники редактору *Н. Әлијева.*

Корректорлары *М. Мурадова, Т. Әзимзаде.*

ИБ № 1177.

Ўғымлаға верилмиш 25.06.1983-чү ил. Чапа имзаламиш 27.10.1983-чү ил. ФГ 13359. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 1. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Физики чап вәреғи 7,0. Шәрти ч. в. 11,7%. Учот нәшр.вәреғи 11,31. Сифарияш № 657. Тиражы 4000. Гимәти 1 мад. 20 гәп.

Азербайчан ССР Дәвләт Нәшријјат, Полиграфија вэ Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси. «Јазычы» нәшријјаты 370088. Бақы, Киров проспекти, 18.

26 Бақы комиссары адына мәтбәә 370005. Бақы, Әли Бајрамов күчәси, 3

238
h 59